

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. Є. Святокум, І. О. Святокум

Основи правознавства

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

9

УДК [340(477):37.016](075.3)
С51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 №417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

О. Є. Яремчук, методист методкабінету відділу освіти
Радехівської РДА Закарпатської області;

Т. В. Жалій, доцент кафедри правознавства,
докторант Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук

Святокум О. Є.

С51 Основи правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням основ правознавства : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. Є. Святокум, І. О. Святокум. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 192 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3373-7.

УДК [340(477):37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3373-7

© Святокум О. Є., Святокум І. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Із кожним роком ви стаєте дорослішими, а це означає, що збільшується кількість запитань, над якими ви замислюєтесь і які ставите до навколишнього світу, збільшується й кількість викликів із боку вашого оточення. Навіть невеликий життєвий досвід, напевно, дозволив вам переконатися, що цивілізована людина у відносинах із суспільством керується, як правило, нормами права.

Цього року ви починаєте вивчати новий предмет — «Основи правознавства». Наука права — не проста, проте надзвичайно цікава і, головне, дуже потрібна кожній людині, відколи вона поставила за мету впорядкувати свої відносини з іншими представниками людської спільноти. Отже, можна тільки вітати ваше прагнення поглибленого вивчення основних положень теорії держави і права, а також окремих галузей права України, які є найбільш важливими для вас, юних громадян і громадянок України.

Не менш важливим є розвиток ваших умінь застосовувати набуті знання на практиці. Саме з такою метою створювався цей підручник. Хочеться вірити, що він допоможе вам не тільки на уроках правознавства та під час виконання домашніх завдань, але й при вирішенні численних життєвих ситуацій, адже право — це дуже важливий регулятор суспільних відносин. Його дієвість значною мірою залежить від того, наскільки цей інструмент забезпечення суспільного спокою поважають і вміють застосовувати громадяни.

Успіхів вам, друзі!

Із повагою, автори

Мета закону — не нищення, не обмеження свободи,
а її збереження і розширення. Бо там, де законів
немає, немає й свободи.

Джон Локк

ВСТУП

Право і закони в житті людини й суспільства

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Де виникли перші в історії людства держави?
2. Які правові пам'ятки є найдавнішими?

1. Як і чому в людському суспільстві з'явилися право і закони

Розвиток людського суспільства нерозривно пов'язаний зі становленням правових норм. З ускладненням відносин між людьми виникала потреба й у більш складних та детальних законах, які б регулювали людську поведінку.

Однією з найдавніших збірок законів, що збереглися до нашого часу, стали *закони Хаммурапі*, створені у Вавилоні у XVIII ст. до н. е. Цей документ містив норми як кримінального права (тобто встановлював покарання за злочини), так і цивільного права, регулюючи майнові відносини жителів Вавилону.

У II ст. до н. е. — II ст. н. е. в Індії були створені *закони Ману*. Поряд із суто релігійними нормами індуїзму цей документ містив правила здійснення правосуддя, набуття власності, поради щодо управління державою.

Закони *Давньої Греції* не збереглися до нашого часу, і ми їх знаємо лише із праць античних істориків та філософів. Так, в Афінах першими відомими законами стали *закони Драконта* (VII ст. до н. е.), що відрізнялися надзвичайною суворістю: навіть за незначні злочини встановлювалася смертна кара. Звідси й походить вираз «драконівські закони». Пізніше, наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. їх змінили *закони Солона*. Вони впорядкували державний устрій Афін, ставши основою для подальшого формування демократичного устрою. У *Спарті* діяли *закони Лікурга* (VIII ст. до н. е.), у яких знайшли відображення мілітаристичний устрій та надзвичайно високий рівень втручання держави в повсякденне життя громадян.

У *Давньому Римі* були укладені *закони 12 таблиць*. На жаль, вони не збереглися до наших днів, але ми можемо частково відтворити їх текст за цитатами римських юристів. Зокрема, вони містили норми сімейного, кри-

мінального, спадкового права тощо. Закони 12 таблиць стали основою для формування *римського права*, яке прямо чи опосередковано й досі має величезний вплив практично на всі сучасні правові системи. Римляни вважали створену ними правову систему одним зі своїх найбільших досягнень. За часів пізньої імперії, у 529 р., комісія на чолі з юристом *Требоніаном* уклала за наказом імператора *Юстиніана Звід цивільного права*, який об'єднав та впорядкував напрацювання римських юристів у всіх сферах права (приватне, публічне), правові акти імператорів, у тому числі акти самого Юстиніана (частина Зводу відома як Кодекс Юстиніана). Саме із цим документом був пов'язаний початок поширення римського права в Західній Європі.

Із падінням Західної Римської імперії та утворенням нових держав германських племен у Європі почали з'являтися «варварські правди». Найвідомішою є *Салічна правда*, яка діяла в Королівстві франків. Джерелами правд варварських племен було звичаєве право германців. Вони регулювали передусім судові вирішення спорів, як майнових, так і з приводу скоєних злочинів (наприклад завдання тілесних ушкоджень, убивства). Схожою за змістом на «варварські правди» є й перша важлива пам'ятка права на українських землях *Руська правда*, укладена за часів правління Ярослава Мудрого (1016—1054) та доповнена за його синів. Вона містила норми кримінального, спадкового, торговельного та процесуального права і мала значний вплив на розвиток права на українських землях.

ПРИГАДАЙТЕ! Як саме вплинув перший звід законів на суспільно-політичний розвиток Київської держави? У яких ще державах судочинство здійснювалося з використанням норм Руської правди?

Стела царя Хаммурапі

Родина князя Ярослава Мудрого. Фреска із собору Святої Софії в Києві

2. Які правові знання і навички мають отримати сучасні українські дев'ятикласники

ЗАВДАННЯ. Ознайомтеся з наведеними нижче висловлюваннями. Як ви розумієте їх зміст? Як вони пов'язані між собою та з метою предмета «Основи правознавства», який ви вивчатимете в 9 класі? Як би ви визначили мету навчального курсу, спираючись на наведені висловлювання?

- Те, чого сьогодні навчається в класі одне покоління, стане нормою життя наступного. (А. Лінкольн)
- Право не повинне так регулювати життя, щоб людина втратила свободу дій. Право за своєю суттю має давати орієнтири, але напрямок людина обирає сама. А далі діє принцип: дозволено все, що не заборонено. У нас є суд, свобода сторін, які можуть домовитися тим або іншим чином. Неможливо (та й не потрібно) закріплювати в законі всі можливі варіанти поведінки людини. (А. Сулейманова)

Успішність людини в сучасному світі значною мірою визначається тим, як побудовані її відносини з найближчим оточенням, громадою, державою. На уроках правознавства в 9 класі ви маєте з'ясувати, яку важливу роль у впорядкуванні суспільних відносин відіграє право. Отже, головною метою вивчення цього курсу можна визначити підготовку до активного життя у правовій державі, де знання своїх прав, уміння їх реалізувати та захистити, виконання своїх обов'язків є нормою для кожного громадянина.

Ви матимете нагоду отримати більш системні уявлення про державу та право, а також уміння використовувати їх у практичному житті. На

вас чекає знайомство з положеннями теорії держави та права, на основі яких ви зможете зрозуміти державно-правові реалії України.

Курс також покликаний підвищити ваш рівень обізнаності з таких питань: соціальні норми взагалі й правові зокрема; сутність і структура системи права, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридична відповідальність.

Відомо, що існують різні причини дотримання людиною правових норм: хтось робить це з страху перед покаранням, інші — свідомо, розуміючи соціальну цінність права, необхідність дотримуватися положень права з метою забезпечення загального суспільного порядку. Зрозуміло, що в демократичній державі має бути якомога більше людей, які поважають право і свідомо дотримуються його норм.

Громадяни демократичної держави не тільки мають право вибору, але й несуть великий тягар відповідальності за свій вибір — навчального закладу, місця роботи, супутника життя, представників органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Як не помилитися у виборі? Крім знання й розуміння правових норм і принципів їх реалізації, у пригоді, звичайно, стануть уміння аналізувати суспільно-політичні події, користуватися право-

вими актами, юридичною літературою. Не будуть зайвими навички діяти згідно з нормами права в конкретних життєвих ситуаціях, сформовані під час вивчення курсу.

Цей підручник укладено на основі Навчальної програми з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (для класів із поглибленим вивченням предмета). Відповідно до неї, з урахуванням окресленої мети та завдань курсу підручник містить вступ та вісім розділів:

- Основи теорії держави.
- Основи теорії права.
- Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність.

3. Як працювати за підручником

Отже, підручник включає вісім розділів, кожен із яких, у свою чергу, містить певну кількість тем, що розкривають його зміст. Кожна тема висвітлюється в межах одного параграфа.

На початку розділу розміщено **очікувані результати**, яких ви маєте досягти після його опанування.

Запитання і завдання рубрики **«Пригадайте!»** спонукатимуть вас повторити матеріал, розглянутий на уроках історії чи попередніх уроках правознавства, що допоможе краще засвоїти нову тему. Рубрика **«Поміркуйте!»** дасть вам змогу дещо під іншим кутом розглянути відомі речі: порівняти, зробити висновки, висловити своє бачення розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Перед текстом параграфа вміщено **основні поняття**, передбачені програмою курсу. Їх тлумачення в тексті теми виділені кольором.

Зверніть увагу, що кожен параграф, крім основного тексту, містить **завдання**, мета яких — допомогти вам пов'язати теоретичні положення та життєві реалії, зрозуміти, де і коли вам знадобляться знання права. Виконуючи завдання, ви зможете застосувати щойно здобуті знання.

Окремі параграфи містять додаткову інформацію, яка доповнює основний текст або ілюструє прикладами. Вона подана під рубрикою **«Для допитливих»**.

Після тексту параграфа наводяться **висновки** — стислий виклад ключових положень теми.

Вивчення кожного параграфа завершується низкою **запитань і завдань**. Пам'ятайте, що їх

- Основи конституційного права України.
- Основи цивільного права України.
- Основи сімейного і трудового права України
- Основи адміністративного і кримінального права України.
- Якщо право — це професія.

При цьому перші три розділи розкривають загальнотеоретичні положення, що характеризують державу і право як соціальні явища. Наступні чотири — присвячені характеристичі держави Україна та її правової системи, правовідносинам, учасниками яких є неповнолітні особи. Останній розділ відкриє для вас світ юридичних професій.

виконання є неодмінною складовою успішної роботи над темою. Завдання різні за складністю та формою. Вони покликані акцентувати вашу увагу на найважливіших питаннях теми, закріпити здобуті знання, допомогти узагальнити вивчене. Водночас запропоновані завдання спрямовані на те, щоб пов'язати ці знання з вашим життєвим досвідом. Вони також дадуть вам можливість проявити свої дослідницькі здібності.

У підручнику ви зустрінете такі типи завдань.

- **Дайте визначення понять.** Право, як і кожна наука, базується на системі понять. Щоб розуміти мову права, треба розуміти зміст понять, які ця наука використовує. Ці поняття будуть зустрічатися вам у нормативних актах, пресі, документах, які ви згодом укладатимете. Отже, варто їх розуміти.
- **Виберіть правильний варіант відповіді.** Завдання, які передбачають вибір правильного варіанта з кількох запропонованих, є надзвичайно поширеними в усіх шкільних предметах. Виконання таких завдань під час вивчення правознавства урізноманітнить вашу роботу.
- **Доповніть схему.** Більшість правових понять і явищ являють собою систему, зрозуміти яку буде значно простіше, подавши її у вигляді схеми. Схеми часто зустрічатимуться вам безпосередньо в темах — вони ілюструватимуть текст. У завданні вам необхідно буде доповнити схему елементом, якого не вистачає. Для цього краще перенести схему

в зошит, у разі потреби звернутися ще раз до тексту підручника. У результаті виконання завдання ви матимете не тільки більш міцні знання, а й викладення частини теми в зошиті (конспект).

- **Подайте у вигляді схеми.** Цей тип завдань складніший, ніж попередній, але й більш цікавий. Схему ви будете складати самостійно, самостійно виокремлювати її елементи й встановлювати між ними зв'язки. Як зразок можна використовувати схеми, вміщені на сторінках підручника.
- **Порівняйте поняття.** Для того щоб порівняти поняття, необхідно знайти в них спільне та відмінне. Виконання завдань такого типу передбачає глибоке розуміння сутності понять, яке досягається через аналіз їх змісту.
- **Попрацюйте із джерелом права.** Завдання під такою рубрикою передбачають роботу з уривками з нормативно-правових документів. До текстів будуть запропоновані різні питання, які слід опрацювати самостійно, у парах або групах. Мета таких вправ — допомогти вам навчитися розуміти специфіку мови нормативно-правових актів, використовувати правові норми для вирішення життєвих ситуацій.
- **Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.** До цього типу віднесено завдання, які характерні для правознавства і надають вам можливість виступити в ролі адвокатів, тобто надати кваліфіковану консультацію, спираючись на положення закону.
- **Заповніть таблицю.** Цей тип завдань допоможе систематизувати здобуті знання. Таблиця, виконана в зошиті, буде ще однією складовою вашого конспекту теми.
- **Цікава ваша думка!** Рівень правової культури людини визначається не тільки рівнем правових знань, сформованістю вмінь реалізовувати ці знання, а й рівнем сформова-

ності ціннісних установок — ставлення до права. Ми живемо в складному й суперечливому світі. Як він буде розвиватися далі, значною мірою залежить від утвердження принципів справедливості й законності, що, у свою чергу, залежить від поваги до цих принципів із боку кожної людини. Отже, багато залежить саме від вас, а тому цікава ваша думка з приводу важливих питань, що стосуються правового регулювання суспільних відносин, про які повідомляють ЗМІ, щодо яких дискутують науковці, які обговорюють ваші знайомі.

Щоб ваша думка була зрозумілою, почувтою, намагайтеся дотримуватися алгоритму її викладення. Сформулюйте тезу, наведіть кілька переконливих аргументів, проілюструйте їх прикладами, зробіть висновки.

- **Проведіть міні-дослідження.** Ці завдання є різновидом проектною діяльності. Працювати над темою дослідження (проектом) ви можете самостійно або об'єднатися в групу з однокласниками.

Наприкінці підручника розміщено **додатки**, де подано рекомендації щодо організації різних форм роботи — у парах, групах, над проектом. Крім цього, вони містять термінологічний словник, список рекомендованої літератури та корисні посилання на інтернет-ресурси.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб задовольнити інтерес допитливих учнів. Автори підручника створили електронний освітній ресурс, де розміщено додаткову інформацію, витяги з нормативних документів і завдання для контролю та систематизації знань, які ви знайдете за електронною адресою: *interactive.ranok.com.ua*. А спеціальні позначки **i**, розташовані на сторінках підручника, підкажуть, коли можна звернутися до інтернет-додатків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перегляньте назви тем у змісті підручника. Які з них вам уже знайомі?
2. Назвіть теми, які викликали у вас найбільшу зацікавленість.
3. Пригадайте, які причини виникнення держави і права ви розглядали на уроках історії.
4. Назвіть найдавніші правові пам'ятки в історії людства.
5. **Цікава ваша думка!** Напишіть твір-роздум за темою «Застосування правових знань: мій власний досвід». У своїй роботі опишіть випадки, коли вам або вашим знайомим допомогли (або могли б допомогти) правові знання, а також викладіть своє ставлення до необхідності орієнтуватися в галузі права.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: держава, форма держави, державний лад, механізм держави, громадянське суспільство
- *називати* ознаки державної влади
- *характеризувати* причини та закономірності виникнення держави, функції держави, державний лад, правову державу
- *наводити приклади* держав за їх формою, види державних органів
- *описувати* елементи державного ладу, ознаки правової держави
- *висловлювати* судження щодо ролі держави в житті людини та суспільства
- *оцінювати* перспективи й значення побудови в Україні правової держави

§ 1. Причини виникнення держави

ПРИГАДАЙТЕ! Що сприяло виникненню перших держав?

1. Які причини сприяли виникненню держави

З уроків історії ви знаєте, що людство у своєму розвитку пройшло ряд етапів, кожний із яких відрізнявся певним рівнем і характером суспільних відносин. Найбільш тривалим етапом у житті людського суспільства були часи, коли не існувало держави та права в сучасному розумінні. Цей період отримав назву первісного суспільства.

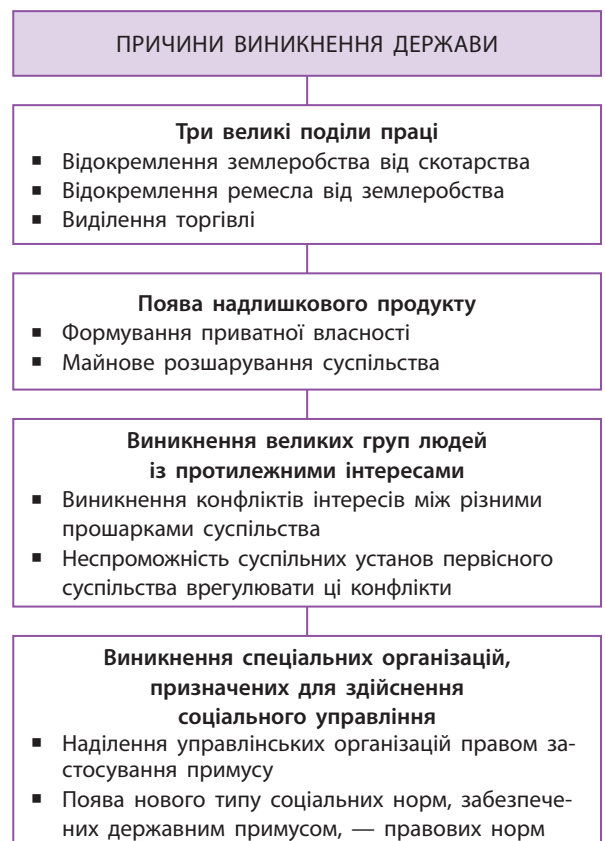
Додержавний період розвитку суспільства відзначався примітивністю знарядь і низькою продуктивністю праці, повною залежністю людей від сил природи. Основу суспільства складав рід (родова община). Характерними рисами роду були єдність, співробітництво й взаємодопомога, рівний розподіл власності. Основними заняттями людей у первісному суспільстві були збиральництво та мисливство, які є характерними для привласнювального типу господарства. Влада не відокремлювалась від населення, ґрунтувалась на суспільному самоврядуванні, спиралася на авторитет, традиції та повагу.

Перехід від привласнювальної економіки до відтворювальної, збільшення кількості населення, майнове розшарування, поділ суспільства на соціальні групи привели до ускладнення суспільних відносин і необхідності вдосконалення управління суспільством. Ці чинники і вплинули на появу державно-правової організації суспільства.

Для кожного народу виникнення власної держави і права є свідченням переходу від первісного ладу до більш високого ступеня суспільного розвитку. Цінність держави і права

як соціального блага проявляється у здатності організовувати та впорядковувати малі й великі людські колективи, суспільство в цілому.

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте схему і дайте відповідь на запитання: чому виникла необхідність у формуванні спеціальних організацій, призначених для управління людьми.

2. Що таке влада та які її види існують

ЗАВДАННЯ 2. Український філософ В. Кремінь зазначав: «Історія свідчить: кожний, хто рвався до трону, шукав свого: один — багатства, інший — почесей, третій — права вершити долю людей, четвертий — прагнув змінити світ... І майже всі вели боротьбу за владу... Влада є одним із фундаментальних початків людського суспільства».

Як учений характеризує поняття «влада»? Який зміст у це поняття вкладаєте ви?

Слово «влада» означає право та можливість розпоряджатися, керувати ким-небудь або чим-небудь. У широкому значенні це поняття вживають, аналізуючи не тільки стосунки між людьми, але й взаємодію людини з навколишнім світом (наприклад влада людини над природою). Однак перш за все влада розглядається як характеристика стосунків між людьми.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Причини появи держави були окреслені в різних теоріях її походження.

Теологічна теорія (Аврелій Августин, Тома Аквінський) виходить із того, що держава є породженням Бога, що вона виникає і розвивається з волі Бога, тому кожна людина повинна змиритися з Божою волею й підкоритися державі.

Патріархальна теорія (Аристотель) стверджує, що держава виникла із сім'ї внаслідок її розростання. Державна влада, за цією теорією, є продовженням батьківської влади, що спочатку панувала лише в сім'ї, а потім поширилась на все населення.

Договірна теорія (Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк) побудована на ідеї виникнення держави в результаті договору про те, що одні будуть управляти, а інші — виконувати їх управлінські рішення.

Теорія насильства (Є. Дюринг, К. Каутський) пояснює виникнення держави внаслідок війн, насильницького підкорення одних людей іншими і зміцнення влади переможців.

Психологічна теорія (Л. Петражицький, Г. Тард) пояснює виникнення держави особливими властивостями психіки людей: одних — здійснювати керівництво, а інших — підкорятися.

Історико-матеріалістична (марксистська) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) виходить із того, що держава виникла з економічних причин: через суспільний розподіл праці, появу приватної власності й розмежування суспільства на класи з різними економічними інтересами.

Органічна теорія (Г. Спенсер) проводить аналогію між державою і біологічним організмом: держава, подібно до біологічного організму, народжується, росте, мужніє, старіє й вмирає. Як і біологічний організм, держава має політичне тіло: руки, ноги, голову, органи, що виконують відповідні функції.

Прихильники космічної теорії стверджують, що держава й право є результатом дії інших цивілізацій.

Згідно з технократичною теорією, держава й право виникають як результат розвитку науки.

Слід зазначити, що в останні роки поширюється думка, згідно з якою жодна з теорій, навіть найавторитетніша, не в змозі охопити й розкрити сутність держави й передумови її походження. Кожна з уже існуючих теорій та з тих, які ще можуть з'явитися, висвітлює тільки певну групу причин виникнення держави. Тому лише в сукупності вони відтворюють більш-менш повну картину передумов і процесів походження держави.

У повсякденному житті ми стикаємось із різними видами влади: батьків над дітьми; лідерів над групою чи партією; адміністрації над робітником; особи, що має релігійний сан, над вірянами тощо.

Одним із найважливіших проявів влади є політична влада, що характеризується реальною здатністю певної соціальної спільноти або індивідів, які відображають їх інтереси, реалізовувати свою волю за допомогою політики й правових норм.

ЗАВДАННЯ 3. Давньогрецький філософ Платон стверджував: «Суспільство, якщо бажають, щоб воно було найкращим, повинно управлятися такими людьми, яких визнано гідними загальним судом людей розумних. А тому нехай на чолі суспільства стоять такі люди, які і в ранньому віці виявили відмінні здібності душі і, досягнувши віку зрілості, значно перевершили інших своїми чеснотами».

Які вимоги до людей, наділених владою, висував філософ? Чи змінилися ці вимоги в сучасному світі? Як ви вважаєте, із чим це пов'язано?

Одним із різновидів політичної влади є державна влада, яка характеризується можливістю

надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру й забезпечувати їх виконання силою примусу.

Ознаками державної влади вважають:

- *легітимність* (засновується на положеннях права і закону);
- *верховенство* (посідає найвище місце у владній ієрархії певного суспільства);
- *суверенність* (незалежність від будь-якої влади всередині країни та поза її межами);
- *публічність* (здійснюється офіційно, за допомогою спеціально створених органів і установ);
- *політичність* (застосовується шляхом волевого впливу на суспільство).

За умов існування демократії державна влада походить від народу, здійснюється від імені народу та для народу, тобто кожен громадянин має право на участь в управлінні державними справами. Громадяни можуть реалізовувати це право за допомогою інститутів безпосередньої та представницької демократії.

До інститутів *безпосередньої демократії* належать, зокрема, прийняття рішень на референдумі, вибори представників до органів державної влади й місцевого самоврядування.

Представницька демократія передбачає передачу народом владних повноважень обраним ним представникам.

За умов демократії суспільні й державні інтереси визначаються волею більшості. При цьому завданням держави є забезпечення ін-

тересів меншості. У демократичному суспільстві влада має особливе призначення: утвердження авторитету права, захист прав і свобод людини, дія на користь усього суспільства, утвердження гуманістичних цінностей на всіх рівнях суспільних відносин, сприяння встановленню режиму законності.

Упродовж свого існування держава й суспільство взаємодіють, впливаючи одне на одного. Механізм цієї взаємодії визначає політична система суспільства.

3. Що являє собою політична система суспільства

Політичну систему суспільства можна уявити як поєднання та взаємодію державних, громадських організацій, трудових колективів та інших політичних інститутів, що беруть участь у здійсненні політичної влади.

Держава та її організації становлять ядро політичної системи. Цей структурний елемент системи забезпечує можливість самостійно, без втручання будь-якої іншої держави, розв'язувати внутрішні й зовнішні питання.

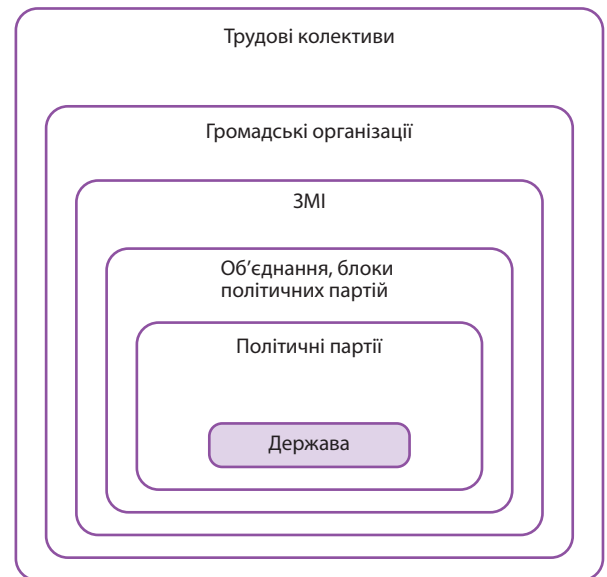
Усі елементи політичної системи суспільства є взаємопов'язаними. Так, об'єднання громадян і трудові колективи впливають на державні органи: у процесі формування депутатського корпусу; під час виконання з державою деяких функцій (наприклад, під час правоохоронної діяльності — адвокатура) тощо.

Вплив органів держави на об'єднання громадян відбувається через створення державою та її органами сприятливих умов юридичного, матеріального й організаційного характеру для заснування й діяльності об'єднань громадян і трудових колективів. У разі порушення об'єднаннями громадян вимог чинного законодавства держава застосовує до них засоби правового впливу.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте схему та доведіть, що держава є центральним елементом політичної системи суспільства.

Під час підготовки відповіді зверніть увагу на такі питання: 1) Що таке політика? 2) Які елементи включає політична система? 3) Чому держава і право є найефективнішими засобами впливу на суспільні відносини?

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА
В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

ВИСНОВКИ

- Держава як спосіб організації публічної влади, що покликаний керувати суспільними процесами, виділилася на певному історичному етапі із суспільства.
- У демократичному суспільстві державна влада здійснюється в інтересах більшості населення засобами, що забезпечують дотримання громадянських і політичних прав людини.

- Політична система суспільства — це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

краси та загального блага. Римський філософ Цицерон розглядав державу як союз людей, об'єднаних загальною користю і справедливістю. Англійський філософ Т. Гоббс порівнював державу з потворою. Представники класової теорії стверджували, що держава — це диктатура панівного класу. Що ж таке держава?

2. Які ознаки держави

Державі властиві певні ознаки, до яких належать:

- *публічний характер влади*, що втілюється в державно-правових інститутах, відокремлених від населення, які мають повноваження здійснювати політичну владу та регулювати суспільні відносини;
- *територія* — відокремлена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої населення має статус громадян цієї держави;
- *суверенітет* — політико-правова властивість державної влади, що проявляється в її верховенстві, незалежності, єдності;
- *правові норми* — загальнообов'язкові правила поведінки, які розробляє, приймає

Держава — особлива форма організації суспільства, яка передбачає створення спеціального апарату управління, покликаного керувати суспільними процесами на певній території шляхом надання своїм вимогам загальнообов'язкового характеру, у тому числі за допомогою примусу.

та охороняє держава. Ці норми визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства і визначають можливе покарання за порушення встановлених правил;

- *механізм держави*, тобто система органів та організацій, що створюються державою для реалізації її функцій і завдань;
- *система податків* — платежів обов'язкового характеру загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

3. Які функції виконує держава

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте в парях. Прочитайте текст та дайте відповіді на запитання.

Консультант із права й управління М. Лопатка так висловив своє розуміння держави як соціального утворення: «Якщо хребет є тим, на чому тримаються, до чого кріпляться всі інші частини тіла, то в суспільстві таким "хребтом", основою всього та найміцнішою його частиною саме й повинна бути Держава. Від державного підходу до того, що складає життя суспільства, і залежить добробут його населення.

А що таке держава й чому необхідно говорити про зміцнення її ролі в суспільстві? Держава — це, у першу чергу, турбота про громадян, що її населяють, створення працездатному населенню умов, за яких воно буде працювати як на благо себе, так і на благо держави, що підтримує непрацездатне населення. Це — виявлення й захист від зовнішніх і внутрішніх ворогів цього самого населення, це — державний, а не особистісний підхід до всього, що визначає основи розвитку суспільства. А держава визначає основи розвитку цього суспільства і підтримує їхнє виконання наявними в його розпорядженні засобами. І цей процес впливу — взаємний».

1) У чому вбачає призначення держави автор наведеного уривка?

2) Які напрямки діяльності він для неї визначає?

Основні напрямки діяльності держави, зумовлені її сутністю, — це *функції держави*.

Термін «функція» в перекладі з латинської мови означає «здійснити», «виконати». Розглянувши функції держави, ми зможемо відповісти на питання: що і як має робити держава на певному етапі свого розвитку; на чому мають бути зосереджені зусилля її органів і відомств.

За соціальним значенням державної діяльності розрізняють:

- *основні функції* — найбільш загальні, найважливіші напрямки діяльності держави. До них можна віднести оборону країни, захист правопорядку і законності, охорону прав і свобод громадян;
- *додаткові функції*, які є складовими елементами основних функцій, але сутність держави не розкривають. Наприклад, у складі такої основної функції, як оборона країни, можна виділити низку допоміжних: зміцнення збройних сил, розвиток науково-тех-

нічного прогресу для забезпечення їх найновішим озброєнням тощо.

За сферами впливу і здійснення функції поділяють:

- на *внутрішні функції*, що здійснюються в межах цієї держави та виражаються в її внутрішній політиці. Наприклад, це регулювання економічних відносин, організація суспільної праці, охорона правопорядку, законності, прав і свобод громадян, соціальний захист населення, охорона та раціональне використання природних ресурсів;
- *зовнішні функції*, що забезпечують здійснення зовнішньої політики держави. До них належать оборона країни, підтримання миру в усьому світі, економічне співробітництво, боротьба з міжнародним тероризмом тощо.

З огляду на тривалість здійснення в часі державні функції поділяються:

- на *постійні функції*, що здійснюються протягом усього часу існування держави;

- *тимчасові функції*, що здійснюються протягом певного періоду існування держави. Залежно від сфери суспільного життя, що регулює держава, можна визначити такі функції держави:

- *економічну* — забезпечення стабільного розвитку економіки;
- *політичну* — організація суспільних відносин, демократизація суспільства, забезпечення суверенітету держави на міжнародній арені;
- *ідеологічну* — формування індивідуальної та суспільної свідомості;
- *гуманітарну* — сприяння життєдіяльності як суспільства в цілому, так і кожної особи, зокрема шляхом забезпечення основних прав і свобод людини, її соціальної захищеності тощо;
- *екологічну* — охорона довкілля, організація раціонального використання природних ресурсів.

ВИСНОВКИ

- Держава та право як соціальні явища виникли в результаті закономірного розвитку суспільства як знаряддя впорядкування суспільних відносин.
- Сучасні держави найрозвиненіших суспільств забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, здійснення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності: приватної, муніципальної та державної.

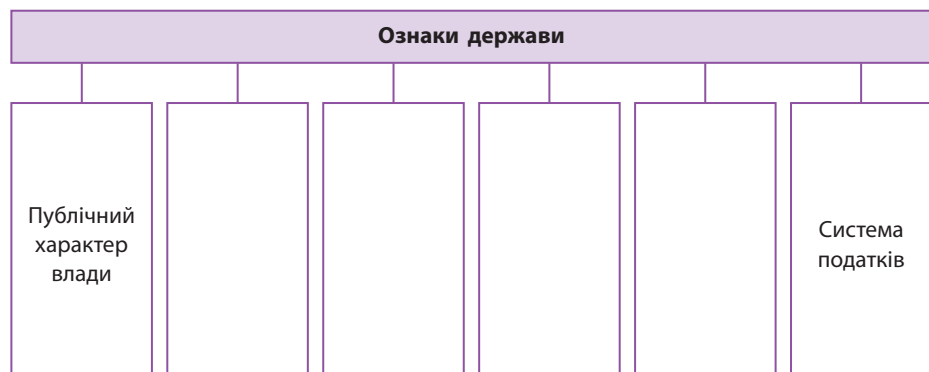
снення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності: приватної, муніципальної та державної.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «держава».

2. Доповніть схему.

3. Подайте у вигляді схеми функції держави.

4. **Проведіть міні-дослідження.** Знайдіть у наукових виданнях, розміщених у мережі Інтернет, три-чотири визначення поняття «держава» та запишіть їх у зошит. Виділіть у кожному з них ознаки держави. Яке із цих визначень, на вашу думку, найкраще розкриває сутність поняття? Чому?

§ 3. Механізм держави

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке держава?
2. Які історичні чинники обумовили появу держави?

ПОМІРКУЙТЕ!

Як саме держава виконує завдання, що перед нею стоять?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

механізм держави.

1. Що являє собою механізм держави

Виконання завдань і функцій держави забезпечує *апарат держави* — юридично оформлена система всіх державних органів, що безпосередньо здійснюють практичну роботу з управління суспільством, виконання завдань і функцій держави. Апарат держави є частиною механізму держави.

Механізм держави — цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання й функції держави.

Цілісність системи передбачає її єдність за рахунок певних внутрішніх зв'язків та взаємовпливів, а ієрархічність вказує на те, що в ній наявний поділ на вищі та нижчі органи.

Як і будь-який механізм, наприклад добре відомий годинник, що складається з різних елементів, механізм держави, щоб працювати злагоджено, будучи єдиним, містить органи, блоки, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову.

ПРИГАДАЙТЕ! Яку організацію державної влади передбачали «Пакти і Конституції» Пилипа Орлика?

Законодавча влада — делегована народом своїм представникам у парламенті державна влада, що має виключне право приймати закони.

Проте назва гілки влади «законодавча» жодним чином не виключає здійснення нею, крім основної законодавчої, інших видів діяльності. До *функцій парламенту* належать також:

- *представницька* — парламент можна назвати владою прямого загальнонародного представництва;
- *фінансова* — реалізується в праві щорічно затверджувати бюджет держави;

- *засновницька* — участь парламенту у формуванні вищих виконавчих і судових органів;
- *контрольна* — право здійснювати контроль за роботою уряду та інших посадових осіб виконавчої влади.

Виконавча влада — влада, на яку покладена організація виконання законів та інших нормативно-правових актів.

Носієм цієї влади в масштабах усієї держави є уряд. Назва уряду встановлюється Конституцією і законодавством. Очолює уряд його глава. Разом із главою уряду до його складу входять заступники глави, а також міністри, які очолюють окремі міністерства.

Виконуючи покладені на них обов'язки й реалізуючи свої повноваження, органи виконавчої влади здійснюють:

- *виконавчу діяльність* — реалізацію рішень, прийнятих органами законодавчої влади;
- *розпорядчу діяльність* — здійснення управління шляхом видання нормативно-правових актів (укази, розпорядження тощо) і виконання організаційних дій.

Виконавча влада діє постійно і на всій території держави (на відміну від законодавчої й судової), спирається на людські, матеріальні та інші ресурси, здійснюється чиновниками, армією, адміністрацією тощо. Це створює основу для можливого захоплення всієї повноти державної влади виконавчими органами. Саме тут важливою є дія механізмів «стримувань і противаг» як із боку законодавчої (через розвинене законодавство та контроль), так і з боку судової влади (через судовий контроль і конституційний нагляд).

Судова влада — незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, здійснює правосуддя.

Свої функції судова влада покликана здійснювати, керуючись лише законом, правом. Вона не повинна залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або виконавчої влади. Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в межах права і конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду й судового контролю за ними.

Юрисдикція судової влади поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

2. Що називають державним органом

Із метою реалізації державою її функцій створюються відповідні органи, наділені владними повноваженнями. Це означає, що орган держави має встановлювати формально обов'язкові приписи, тобто норми права або індивідуальні приписи, і домагатися їх реалізації. Від кожного державного органу залежить ефективність діяльності державного апарату в цілому. Тому одним із головних завдань держави є правильне, чітке й повне законо-

Таким чином, основні функції судової влади:

- *охоронна* (охорона прав);
- *функція правосуддя* (захист, відновлення прав);
- *контрольно-наглядова* (за іншими гілками влади).

Розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади є поділом державної влади по горизонталі. По вертикалі влада розподіляється між усіма органами та посадовими особами, що належать до тієї чи іншої гілки влади.

давче визначення повноважень та місця того чи іншого органу в апараті держави.

Державний орган — створений державою або безпосередньо народом колектив уповноважених осіб (або одна особа, наприклад, Президент України), який має визначену структуру та наділений владними повноваженнями для здійснення певних державних завдань і функцій.

для допитливих

З ім'ям французького вченого Ш.-Л. Монтеск'є (1689—1755) пов'язують принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. У своїй праці «Про дух законів» він розвинув і надав завершеної форми теорії поділу влади. Особливість його поглядів на «три влади» полягає в тому, що кожна з них оголошувалася самостійною і незалежною, що виключало захоплення влади будь-якою особою або окремим органом держави. Такий підхід до організації державної влади вперше був запроваджений Конституцією 1787 р. в США.

У вітчизняній історії ще задовго до Ш.-Л. Монтеск'є мали місце спроби створити конституційний проект незалежної України з урахуванням принципу поділу влади («Пакти і Конституції» Пилипа Орлика, 1710 р.).

Слід зауважити, що принцип поділу влади не є абсолютним. З одного боку, існує потреба в узгодженні й взаємному правовому контролі діяльності різних гілок влади. З іншого боку, здійснення судового контролю за законністю діяльності управлінського апарату означає порушення принципу поділу влади, тому що в такий спосіб судова влада втручається у виконавчу. Отже, принцип поділу влади не можна реалізувати повною мірою. Форми й ступінь здійснення принципу поділу влади залежать від національних традицій, конкретної соціально-економічної та політичної ситуації тощо.

Ш.-Л. Монтеск'є

П. Орлик

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політичною формою вираження влади народу. Хоча й «поділена», влада в державі має залишатися цілісною, єдиною, тому що йдеться не про поділ влади, а про поділ функцій здійснення цієї влади, а також взаємодію цих функцій. Це знаходить свій прояв у тому, що органи державної влади в сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави в цілому; різні органи держави не можуть приписувати тим самим суб'єктам (громадянам, підприємствам, установам) за тих самих обставин взаємовиключні правила поведінки.

Ознаки державного органу:

- формується державою або безпосередньо народом (наприклад парламент) відповідно до закону та функціонує на його основі;
- має передбачені конституцією або іншими законами спеціальні функції, які здійснює від імені держави;
- має державно-владні повноваження: видає нормативні та індивідуальні акти; здійснює контроль за точним і неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами; забезпечує і захищає ці вимоги від порушень шляхом застосування заходів виховання, переконання, стимулювання, у разі потреби — державного примусу;
- взаємодіє з іншими органами в процесі реалізації своїх повноважень, керуючись принципом «дозволено лише те, що прямо перед-

бачено законом». У той самий час громадяни та юридичні особи у своїх відносинах із державними органами керуються принципом «дозволено все, що не заборонено законом»;

- складається зі службовців; обсяг, порядок використання ними владних повноважень встановлюються законом;
- має необхідну матеріальну базу — майно, що перебуває в його оперативному управлінні; свій рахунок у банку; фінансується з державного бюджету;
- має законодавчо закріплену організаційну структуру, територіальні межі діяльності, а також порядок взаємовідносин з іншими державними органами й організаціями.

Хоча державні органи є складовими частинами одного державного апарату, вони відрізняються одне від одного низкою критеріїв.

3. Які види державних органів виокремлюють

ЗАВДАННЯ. Розгляньте наведену схему. Назвіть критерії, за якими розрізняють державні органи, а також види

державних органів, що виокремлюються залежно від визначених критеріїв.

КЛАСИФІКАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

За часом функціонування	■ Тимчасові ■ Постійні
За складом	■ Одноособові ■ Колегіальні
За місцем у системі державного апарату	■ Первинні ■ Вторинні

За територією поширення	■ Загальні (центральні) ■ Місцеві
За характером і змістом діяльності	■ Законодавчі ■ Виконавчі ■ Судові
За способом утворення	■ Виборні ■ Призначувані ■ Ті, що успадковуються

ВИСНОВКИ

- Механізм держави — це система державних органів, державних підприємств, установ, організацій, що здійснюють завдання й функції держави.
- Наявність владного характеру є найважливішою ознакою державного органу, яка дає можливість достатньо чітко відокремити державні органи від державних організацій та установ і недержавних утворень.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «механізм держави».
2. Заповніть таблицю, указавши основні функції та характерні риси органів державної влади.

Органи державної влади	Основні функції	Характерні риси
Законодавча влада		
Виконавча влада		
Судова влада		

3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Апарат держави		
Механізм держави		

4. **Проведіть міні-дослідження.** З'ясуйте, як називаються органи законодавчої влади та уряд у різних країнах світу. У довідниках, ЗМІ знайдіть назви органів державної влади п'яти-шести країн (за вибором).

§ 4. Державний лад

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що називають монархією?
2. Які з розглянутих вами на уроках історії держав відносять до імперій?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:

державний лад, форма держави.

1. Що таке державний лад

Кожна держава світу має свої особливості: по-різному організовані відносини між центром і регіонами, по-різному формуються органи державної влади. Ці відмінності обумовлюються історією держави, її населенням, розміром, розташуванням, економічним розвитком тощо. Для характеристики найбільш ключових особливостей організації держави використовується поняття *державного ладу*.

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтеся з наведеними уривками. Який змісткладають автори в поняття «державний лад»? Які складові цього поняття ви можете виділити?

- Період ранньофеодальної монархії — це час становлення феодального ладу. Загальною закономірністю було виникнення в більшості країн Європи монархічної форми правління — феодальних королівств. Так, досить чітко можна простежити процес утворення феодальної державності на прикладі Франкського королівства. Падіння Риму і завоювання Галлії північногерманськими племенами дали могутній імпульс утворенню нового державного механізму, необхідного для організації управління завойованою територією та її захисту. (М. Страхов. *Історія держави і права зарубіжних країн*)
- Особливістю державного ладу Галицько-Волинської держави було те, що тривалий час вона не поділялася на уділи. Після смерті короля Данила держава розпалася на Галицьку і Волинську землі, а відтак кожна з цих земель почала, у свою чергу, поділятися. Особливістю було і те, що влада, по суті, перебувала в руках великого боярства. (В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик. *Історія держави і права України*)

Державний лад — система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими нормами і визначають особливості організації держави.

До основ державного ладу юридична наука відносить основні принципи організації і діяльності держави. Ідеться насамперед про повноваження глави держави, органів законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронних та інших передбачених Основним Законом органів, які здійснюють головні функції держави.

Значною мірою державний лад залежить від форми державного правління і політичного режиму. Вони безпосередньо впливають на рівень демократичності суспільного життя і правової системи, повноту законодавчого закріплення прав і свобод людини й громадянина, ефективність механізму їх забезпечення й захисту.

Отже, характеризуючи державний лад, доцільно виділити три елементи:

- державне правління;
- державний устрій;
- політичний режим.

У такому контексті державний лад часто визначають як форму держави.

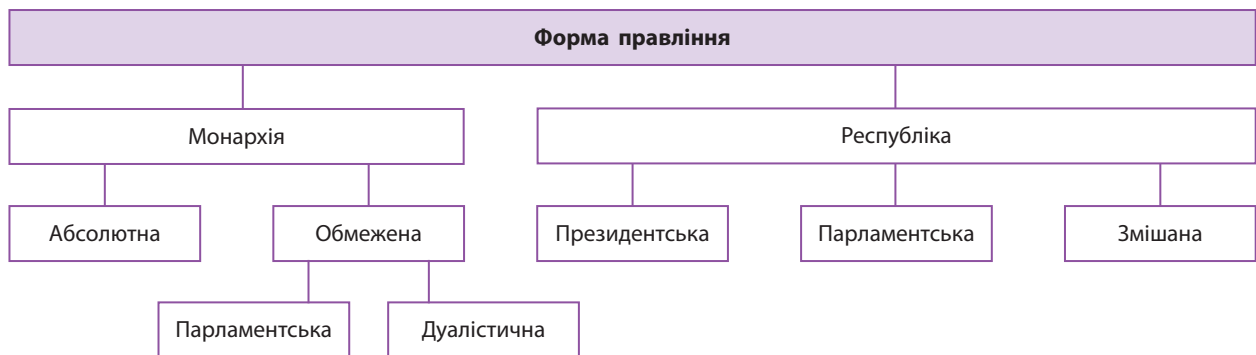
2. Як визначають форму держави

Форма держави — порядок організації і функціонування державної влади в країні, який визначається формою правління, територіального устрою та політичного режиму.

Форма правління — це організація верховної державної влади, яка передбачає порядок її утворення та діяльності, а також взаємозв'язок із населенням країни.

За формою правління держави поділяють на монархії та республіки. Різноманіття форм правління представлене у схемі.

ВИДИ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВИ

ЗАВДАННЯ 2. Розгляньте схему «Види форми правління держави» і дайте відповіді на запитання.

- 1) На які дві основні групи поділяються держави за формою правління?
- 2) Які держави, розглянуті вами під час уроків історії, мали форми правління, зазначені у схемі?

Монархія — це форма правління, що передбачає здійснення верховної влади в країні повністю або частково однією особою, яка належить до правлячої династії (фараон, цар, король, імператор тощо). Монархії поділяються на дві групи: абсолютні та обмежені.

Абсолютна монархія — це історичний тип монархії, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена. Вона характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони та призначати чиновників (класичними прикладами таких держав є Російська імперія за часів Петра I або Французька монархія за часів Людовіка XIV).

Обмежена монархія — різновид форми правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією інших державних органів. Серед обмежених монархій розрізняють парламентську та дуалістичну.

Парламентська монархія передбачає певний розподіл повноважень між монархом та парламентом (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія).

Дуалістична монархія характеризується особливим процесом призначення та контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається населенням, а верхня — призначається монархом; уряд призначається ним самостійно або через прем'єр-міністра. Прем'єр-міністра, у свою чергу, призначає монарх; глава держави має право вето* щодо актів парламенту (країни Африки та Близького Сходу).

Республіка — це форма правління, яка передбачає здійснення верховної влади в державі колегіальним виборним органом. Історично виокремлюють аристократичну респуб-

* Вето (від латин. — забороняю) — право глави держави (монарха або президента республіки) відмовити в затвердженні ухваленого парламентом законопроекту; проте у випадку, якщо парламент ухвалить його вдруге, цей законопроект стає законом, незважаючи на незгоду глави держави.

ліку, де право брати участь у виборах мають лише вищі верстви населення, і демократичну республіку, у якій право обирати вищі органи влади належить усьому населенню країни, що досягло певного віку і не обмежене законом чи судом у можливості реалізувати виборче право.

У сучасному світі розрізняють три типи республік.

- 1) *Президентська республіка* — президент обирається всенародно або за особливою процедурою; президент є главою уряду і здійснює виконавчу владу; законодавча влада належить представницькому органу — парламенту. Президент призначає уряд, що несе перед ним політичну відповідальність; він може застосовувати право вето щодо актів парламенту; за певних обставин може розпустити парламент. Парламент наділений правом ініціювати процес усунення президента від влади в разі порушення ним конституції або вчинення злочину (США, Аргентина, Мексика).
- 2) *Парламентська республіка* — характеризується верховенством влади парламенту; підзвітністю йому уряду; наявністю посади прем'єр-міністра, якого призначає парламент; обов'язком президента діяти лише за згодою уряду. Президент обирається парламентом; уряд формується з представників партій, що здобули більшість у парламенті; уряд підзвітний парламен-

ту; парламент може висловити уряду недовіру, що тягне за собою його відставку (Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія, Австрія).

- 3) *Змішана форма правління* (напівпрезидентська, президентсько-парламентська або парламентсько-президентська) — різновид форми правління, у якій поєднуються ознаки різних форм. Уряд затверджується парламентом за пропозицією президента; він підзвітний президенту та підконтрольний парламенту; президент підписує та оприлюднює закони, що приймаються парламентом (Україна, Франція).

Другою важливою характеристикою держави є форма *політичного режиму*, тобто сукупність засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення.

Політичний режим у державі визначається тим, наскільки до формування влади долучається народ, як ураховується суспільна думка під час прийняття владних рішень, яку роль відіграє ідеологія в житті суспільства. Політичний режим є показовим і з огляду на обсяг прав та свобод громадян, становище засобів масової інформації, роль політичних партій тощо.

З урахуванням наведених характеристик розрізняють *демократичний* та *недемократичний* режими. Недемократичний режим поділяється на *тоталітарний* та *авторитарний*.

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Демократичні	Недемократичні	
■ наявність гарантій прав і свобод людини ■ наявність свобод в економічній сфері ■ плюралізм у політичній, ідеологічній, духовній сферах ■ правовий характер діяльності державного апарату	Авторитарні	Тоталітарні
	■ концентрація державної влади в руках правлячої верхівки ■ можливість незначного розмежування в політичній та ідеологічній сферах ■ відсутність гарантій прав і свобод людини	■ зосередження державної влади в руках правлячої верхівки ■ наявність тотального контролю за суспільним та особистим життям ■ відсутність можливості висловлення та реалізації населенням своїх інтересів

ЗАВДАННЯ 3. Цікава ваша думка! Поясніть, як ви розумієте зміст висловлювання Ф. Рузвельта: «Демократія не може досягти успіху, якщо ті, хто обирає, не готові обирати мудро. Тому справжньою гарантією

демократії є освіта». Чи погоджуєтесь ви із цією думкою?

Третьою важливою характеристикою держави є *форма територіального устрою*.

За формою територіального устрою держави поділяють на *прості* й *складні*. Вибір конкретної форми територіального устрою залежить від багатьох чинників: соціально-економічних, географічних, історичних, національних, площі території тощо.

Територіальний устрій — спосіб поділу держави на певні складові частини з метою найкращого управління суспільством. Територіальний устрій визначає правове становище складових частин держави (республік, штатів, провінцій, земель, кантонів тощо) і порядок

взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

Простою, або *унітарною* (від латин. — єдність) є держава, що характеризується цілковитою політичною єдністю.

Більшість держав у сучасному світі — і однонаціональних, і багатонаціональних, як республік, так і монархій, — є унітарними. Унітарними державами, наприклад, є Франція, Японія, Єгипет, Україна.

До складних держав належать федерація, конфедерація, імперія.

ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДЕРЖАВИ

Прості	Складні	
Унітарний	Федеративний	Конфедеративний
- єдина структура державного апарату - адміністративні одиниці не мають ознак суверенітету - єдині громадянство, система права, судова та грошова система	- наявність дворівневого (федерального та місцевого) державного апарату - обмежений суверенітет адміністративних одиниць - єдині громадянство та грошова система, дворівневе законодавство та судова система	- створення державами-членами спільних органів для вирішення спільних справ - збереження державами — членами конфедерації свого суверенітету - відсутність єдиного громадянства, законодавчої та судової системи

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Федеративна форма територіального устрою є менш поширеною порівняно з унітарною. Сьогодні у світі існують такі федеративні держави, як США, Канада, Австралія, Німеччина, Австрія, Бельгія, Аргентина, Бразилія, Мексика, Індія тощо. Вони розташовані на різних континентах, відрізняються площами своїх територій (від Австралії, яка займає весь континент, до невеликих Австрії та Бельгії) та є різними за ступенем свого політичного й куль-

турного розвитку, а також національним складом населення.

Політико-територіальний устрій країн може із часом змінюватися. Так, протягом XX ст. Чехословаччина була унітарною державою (1918—1968 рр.), федеративною державою (1969—1992 рр.), а із січня 1993 р. Чехословацька Федерація взагалі припинила своє існування. На її території утворилися дві унітарні держави — Чеська Республіка (Чехія) і Словацька Республіка (Словаччина).

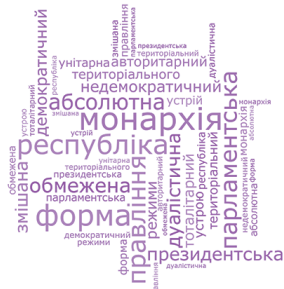
ВИСНОВКИ

- Держави неоднакові за внутрішньою будовою, зокрема, вони різняться між собою порядком організації та взаємодії вищих органів державної влади, тобто за формою державного правління. Існують дві основні форми державного правління — монархія і республіка.
- Політичний режим, тобто порядок здійснення державної влади певними засобами та методами,

поділяється на демократичний та антидемократичний.

- Територіальний устрій — це порядок територіального поділу держави, взаємовідносин її складників між собою й державою в цілому та відповідної організації державних органів. Сучасні держави за територіальним устроєм поділяються на унітарні та федеративні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «форма держави», «державний лад».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Президентська республіка		
Парламентська республіка		

3. **Цікава ваша думка!** Поняття «демократія» має багато визначень. Так, президент США А. Лінкольн зазначав, що демократія — це «правління народу, обране народом і для народу». Прем'єр-міністр Англії В. Черчілль якось сказав, що «демократія — найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всі інші». Думка якого з видатних політиків видається вам більш слушною? Чому? Можливо, ви зустрічали та можете навести інше визначення демократії?

§ 5. Правова держава і громадянське суспільство

ПРИГАДАЙТЕ!

Які функції є основними в сучасних демократичних державах?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

громадянське суспільство.

1. Яку державу називають правовою

Згідно з Конституцією, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Правовою визнається держава, у якій на основі чинного права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно із чинним правовим законом.

Основні ознаки правової держави:

- верховенство права в усіх сферах суспільного життя;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- високий рівень забезпеченості прав і свобод людини;
- взаємна відповідальність держави та особи, підконтрольність держави суспільству;
- рівність держави та людини перед законом;
- висока правова культура суспільства та особи.

Соціальна держава — це сучасний тип держави, де слово «соціальна» несе велике змістове навантаження: воно підкреслює, що дер-

жава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

На перший погляд, поняття «правова держава» і «соціальна держава» є несумісними. Перше передбачає певну свободу особи від держави, від її опіки. Друге, навпаки, спирається на активність держави в соціальному захисті особи, особливо соціально вразливої (пенсіонер, людина з особливими потребами, той, хто втратив роботу). Проте реальне життя, а саме історія розвитку держав у другій половині XX — на початку XXI ст., поєднало ці поняття, збагативши кожне з них. Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі насамперед втілення в ній:

- принципу верховенства права (панування правового закону) як головного в правовій державі;
- принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як головного в соціальній державі.

Держава стає органом подолання соціальних суперечностей, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства.

Соціальна держава сприяє формуванню середнього класу. Так називають частину суспільства, що забезпечена тією мірою, що не відчуває потреби в необхідному, але й не багата настільки, що це викликає в малозабез-

печених верств населення намір розподілити їхню власність.

Таким чином, соціально правова держава, обмежена правом, проявляє активність у регулюванні соціально-економічних процесів, соціального аспекту основних прав громадян, їх соціальної захищеності відповідно до закону.

Правова держава передбачає сформованість громадянського суспільства.

2. Що таке громадянське суспільство

Держава й право породжуються суспільством, відтворюють його рівень розвитку та відносини, що в ньому склалися. Для кожного народу поява власної держави і свого права є свідченням переходу до вищого ступеня суспільного розвитку. Процес еволюції держави пов'язаний із розвитком громадянського суспільства.

Громадянське суспільство — сукупність соціальних відносин та інститутів, що розвиваються в демократичному суспільстві незалежно від держави, здатні впливати на неї і забезпечують умови для самореалізації особистості.

Структури громадянського суспільства охоплюють соціальні суб'єкти, соціальні інституції (політичні партії, громадські організації тощо), відносини між ними, які не підлягають державній регламентації, але обмежені дією принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Основою громадянського суспільства є окремі індивіди, наділені високим рівнем правосвідомості та правової культури. Тому одним із пріоритетних завдань щодо формування громадянського суспільства є підвищення рівня правової культури населення.

ЗАВДАННЯ. Цікава ваша думка! Попрацюйте в групах.

Як ви розумієте зміст вислову: «Громадянське суспільство і правова держава можуть співвідноситись як необхідні одна одній та взаємодоповнюючі системи»?

Обґрунтовуючи свою відповідь, спирайтеся на відомі вам поняття: «політична система суспільства», «правова держава», «демократичний політичний режим».

Громадянському суспільству властиві такі риси:

- визнання людини, її життя та здоров'я, прав і свобод найвищою цінністю суспільства;
- пріоритет суспільства над державою, взаємна відповідальність суспільства перед державою і держави перед суспільством;
- ліквідація відчуження особи від засобів виробництва, знарядь та результатів праці;
- забезпечення реальної економічної свободи і самостійності громадян та їх об'єднань;
- забезпечення плюралізму (багатоманітності) в усіх сферах матеріального й духовного життя;
- ефективна система соціального захисту особи;
- ідеологічна та політична свобода особистості, урахування та забезпечення реалізації різноманітних інтересів індивідів і соціальних груп.

ВИСНОВКИ

- Правова держава — це держава, у якій функціонує механізм взаємної відповідальності держави і громадянина. Громадяни мають високу правову культуру та формують державну владу, що є демократично організованим і залежним від суспільства апаратом управління, який за допомогою ефективних законів забезпечує реалізацію прав і свобод громадян.

- Громадянське суспільство — це спільноти вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися надійним соціальним захистом та іншими правами й свободами, брати активну участь у політичному житті та інших сферах життєдіяльності людини й громадянина.

2. Які існують види політичного режиму

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Визначте характер політичного режиму за наведеним уривком.

КОНСТИТУЦІЯ (ОСНОВНИЙ ЗАКОН) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Усі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

3. Як визначається форма територіального устрою держави

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Визначте форму територіального устрою за наведеним уривком.

КОНСТИТУЦІЯ ІСПАНІЇ

Територіальний устрій Держави включає муніципії, провінції та створювані автономні Співтовариства. Усі ці утворення користуються автономією при веденні своїх справ.

Держава гарантує ефективне здійснення принципу солідарності... виявляючи турботу про встановлення справедливої й адекватної економічної

рівноваги між різними частинами іспанської території...

Розбіжності в Статутах різних автономних Співтовариств у жодному разі не мають надавати їм економічних або соціальних переваг.

Усі іспанці мають однакові права та обов'язки на всій території Іспанії.

ВИСНОВКИ

- У ході розвитку суспільства від нижчого ступеня до вищого змінюється й держава. Виявлення закономірностей відносин суспільства і держави дозволяє зрозуміти сучасні проблеми державності, побачити перспективи політичних і державних форм, у яких розвиваються суспільства.
- Сучасний тип держави характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. **Виберіть правильний варіант відповіді.** Визначте, яке з наведених понять характеризує форму територіального устрою.
А республіка   **Б** конфедерація   **В** монархія   **Г** демократія
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне й відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Тоталітарний політичний режим		
Авторитарний політичний режим		

3. Подайте у вигляді схеми типи республік у сучасному світі.
4. **Цікава ваша думка!** Стаття 1 Конституції нашої держави проголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Який елемент державного ладу України визначає це положення Основного Закону? Які зобов'язання покладаються на державу, що проголошує себе соціальною і правовою?

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати* та *застосовувати* поняття: право, джерела права, система права, галузь права, норма права, правотворчість, законодавство
- *називати* умови виникнення права, ознаки соціальних норм і права, принципи права, елементи системи права й системи законодавства
- *характеризувати* джерела права, функції права, елементи системи права
- *наводити приклади* соціальних норм, джерел права, нормативно-правових актів
- *описувати* елементи системи права, елементи структури правової норми, етапи законодавчого процесу, способи систематизації правових актів
- *висловлювати* судження щодо ролі соціальних норм, права в житті людини та суспільства, співвідношення моралі й права

§ 7. Соціальні норми. Право

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке мораль?

ПОМІРКУЙТЕ! Із якою метою встановлюються правила поведінки в суспільстві?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: право, джерела права.

1. Що називають соціальними нормами

ЗАВДАННЯ 1. Цікава ваша думка! Як ви розумієте значення вислову Аристотеля: «Людина за своєю природою — істота суспільна»?

Уміння домовлятися, йти на поступки, дотримуватися правил — це ті якості, які забезпечують нормальний розвиток окремих колективів людей (груп, верств населення), а також усього суспільства. Для організації власного життя людство встановило певні норми, які дають змогу оцінювати свої та чужі вчинки, регулювати поведінку, налагоджувати спілкування та спільну діяльність.

Соціальні норми — це правила поведінки, що регулюють відносини між людьми і спрямовують їх діяльність у спільних інтересах.

До системи соціальних норм належать норми права, мораль, звичаї, традиції, норми громад-

ських організацій, релігійні норми. Найбільш важливими серед них є норми права та моралі.

Норми моралі формуються у свідомості людей поступово і лише після визнання їх більшістю набувають обов'язкового характеру.

Мораль — це правила поведінки людей, які уособлюють усталені уявлення про справедливість, честь, добро, що склалися в суспільстві.

Норми моралі полегшують сприймання людиною правових норм, які, у свою чергу, сприяють більш глибокому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дозволяє людині побачити й досягнути ту межу поведінки, за якою починаються аморальні та протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

2. Чим вирізняється право з-поміж інших соціальних норм

Право виникло разом із державою. Причини його появи були тими самими, що й держави: організація влади, яка спроможна встановлювати юридичні норми й забезпечувати втілення їх у життя. Походження права пов'язане також з ускладненням виробництва, політичного та духовного життя суспільства, із виділенням особи як самостійного учасника суспільних відносин та формуванням держави, здатної забезпечити функціонування суспіль-

ства на стадії, вищій за первісне суспільство, а також закріпити й забезпечити індивідуальну свободу особи.

Право — система загальнообов'язкових норм (правил поведінки), які виражають загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, регулюють суспільні відносини, визнаються та охороняються державою і забезпечуються всіма заходами державного впливу, у тому числі заходами примусу.

ОЗНАКИ ПРАВА

Ознака	Характеристика
Системність	Право є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів: галузей, інститутів та норм права
Нормативність	Право складається з норм, загальних правил поведінки, які поширюються на всі врегульовані випадки й у всіх таких випадках діють однаково
Загальнообов'язковість	Норми права є обов'язковими для виконання всіма особами, що охоплені ними
Формальна визначеність права	Правові норми закріплюються у правових документах, що мають встановлені форму та зміст
Державна забезпеченість	Виконання норм права забезпечується спеціальною системою державних органів, у тому числі із застосуванням примусу

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в парах. Розгляньте таблицю «Ознаки права».

Укажіть, чим норми права відрізняються від норм моралі.

3. Якими є принципи і функції права

Під *принципами права* розуміють його основні, найбільш загальні, вихідні положення, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин.

Принципи права мають безпосередній вплив на функціонування правової системи. Саме вони визначають зміст нормативно-правових актів, процес їх створення та реалізації.

Незважаючи на те що принципи права відрізняються високою стабільністю, вони не є незмінними. Принципи права прямо залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, політичного ладу та конкретних історичних умов. Так, принципи права, що мали місце в рабовласницьких державах, не можуть застосовуватися в сучасних державах.

Так само суттєво відрізняються принципи права в тоталітарних та демократичних державах. Це пов'язано з тим, що принципи права відображають систему цінностей суспільства, у якому вони існують.

До основних принципів права в Україні можна віднести:

- *верховенство права;*
- *законність;*
- *рівність усіх перед законом;*
- *взаємну відповідальність особи й держави;*
- *відповідальність за наявності вини.*

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Проаналізуйте наведені нижче фрагменти Конституції України. Як ви вважаєте, які з визначених принципів вони закріплюють?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Юристи поділяють принципи права за сферою їх дії на *загальноправові*, *міжгалузеві* та *галузеві*.

Загальноправові принципи права діють для всієї правової системи. Саме до них належать наведені вище принципи.

Міжгалузеві принципи права діють лише в кількох суміжних галузях права (що таке галузь права, ми розглянемо в наступній темі).

Наприклад, принцип *здійснення правосуддя тільки судом* характерний для всіх процесуальних галузей права (кримінального процесуального, цивільного процесуального, господарського процесуального).

Галузеві принципи права діють лише в межах однієї галузі права. Наприклад, принцип *свободи найманої праці* — це принцип трудового права.

ФУНКЦІЇ ПРАВА

За сферою правового впливу	За характером впливу на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин	За характером регулювання суспільних відносин
▪ Економічна ▪ Політична ▪ Ідеологічна ▪ Екологічна ▪ Культурно-виховна	▪ Нормативно-регулююча ▪ Інформаційна ▪ Комунікативна ▪ Орієнтаційна ▪ Виховна ▪ Захисна	▪ Статична ▪ Динамічна ▪ Установча ▪ Інтегративна ▪ Охоронна ▪ Запобіжна

Функції права являють собою основні напрямки впливу права на свідомість і поведінку учасників суспільних відносин із метою розв'язання конкретних завдань, що стоять перед правом. Саме у функціях права проявляються його сутність та соціальне призначення.

Основною функцією права є *нормативно-регулююча*. Вона полягає в тому, що право є нормативним і загальнообов'язковим засобом урегулювання суспільних відносин.

Разом із цим, це не єдина функція права. Із метою розуміння сутності права його

функції класифікують за різними ознаками. Найбільш поширені з них наведено у таблиці (с. 29).

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте в групах. Спробуйте визначити, на реалізацію яких функцій права спрямовані наведені нижче правові норми за кожним із розглянутих вами критеріїв (за сферою правового впливу; за характером впливу на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин; за характером регулювання суспільних відносин; за сферою, на яку поширюються функції права). Свою відповідь обґрунтуйте.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних

навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 655. Договір купівлі-продажу

1. За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати май-

но (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 185. Крадіжка

1. Таємне викрадення чужого майна (крадіжка) — карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громад-

ськими роботами на строк від вісімдесяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років.

Слід мати на увазі, що, як і принципи права, функції права залежать від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, політичної структури держави та конкретних історичних умов. Наприклад, *екологічна* функція права, що полягає в регулюванні відносин природокористування, виникла порівняно недавно, із формуванням у суспільства розуміння необхідності охорони довкілля.

Принципи та функції права багато в чому виступають основою функціонування правової системи. Вони відображають ідеальні уявлення про право, що впливають із системи цінностей суспільства, у якому воно функціонує. Відмінність їх полягає в тому, що принципи права відповідають на питання, *яким* повинно бути право, а функції — *для чого* воно існує.

4. Що вважають джерелами права

Своє зовнішнє виявлення норми права знаходять у джерелах (формах) права.

Джерела права — встановлені державою або визнані нею офіційно документальні форми вираження та закріплення норм права.

Існують чотири основні види джерел права: правовий звичай, правовий прецедент, правовий договір, нормативно-правовий акт.

Правовий звичай — це правила поведінки, які узвичаїлися через багаторазове застосування протягом тривалого часу існування

суспільства і які визнані й забезпечені державою. Історично правовий звичай був першим джерелом права, який регулював відносини, як правило, у період становлення держави.

ПРИГАДАЙТЕ! Коли і де на українських землях (крім уже зазначеного вище періоду) діяло звичаєве право?

Правовий прецедент — це судове або адміністративне рішення з конкретної юридичної справи, яке стає загальнообов'язковим під час розгляду аналогічних справ у майбутньому. У країнах, що належать до англосаксонської правової сім'ї (Велика Британія, США), правовий прецедент є основним джерелом права.

Нормативно-правовий договір — двостороння або багатостороння угода з урегулювання тієї або іншої життєвої ситуації, результатом якої є нова норма права (міжнародно-правові угоди, колективний договір тощо). Вони можуть мати міжнародний і національний характер.

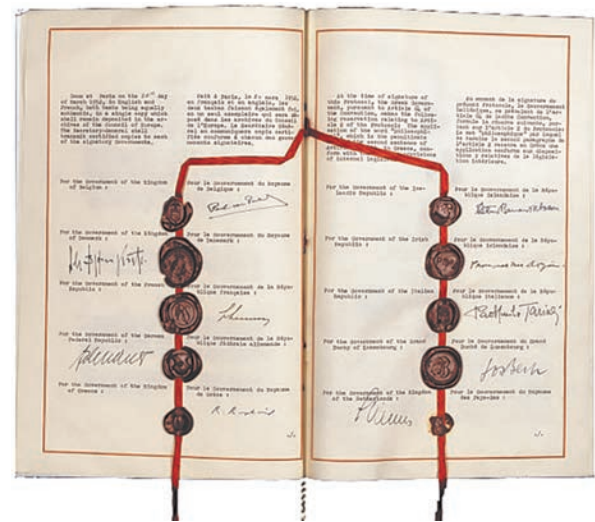
Нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ компетентних (уповноважених) органів держави, який містить правові норми і має загальнообов'язковий характер. Нормативно-правовий акт є основним джерелом (формою) права в романо-германській правовій сім'ї, до якої належить і правова система України.

Основними ознаками нормативно-правового акта є те, що він:

- видається уповноваженими органами держави або приймається народом шляхом референдуму і має владний характер;
- містить нові правові норми або скасовує чи змінює чинні;
- має форму письмового документа і певні реквізити: вид документа, назву органу, що його видав, заголовок, дату ухвалення, номер документа, відомості про посадову особу, що його підписала;
- публікується в офіційних джерелах.

Усі нормативно-правові акти за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти.

Закони — це прийняті у визначеному конституцією порядку нормативні акти органу законодавчої влади або всього народу, які регулюють найважливіші суспільні відносини

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) — міжнародно-правовий договір, ратифікований Україною

та мають вищу юридичну силу щодо інших правових актів.

Усі закони поділяються на три великі групи залежно від їх юридичної сили, за значенням і місцем у системі законодавства:

- конституційні закони, або основні, до яких належать Конституція України та закони з питань, безпосередньо врегульованих конституцією. Наприклад, Закон України «Про громадянство України», Закон України «Про Президента України» тощо;
- звичайні, або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Наприклад, Закон України «Про загальну середню освіту», Закон України «Про наукові парки» тощо;
- надзвичайні закони, тобто такі, що приймаються в певних, передбачених конституцією випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти — це нормативно-правові акти, прийняті компетентним органом, видані на підставі закону для його деталізації та виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: укази і розпорядження Президента України; постанови Верховної Ради України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; інструкції, розпорядження й накази міністерств тощо.

для допитливих

Незважаючи на те що в Україні нормативно-правовий акт є основним джерелом права, в окремих випадках можуть використовуватися й інші джерела права. Так, відповідно до статті 7 Цивільного кодексу України, цивільні відносини можуть регулюватися *звичаєм*, зокрема *звичаєм ділового обороту*.

Достатньо поширеним є й використання *нормативно-правових договорів*. Наприклад, відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. У трудовому праві широко застосовуються колективні договори та колективні угоди, в адміністративному набувають поширення

адміністративні договори. Протягом певного часу, із 8 червня 1995 р. до прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, *Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України* регулював порядок здійснення державної влади в Україні.

Незважаючи на те що *правовий прецедент* тривалий час не визнавався в Україні джерелом права, зараз спостерігається зміна ставлення до нього. Зокрема, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачає, що судова практика Європейського суду з прав людини має застосовуватися українськими судами як джерело права.

ВИСНОВКИ

- Специфіка і роль права, правових норм у житті суспільства та його суб'єктів обумовлені тісним зв'язком із державою. Саме в цьому полягає відмінність права від інших нормативних систем, що регулюють суспільне життя: норм моралі, релігії, традиційних форм поведінки тощо.
- Сутність та призначення права проявляється в його принципах та функціях. Принципи права — це основні, найбільш загальні, вихідні положення, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Функції права — це

основні напрямки впливу права на свідомість і поведінку учасників суспільних відносин із метою розв'язання конкретних завдань, що стоять перед правом.

- Форми виявлення і закріплення правових норм називають джерелами права. Розрізняють чотири основні форми права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір та нормативно-правовий акт. В Україні мають юридичну силу такі джерела права, як міжнародно-правовий акт, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «право», «джерела права».
2. Наведіть приклади джерел права.
3. Заповніть таблицю «Порівняльна характеристика права й моралі».

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Коло охоплення суспільних відносин		
Форма вираження		
Спосіб забезпечення		

4. **Цікава ваша думка!** Напишіть твір-роздум за темою «Що таке право і навіщо воно потрібне в суспільстві». У своїй роботі спробуйте висвітлити такі питання:
- 1) Яке місце належить праву в системі соціальних норм?
  - 2) Чи існує різниця між законами природи та законами людей?
  - 3) Які правові пам'ятки вам відомі?
  - 4) Як пов'язані між собою держава й право?
  - 5) Чи можна уявити сучасне суспільство без права?

§ 8. Система права і система законодавства

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке право?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: «система права», «галузь права», «норма права», «законодавство».

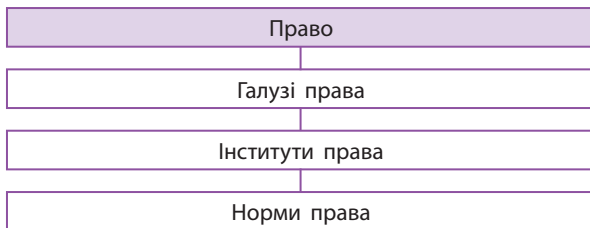
1. Що являє собою система права

Однією зі специфічних ознак права є його *системність*, тобто впорядкованість усіх норм права в межах чіткої системи. Відповідно, структура права називається *системою права*.

Система права — єдність усіх чинних юридичних норм певної держави, що характеризується розподілом за галузями та інститутами права.

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте схему. Як ви розумієте її назву? Чому ми називаємо право системою? Які елементи входять до цієї системи? Чим, на вашу думку, викликана необхідність існування саме такої системи права?

СИСТЕМА ПРАВА

Найбільшим структурним елементом системи права є *галузь права*. Підставою для поділу норм права на галузі є *предмет* і *метод* правового регулювання.

Предмет правового регулювання — суспільні відносини, що впорядковуються за допомогою права, тобто він визначає, *що* саме врегульовують норми тієї або іншої галузі.

Метод правового регулювання являє собою спосіб впливу права на певну сферу суспільних відносин, тобто показує, *як* саме відбувається правове регулювання.

Існує багато методів правового регулювання, але основними з них є імперативний та диспозитивний.

Імперативний метод правового регулювання заснований на відносинах субординації (підпорядкування) одних суб'єктів іншим. Цей метод характерний для таких галузей права, як кримінальне чи адміністративне право. У правових відносинах, що регулюються за

допомогою такого методу, учасники не є рівноправними, один із них наділений владними повноваженнями, а другий посідає підпорядковане становище.

Диспозитивний метод побудований на рівності сторін і дає можливість вибору альтернативних варіантів поведінки. Цей метод характерний для таких галузей права, як цивільне або господарське. У правових відносинах, що регулюються за допомогою цього методу, учасники є рівноправними і можуть самостійно обирати варіанти своєї поведінки.

Галузь права — сукупність правових норм, що складають самостійну частину системи права та своїм особливим методом регулюють сферу суспільних відносин.

Галузі права, у свою чергу, поділяються на *інститути права*, що об'єднують споріднені правові норми в межах однієї або кількох галузей права. Галузі права та інститути права відрізняються *обсягом* відносин, які вони регламентують. Наприклад, *цивільне право* — це галузь права, у межах якої існує інститут *спадкування*.

Інститути права поділяють на галузеві, що містять норми однієї галузі (інститут спадкування), та міжгалузеві, що об'єднують норми, які належать до різних галузей права (інститут відповідальності за екологічні правопорушення, інститут приватної власності тощо). Міжгалузевим є, наприклад, інститут формування законодавчого органу нашої держави, що утворюється сукупністю норм, які належать до галузей конституційного права (норми, що встановлюють сам порядок виборів до Верховної Ради України), адміністративного та кримінального права (норми, які встановлюють відповідальність за порушення порядку виборів), фінансового права (норми, які встановлюють порядок та розміри фінансування виборчої кампанії) та деяких інших галузей права.

i

2. Що таке норма права

Базовим структурним елементом системи права є *норма права*.

Норма права — обов’язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

Структурними елементами норми права є *гіпотеза, диспозиція та санкція*.

Диспозиція — це частина норми права, у якій зазначаються права або обов’язки суб’єктів. Диспозиція є центральною, основною частиною правової норми, яка вказує, описує дозволу (можливу), обов’язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму) поведінку суб’єкта.

Гіпотеза — це частина норми права, де зазначаються умови (обставини), із настанням яких можна або необхідно здійснювати її диспозицію. Призначення гіпотези — визначити сферу і межі дії диспозиції правової норми.

Гіпотеза відповідає на запитання: коли? де? у якому випадку? за якої умови?

Санкція — це частина норми права, у якій зазначаються заходи державного примусу в разі невиконання, порушення її диспозиції (тобто заходи впливу, покарання за порушення закону). Завдання санкції — забезпечувати здійсненість диспозиції правової норми.

Слід пам’ятати, що поняття «правова норма» і «стаття закону» не тотожні, оскільки правова норма — це теоретична конструкція, а стаття закону — це форма та спосіб фактичного викладу правової норми. Тому норма права може бути викладена в різних статтях, різних правових актах або навіть впливати з їх змісту.

За повнотою викладу в статтях нормативно-правових актів розрізняють такі форми (способи) викладу правових норм:

- *пряма* — в одній статті вміщено всі обов’язкові елементи певної норми;
- *відсилкова* — в одній статті вміщено не всі обов’язкові елементи норми або не всі фрагменти їхнього тексту, але подається відсилка до тих конкретних статей певного нормативно-правового акта, у яких розміщена відсутня тут частина норми;
- *бланкетна* — відсутня якась частина правової норми в статті нормативно-правового акта, натомість, міститься відсилка загального характеру до інших нормативно-правових актів.

Правова норма не може існувати без диспозиції, адже саме в ній формулюється певне правило поведінки, заради якого вона створюється. Водночас гіпотеза і санкція можуть прямо викладатися не в кожній нормі права. В одних випадках норми містять вказівку на те, що порушення диспозиції або умов гіпотези тягне за собою санкцію, яку слід самому розшукати в законодавстві, в інших такі посилення навіть відсутні, вони лише мають на увазі. У багатьох правових нормах гіпотеза не формулюється або гіпотеза й диспозиція сформульовані так, що їх неможливо розділити. Якщо гіпотеза відсутня взагалі, то це правило є чинним за будь-яких умов.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтесь зі статтями кодексів та виділіть структурні елементи норми права. Зробіть висновок: чи кожна стаття нормативного акта містить усі елементи правової норми?

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнено від кримі-

нальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 992. Відповідальність страховика

1. У разі несплати страховиком страхувальникові або іншій особі страхової виплати страховик зобо-

в’язаний сплатити неустойку в розмірі, встановленому договором або законом.

3. Які галузі входять до системи права

Як уже зазначалося, галузь права регулює певну якісно однорідну систему суспільних відносин. Існує декілька підстав класифікації галузей права, однак найбільш поширеним є поділ на галузі *публічного* та *приватного* права.

Публічне право регулює публічні відносини підпорядкованих суб'єктів за допомогою імперативного методу правового регулювання. Основною ознакою публічних відносин є те, що в них завжди є *підпорядкований* суб'єкт.

Основними галузями публічного права є:

- 1) *конституційне право* — закріплює основи суспільного й державного ладу, форму правління та державного устрою, механізм здійснення державної влади, правове становище особи;
- 2) *адміністративне право* — регулює суспільні відносини, що виникають в процесі здійснення державного управління;
- 3) *кримінальне право* — визначає види суспільно небезпечних діянь (злочинів) і по-

карання, що застосовуються до осіб, які їх вчинили.

Приватне право регулює відносини, у яких суб'єкти є *юридично рівними* за допомогою *диспозитивного* методу правового регулювання.

Основними галузями приватного права є:

- 1) *цивільне право* — регулює особисті немайнові та майнові відносини між фізичними та юридичними особами;
- 2) *трудове право* — регулює трудові відносини між працівником та адміністрацією підприємства, установи, організації;
- 3) *сімейне право* — регулює особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

ЗАВДАННЯ 3. Визначте, якими галузями права регулюються наведені суспільні відносини: 1) збір податків; 2) укладення договору оренди; 3) укладення шлюбу; 4) вибори Президента України; 5) укладення трудового договору.

4. Що таке система законодавства та чим вона відрізняється від системи права

Від поняття «*система права*» слід відрізнити поняття «*система законодавства*».

Система законодавства — взаємопов'язана і взаємодіюча сукупність усіх нормативно-правових актів, що мають чинність на території певної держави.

Законодавство є формою існування права: норми права втілюються в законах та інших нормативно-правових актах.

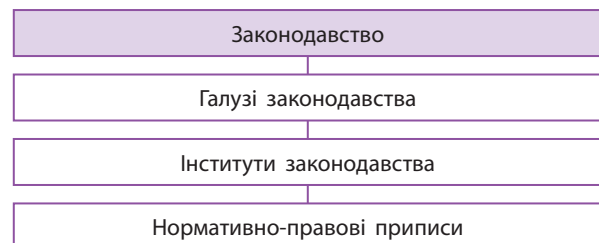
Відмінність між системою права та системою законодавства полягає в тому, що система права характеризує внутрішню структуру права — його зміст, а система законодавства описує його зовнішню сторону — форму. Таким чином, система права та система законодавства співвідносяться між собою як *зміст і форма*.

Кожна держава має своє *законодавство*. Законодавство України включає нормативно-правові акти, що поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти. Крім цього, елементами законодавства України є її міжнародні договори, які були ратифіковані Верховною Радою України.

Структура системи законодавства — це її внутрішня організація, яка виявляється в поділі на галузі та інститути законодавства.

Структура системи законодавства багато в чому подібна до системи права. Як і система права, вона поділяється на галузі та інститути.

СТРУКТУРА СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Галузь законодавства — це сукупність нормативно-правових актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин та характеризуються єдністю змісту, форми й системних зв'язків нормативних приписів. Як правило, галузь законодавства будується навколо центрального нормативно-правового акта, найчастіше — кодифікованого. Наприклад, основним нормативно-правовим актом цивільного

законодавства є Цивільний кодекс України, трудового — Кодекс законів про працю України.

Інститут законодавства — це сукупність нормативних приписів усередині галузі або декількох галузей законодавства, які регулюють певну групу (вид) споріднених суспільних відносин.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Незважаючи на те що галузі законодавства зазвичай відповідають галузям права (наприклад, трудовому праву відповідає трудове законодавство), існують галузі законодавства, які не співвідносяться з відпо-

Базовим елементом системи законодавства є **нормативно-правовий припис**. Це закріплене у статті нормативно-правового акта цілісне та логічно завершене судження загального характеру. Нормативно-правовий припис міститься у статті нормативно-правового акта. Саме він виступає формою закріплення норми права.

відними галузями права (наприклад законодавство про адвокатуру). Натомість існують галузі права, що не мають галузей законодавства, що їм відповідають (наприклад фінансове право).

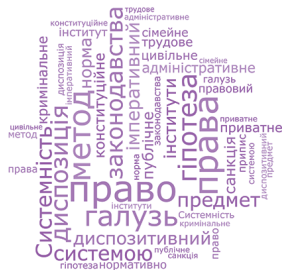
ВИСНОВКИ

- Однією з ключових ознак права є його системний характер. Система права визначає сукупність його елементів, що характеризується взаємною пов'язаністю та взаємною узгодженістю й розподілом за галузями та інститутами права.
- У галузі права об'єднуються норми права, що регулюють певну сферу суспільних відносин (предмет правового регулювання) із використанням певних засобів правового регулювання (метод правового регулювання). У свою чергу, галузі поділяються на інститути права, що об'єднують споріднені право-

ві норми в межах однієї або декількох галузей права.

- Базовим елементом системи права є норма права. Структурними елементами норми права є гіпотеза, диспозиція та санкція.
- Зовнішнє закріплення системи права проявляється в системі законодавства. Як і система права, система законодавства поділяється на галузі та інститути. Базовим елементом системи законодавства є нормативно-правовий припис. Система законодавства та система права співвідносяться як форма і зміст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «система права», «галузь права», «норма права», «законодавство».
2. Наведіть приклади галузей права.
3. Наведіть приклади інститутів права. Якими вони бувають?
4. Заповніть таблицю «Елементи норми права».

Назва	Сутність елементу	Приклади елементів із нормативно-правових актів
Гіпотеза		
Диспозиція		
Санкція		

5. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Галузь права		
Галузь законодавства		

6. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), доберіть приклади нормативно-правових актів і проаналізуйте їх зміст. Укажіть назву документа, ким і коли він був створений, кому адресований, визначте його вид за юридичною силою.

§ 9. Правотворчість та систематизація нормативно-правових актів

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке закон?

ПОМІРКУЙТЕ! Чому необхідна чітко визначена процедура створення нових нормативно-правових актів?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: правотворчість.

1. Що таке правотворчість

Норми права не з'являються самі по собі. Як ви пам'ятаєте, норма права встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку. Цей процес права називається *правотворчістю*.

Правотворчість — форма владної діяльності держави, спрямована на встановлення, зміну чи припинення норм права.

Правотворчість зазвичай здійснюється безпосередньо державою в особі її компетентних органів. В окремих випадках держава може делегувати правотворчість (передати право встановлювати норми права) й іншим суб'єктам, наприклад органам місцевого самоврядування, яким надано право видавати нормативно-правові акти з питань місцевого значення. Крім цього, можливі випадки безпосередньої правотворчості народу, коли нормативно-правовий акт видається за результатами референдуму.

Норми права існують у формі джерел права. Саме тому правотворчість завжди пов'язана зі створенням джерела права, у якому містяться нові або змінені норми права. В Україні це переважно створення нормативно-правових актів. У зв'язку з тим, що нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи — закони та підзаконні нормативно-правові акти, розрізняють *законодавчу діяльність*, яка пов'язана зі створенням, зміною чи скасуванням законів, та *підзаконну правотворчу діяльність*, яка пов'язана зі створенням, зміною чи скасуванням підзаконних нормативно-правових актів.

ПРИГАДАЙТЕ! Які підзаконні нормативно-правові акти існують в Україні?

Ще однією особливістю правотворчої діяльності є її чітка регламентація, тобто відповідність установленим правилам. Законодавство визначає, хто має право видавати нормативно-правові акти, які процедури для цього необхідно здійснити, які відносини може регулювати той чи інший нормативно-правовий акт, яким чином він набуває юридичної сили.

Процес правотворчості суттєво відрізняється залежно від суб'єкта правотворчості та виду джерела права, у якому закріплюються нові норми права. Разом із цим, як правило, виділяють такі найбільш загальні стадії правотворчості:

- 1) *Передпроектна стадія*, що включає визначення та обґрунтування необхідності створення нових норм права.
- 2) *Проектна стадія*, яка охоплює прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта та оформлення нових норм права в ньому, узгодження проекту із зацікавленими особами та організаціями.
- 3) *Обговорення проекту* нормативно-правового акта та прийняття самого нормативно-правового акта. Ця стадія є центральною стадією правотворчості.
- 4) *Засвідчувальна стадія*, яка включає підписання нормативно-правового акта уповноваженою на це особою та його реєстрацію.
- 5) *Інформаційна стадія*, що передбачає опублікування нормативно-правового акта або його доведення до виконавців.

2. Що являє собою законодавчий процес та з яких стадій він складається

Вищу юридичну силу в Україні мають закони, тому законодавчий процес є найважливішим видом правотворчості.

Законодавчий процес — це врегульована Конституцією і законами України діяльність

парламенту щодо підготовки, обговорення, прийняття законів та їх оприлюднення.

Законодавчий процес поділяється на *стадії*, які являють собою відносно самостійні дії зі створення та оприлюднення закону.

Засідання Верховної Ради України — єдиного органу законодавчої влади

Першою стадією є *внесення (подання) законопроекту до парламенту*. Подавати до Верховної Ради України законопроекти мають лише *суб'єкти законодавчої ініціативи*. До них належать: Президент України, народні депутати України та Кабінет Міністрів України. Зазвичай подачі проекту закону до парламенту передують етап передпроектної підготовки, який включає написання тексту законопроекту, його погодження. При цьому безпосередньою підготовкою законопроекту можуть займатися не лише суб'єкти законодавчої ініціативи, а фактично необмежене коло осіб. Проте лише суб'єкти законодавчої ініціативи можуть подати його до парламенту на розгляд.

Після реєстрації законопроекту в парламенті проект закону проходить *попередній розгляд і обговорення в комітетах парламенту*. У п'ятиденний строк він направляється до комітетів Верховної Ради України, які визначені профільними за предметом законопроекту (наприклад, законопроект у сфері освіти — до комітету з питань науки і освіти, законопроект у сфері медицини — до комітету з питань охорони здоров'я тощо). Комітет Верховної Ради України, визначений головним за цим законопроектом, у 30-денний строк попередньо розглядає законопроект, ухвалює висновок щодо доцільності включення його до порядку денного сесії Верховної Ради України.

Після цього починається третя стадія законодавчого процесу — *обговорення, прийняття рішень щодо законопроекту на пленарних*

засіданнях Верховної Ради України. Протягом 30 днів після ухвалення висновку головного комітету парламент розглядає питання щодо включення законопроекту до порядку денного Верховної Ради України.

Розгляд законопроектів Верховною Радою України здійснюється за процедурою трьох читань.

У *першому читанні* обговорюються основні принципи, положення, структура законопроекту. Парламент може ухвалити рішення прийняти законопроект за основу, відхилити його або відправити на доопрацювання для повторного першого читання.

У разі прийняття законопроекту за основу законопроект після опрацювання комітетом передається на *друге читання*. Під час нього відбувається постатейне обговорення з урахуванням внесених під час опрацювання проекту пропозицій та поправок. Закон може бути прийнятий у ході другого читання (тоді парламент голосує за рішення прийняти законопроект у другому читанні та в цілому). Крім цього, законопроект може бути відхилений, повернутий на доопрацювання для повторного другого читання або прийнятий та переданий комітету для підготовки до третього читання.

Третє читання передбачає прийняття законопроекту, що потребує узгодження і доопрацювання. Під час нього здійснюється обговорення та прийняття рішень щодо поправок, поданих у другому читанні, та голосування щодо статей, текст яких зазнав змін після другого читання. Після третього читання закон приймається в цілому. Разом із цим Верховна Рада України може також відхилити законопроект, повернути його на доопрацювання з наступним його поданням на повторне третє читання, відкласти голосування щодо нього в цілому до прийняття інших рішень.

Після прийняття законопроекту Верховною Радою України настає стадія *підписання та оприлюднення закону*. У разі прийняття законопроекту він підписується Головою Верховної Ради України та передається Президенту України на підпис. Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими

пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. Якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно опри-

люднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Наприклад, Конституція України набула чинності з дня її прийняття.

3. Яким чином нормативно-правові акти діють у часі, просторі та за колом осіб

Усі нормативно-правові акти мають певні часові й територіальні межі свого існування та дії, а також поширюються на визначене коло осіб.

За загальним правилом, нормативно-правові акти застосовуються до відносин, що мали місце в період від введення їх у дію і до втрати ними сили.

За цими загальними правилами, закони й інші нормативно-правові акти набувають чинності після закінчення певного часу, передбаченого законом, із дня їхнього офіційного оприлюднення.

ПРИГАДАЙТЕ! Із якого часу закон набуває чинності в Україні?

Говорячи про дію *нормативно-правового акта в часі*, послуговуються правилом, виголошеним ще давньоримськими юристами: «Закон не має зворотної сили». Це вказує на

те, що закон діє тільки щодо тих обставин і випадків, які виникли після набуття ним чинності. За таких обставин громадяни і юридичні особи можуть бути впевнені в тому, що закон не погіршить їхнє правове становище. Виняток становить кримінальне законодавство. У ньому, знову ж таки в інтересах громадян, діє правило: «Кримінальний закон має зворотну силу, якщо він пом'якшує або усуває караність діяння».

Дія нормативно-правових актів у просторі — це визначення території їхньої чинності. Нормативно-правовий акт застосовується на тій території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів. Отже, акти вищих органів державної влади в Україні поширюються на всю її територію, акти місцевих органів влади — на території відповідних адміністративних одиниць.

для допитливих

До території держави належать суходіл, у тому числі надра й континентальний шельф, територіальні води (12 морських миль), повітряний простір. До державної території прирівнюються морські, річкові й повітряні судна, що перебувають під прапором держави. Нормами міжнародного права передбачено, що військові судна прирівнюються до території держави без винятків, а цивільні морські й повітряні судна — у водах і повітряному просторі своєї держави, відкритому морі та повітряному просторі.

Юридична наука визнає також принцип екстериторіальності. Це означає, що певні частини території держави (будинки іноземних посольств і місій, їх транспортні засоби), а також дипломатичні представники іноземних держав, незважаючи на те, що вони фактично перебувають на території іноземної держави, вважаються такими, що розташовані на території тієї держави, яку вони представляють. Будь-які зазіхання на будинок посольства прирівнюються до зазіхань на територію держави і розглядаються як факт порушення міжнародного права.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб передбачає, що всі громадяни, особи без громадянства, іноземці та юридичні особи, що перебувають на території держави, потрапляють під сферу дії законодавства держа-

ви, у якій вони перебувають. Існують також нормативно-правові акти, дія яких поширюється лише на певні категорії громадян (наприклад Закон України «Про статус народного депутата України»).

4. Що таке систематизація нормативно-правових актів

Нормативно-правові акти постійно змінюються з метою їх пристосування до сучасних умов. У зв'язку із цим часто виникають ситуації, коли нормативно-правові акти починають суперечити одне одному. Для того щоб їх упорядкувати та подолати суперечності, використовується процес *систематизації нормативно-правових актів*.

Систематизація — це впорядкування нормативно-правових актів із метою зручності в користуванні, усунення суперечностей між ними, внесення до них коректив і пристосування до змін, які відбулись в економічному і політичному житті суспільства, заміна застарілих нормативно-правових актів новими, їх комп'ютеризація.

Виділяють *три способи систематизації правових актів*:

1) *Кодифікація* — спосіб систематизації правових актів, за якого здійснюється суттєва переробка та узгодження групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання. При кодифікації окремі правові акти об'єднуються в єдиний нормативно-правовий документ. Цей вид систематизації завжди має офіційний характер. Кодифікація є найбільш глибоким способом систематизації нормативно-правових актів та передбачає суттєве опрацювання існуючих нормативно-правових приписів, внесення змін до них та створення нового нормативно-правового акта. Найпоширенішим видом кодифікаційних актів є кодекс.

ПРИГАДАЙТЕ! Наведіть приклади кодексів, що діють в Україні.

ВИСНОВКИ

- Правові норми не з'являються самі по собі, а є результатом копіткої роботи, яка називається правотворчістю. Правотворчість — це форма владної діяльності держави, в окремих випадках — безпосередньо народу, спрямована на встановлення, зміну чи припинення норм права.
- Найважливішим видом правотворчості є законодавчий процес. Його процедура визначена Конституцією та законами України й охоплює стадії від розробки проекту закону до його підписання Президентом України та опублікування.

2) *Інкорпорація* — спосіб систематизації правових актів, що полягає в зовнішньому впорядкуванні існуючих нормативно-правових актів без переробки й зміни змісту. За результатами інкорпорації видаються збірники або зібрання, у яких нормативно-правові акти викладені в певній логічній послідовності. На відміну від кодифікації, інкорпорація не передбачає видання нових нормативно-правових актів.

Інкорпорація може бути офіційною, тобто такою, що здійснюється від імені компетентних державних органів, і неофіційною, що здійснюється видавництвами, науковими та навчальними закладами, окремими спеціалістами без спеціальних повноважень правотворчих органів.

У першому випадку на збірники, що видаються, можна посилалися під час розгляду тих або інших юридичних питань, а в другому — вони не набувають сили офіційного документа й мають лише довідково-інформаційний або навчальний характер.

3) *Консолідація* — спосіб систематизації нормативно-правових актів, який полягає в об'єднанні кількох нормативно-правових актів, що діють в одній і тій самій галузі суспільних відносин, у єдиний нормативно-правовий акт без зміни змісту. Консолідація поєднує риси кодифікації та інкорпорації, її використовують там, де немає можливості або необхідності кодифікації. Цей вид систематизації може здійснюватися тільки офіційно. Результатом консолідації нормативних матеріалів є видання зводу законів.

- Дія нормативно-правових актів не є необмеженою. Зокрема, вона обмежена часом та простором. За загальним правилом, нормативно-правові акти діють лише на ті правовідносини, що виникли після набуття ними чинності та лише на тій території, на яку поширюються повноваження органу, який їх видав.
- Важливою є діяльність із систематизації нормативно-правових актів, що полягає у впорядкуванні нормативно-правових актів. Видами систематизації є кодифікація, інкорпорація та консолідація.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «правотворчість».
2. Наведіть види правотворчості.
3. Подайте у вигляді схеми основні етапи законодавчого процесу.

Читання	Особливості розгляду	Які рішення можуть бути прийняті
Перше		
Друге		
Третє		

Способи систематизації	Сутність способу систематизації	Документ, що є результатом систематизації
Кодифікація		
Інкорпорація		
Консолідація		

У чому полягає відмінність права від інших соціальних норм?

4. У який спосіб забезпечується їх виконання?

Назва	Стисла характеристика
Морально-етичні	Регулюють відносини між людьми на основі критеріїв добра і зла, честі і безчестя
Релігійні	Регулюють ставлення віруючих до Бога, церкви, один до одного та іновірців
Політичні	Регулюють відносини між соціальними групами з приводу отримання та використання публічної політичної влади
Корпоративні	Правила поведінки, прийняті в окремих організаціях, трудових та інших колективах
Звичай	Правило поведінки, що склалося в суспільстві в результаті багаторазового застосування, сталого підходу до оцінки певного способу відносин, дій людини, колективу, соціальної групи
Правові	Система формально визначених загальнообов'язкових правил поведінки загального характеру, виданих або санкціонованих державою та забезпечених силою державного примусу

і тіло... Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. (Із «Повчання Володимира Мономаха»)

Цілковита рівність має панувати між членами.
(Зі статуту Кирило-Методіївського братства)

УРИВОК 3

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання

монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. *(Із Конституції України)*

УРИВОК 4

33. Ще ви чули, що було стародавнім наказане: Не клянись неправдиво, але виконуй клятви свої перед Господом.

34. А я вам кажу не клястися зовсім: ані небом, бо воно престол Божий;

35. ні землю, бо підніжок для ніг Його це; ані Єрусалимом, бо він місто Царя Великого;

36. не клянись головою своєю, бо навіть однієї волосинки ти не можеш учинити білою чи чорною.

37. Ваше ж слово хай буде: так-так, ні-ні. А що більше над це, то те від лукавого. *(Євангеліє* від Матвія, 5:33—37)*

* Євангеліє у християнстві — головна частина Нового Заповіту, який, у свою чергу, є частиною Біблії. Євангеліє містить розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння.

УРИВОК 5

Пан Турн щось дуже підсипався
Царя Латина до дочки,
Як з нею був, то виправлявся
І піднімався на каблучки.
Латин, дочка, стара Амата

Щодень від Турна ждали свата,
Уже нашили рушників
І всяких всячин напридбали.
Які на сватанні давали,
Все сподівались старостів.
(З «Енеїди» І. Котляревського)

ВИСНОВОК

- Право і правові норми спрямовані на забезпечення стійкості, організованості, оптимальних умов функціонування суспільного організму. Специфіка і роль права, правових норм у житті суспільства і його суб'єктів

обумовлені тісним зв'язком із державою. Саме в цьому полягає відмінність права від інших норм, що регулюють суспільне життя: норм моралі, релігії, традиційних форм поведінки тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю. Наведіть приклади соціальних норм, використовуючи матеріали ЗМІ, художньої літератури, інтернет-ресурси.

Вид соціальних норм	Приклад

2. **Цікава ваша думка!** Напишіть твір-роздум за темою «Норми права та норми моралі». У своїй роботі спробуйте висвітлити такі питання: 1) Чому, незважаючи на більш ефективні способи забезпечення норм права, люди досі використовують і норми моралі? 2) Чи спроможні норми права регулювати всі аспекти людської діяльності? 3) Чи існують випадки, коли норми моралі та норми права суперечать одне одному? Чому, на вашу думку, так відбувається?

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *називати* ознаки правовідносин, ознаки правопорушення, принципи юридичної відповідальності
- *пояснювати* та *застосовувати* поняття: правовідносини, склад правовідносин, юридичні факти, правопорушення, правопорядок, законність, правосвідомість, юридична відповідальність
- *характеризувати* підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, склад і види правопорушень, підстави і види юридичної відповідальності, структуру правосвідомості
- *наводити приклади* юридичних фактів, видів правопорушень
- *описувати* обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння
- *застосовувати* засвоєні поняття та вміння для розв'язування правових ситуацій
- *співвідносити* законність і правопорядок
- *висловлювати* судження щодо ролі правовідносин у житті людини й суспільства
- *оцінювати* власну поведінку й поведінку інших осіб щодо її правомірності

§ 11. Правовідносини

ПРИГАДАЙТЕ! Які види суспільних відносин вам відомі?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: правовідносини, склад правовідносин, юридичні факти.

1. Що називають правовідносинами

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтесь із фрагментами матеріалів, розміщених у газеті «Голос України». Про які суспільні відносини йдеться в кожному з них? Якими соціальними нормами вони врегульовуються? У яких випадках суспільні відносини врегульовує держава?

- Урочище Бузький Гард, яке є уособленням Гранітно-степового Побужжя, затоплено. Неповторну за своїми природними й історичними ознаками територію поблизу Південноукраїнська назавжди втрачено. Під водою зникли рідкісні види рослин і тварин, частина з яких зустрічається тільки тут і більше ніде у світі! Не шумлять більше гардові пороги, знищено історичний пейзаж, останній в Україні.
- За споювання алкоголем власних дітей та їх неналежне виховання Вінницький районний суд засудив на чотири роки обмеження волі 40-річну жінку, жительку одного із сіл, що неподалік Вінниці. Однак суд залишив матір дітям, застосувавши до неї умовний строк. Якщо жінка хоча б раз наллє дітям горілку, і цей факт підтвердять у селі, на неї чекає в'язниця.

Серед усього різноманіття суспільних відносин — економічних, політичних, моральних, культурних — правовідносини вирізняє те, що вони регулюються правом. Право регулює не всі, а тільки найважливіші для держави, суспільства та окремої людини відносини. Це відносини власності, управління, економічні, сімейні, суспільна праця тощо. Інші відносини або не регулюються взагалі

(сфера дії моралі, дружби, симпатії, кохання тощо), або регулюються лише частково. Наприклад, у сім'ї, крім тих питань, що регулюються за допомогою права, існують також виключно особистісні відносини між подружжям, батьками й дітьми, що регулюються нормами моралі, релігії, звичаями. Учасники правових відносин наділяються державою взаємними, пов'язаними між собою правами та обов'язками. Ці відносини стають підконтрольними державі й керованими нею.

Правовідносини — врегульовані нормами права суспільні відносини, під час яких їхні учасники реалізують свої суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Правовідносини мають свої характерні ознаки:

- є різновидом суспільних відносин, тобто виникають між людьми в процесі їхніх взаємовідносин;
- є результатом свідомої діяльності людини;
- виникають на основі норм права, тобто виступають як засіб реалізації правових норм;
- мають зазвичай двосторонній характер, причому в одній стороні є суб'єктивні права, а на іншу покладені юридичні обов'язки.

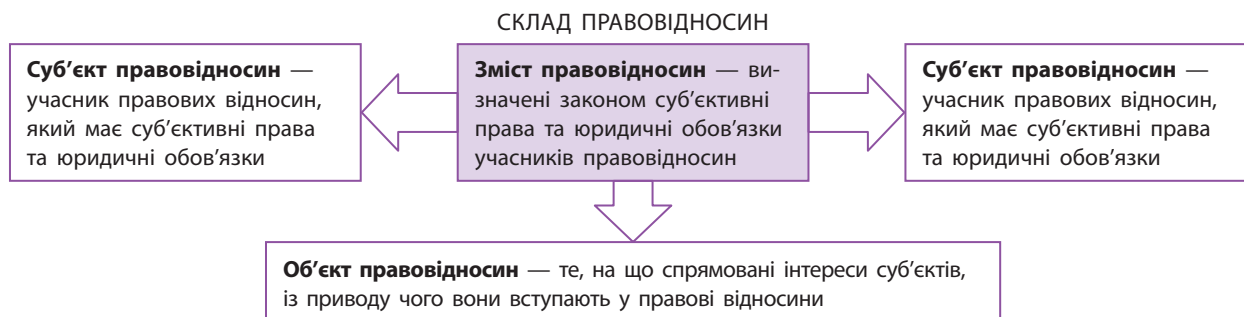
Договір купівлі-продажу — один із найбільш поширених видів правовідносин

2. Яким є склад правовідносин

Правові відносини мають складну структуру.

До **складу правовідносин** належать суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст правовідносин.

Існує багато видів правовідносин. Найчастіше їх розрізняють за галузевою ознакою: конституційні, сімейні, адміністративні, трудові, цивільні тощо.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

За галузевою ознакою можна також виділити матеріальні й процесуальні правовідносини. Матеріальні правовідносини виникають на основі норм матеріального права і регулюють суспільні відносини безпосередньо. Процесуальні правовідносини

(кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо) виникають на основі норм процесуального права та мають організаційний характер. Існують також інші підстави для розрізнення правовідносин.

ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН

За функціональною спрямованістю норм права	Регулятивні (виникають із приводу правомірної поведінки)	Охоронні (виникають із приводу неправомірної поведінки)
За рівнем індивідуалізації суб'єктів	Конкретні (відносні та абсолютні)	Загальнорегулятивні
За галузями права	Матеріальні	Процесуальні
За кількістю суб'єктів	Прості (беруть участь два суб'єкти)	Складні (правовідносини між трьома і більше суб'єктами)
За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами	Односторонні (кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки)	Двосторонні (кожна сторона має і права, і обов'язки)
За волевиявленням сторін	Договірні (для виникнення цих правовідносин потрібна згода як уповноваженої, так і зобов'язаної сторін)	Управлінські (для їх виникнення потрібна згода лише однієї уповноваженої сторони)

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Охарактеризуйте правові відносини, про які йдеться в правовій нормі. Укажіть вид правовідносин, використо-

вуючи підстави для класифікації (щонайменше три), наведені в таблиці «Види правовідносин». Відповідь обґрунтуйте.

КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ

Стаття 1. Завдання Кодексу законів про працю України

Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і підне-

сенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства у першу життєву потребу кожної працездатної людини.

Суб'єкти правовідносин — учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН

За юридичним статусом	
Фізичні особи	Люди як учасники правовідносин: громадяни; іноземці; особи без громадянства; особи з подвійним громадянством
Юридичні особи	Організації, що створені та зареєстровані у визначеному законом порядку
За складом	
Індивідуальні	Окремі фізичні особи
Колективні	Держава; державні органи та установи; громадські об'єднання; адміністративно-територіальні одиниці та їх населення; виборчі округи; релігійні організації; підприємства тощо

Бути учасником правовідносин окрема особа чи організація може лише за наявності правосуб'єктності. *Правосуб'єктність* складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність — визнана державою загальна можливість мати передбачені законом права та обов'язки, здатність бути їх носієм.

Тобто правоздатність не є фактичною здатністю реалізовувати права й обов'язки на прак-

тиці, а лише принциповою потенційною здатністю суб'єкта мати їх у певний момент або в майбутньому. Усі громадяни наділені правоздатністю незалежно від віку та стану здоров'я. Вона виникає з моменту народження та припиняється зі смертю. Правоздатність є однаковою для всіх і гарантована державою. Правоздатність впливає з міжнародних пактів про права людини, із принципів гуманізму, формальної рівності, справедливості.

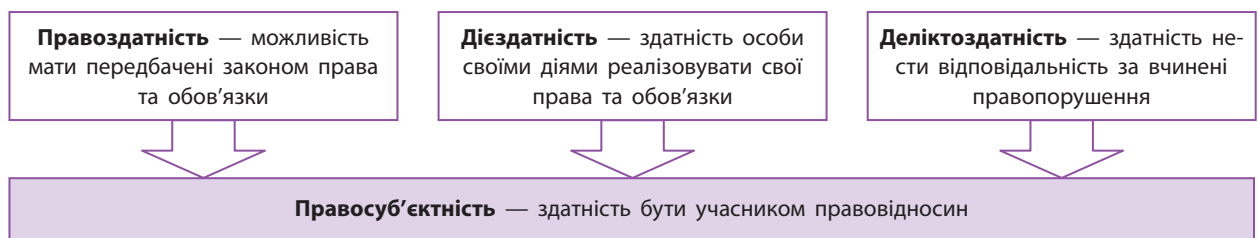
Проте замало просто мати права та обов'язки. Важливо бути здатним свідомо реалізовувати ці права, виконувати обов'язки, проводити необхідні для їх набуття дії, брати на себе відповідальність за їх наслідки, тобто бути дієздатними.

Дієздатність — здатність особи своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Повністю дієздатна особа — це повнолітня особа, яка є психічно здоровою та розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та несе за них відповідальність. Ніхто не може бути обмежений у дієздатності інакше, як за рішенням суду та відповідно до закону. Відсутність у дітей і психічно хворих осіб власної дієздатності замінюється дієздатністю інших, спеціально визначених осіб — батьків, опікунів або піклувальників. Отже, дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану особи, а також інших особистих рис людини, що з'являються в неї в міру розумового, фізичного, соціального розвитку.

Третім елементом правосуб'єктності є деліктоздатність.

СТРУКТУРА ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

У деяких випадках деліктоздатність передую настанню повної дієздатності. Наприклад, кри-

мінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 ро-

ків, а за деякі види злочинів така відповідальність настає із 14 років. Обов'язковою умовою деліктоздатності є осудність, тобто

здатність у момент вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії та керувати ними.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ТА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Вид правосуб'єктності	Фізичні особи	Юридичні особи
Правоздатність	Набувається з моменту народження	Набувається з моменту державної реєстрації юридичної особи
Дієздатність	Набувається з досягненням певного віку; може бути обмежена судовим рішенням	Набувається з моменту державної реєстрації юридичної особи
Деліктоздатність	Набувається з досягненням певного віку	Набувається з моменту державної реєстрації юридичної особи

ЗАВДАННЯ 3. Розгляньте таблицю «Правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб» та вкажіть, у чому полягає різниця між правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю фізичних і юридичних осіб.

Об'єктом (від латин. *objectus* — предмет) правовідносин є матеріальні й нематеріальні блага, із приводу яких виникають правовідносини, на що спрямовано дії сторін, що складає предмет їхніх інтересів.

ВИДИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВОВІДНОСИН

Предмети матеріального світу	Засоби виробництва, предмети споживання, цінності
Послуги	Виконання роботи, обумовленої договором
Продукти духовної та інтелектуальної творчості	Твори мистецтва, літератури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності
Цінні папери, офіційні документи	Паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети, акції, векселі
Особисті немайнові блага	Життя, здоров'я, честь, гідність, право на освіту та інші права і свободи

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Визначте та охарактеризуйте суб'єктів правовідносин, про які йдеться

ся в правовій нормі. Спираючись на схему «Види об'єктів правовідносин», назвіть об'єкт цих правовідносин.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 430. Права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням

1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта.

У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної влас-

ності на такий об'єкт можуть належати замовникові.

2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором.

Людина в жодному разі не може бути об'єктом правовідносин (на відміну від минулого, коли раб або кріпак був таким об'єктом і міг бути проданий або подарований). У межах сімейного права трапляються ситуації, коли між батьками у випадку їх розлучення виникає спір, у кого з них має залишитися дитина. Навіть тоді об'єктом правовідносин виступатиме не дитина, а відповідні дії та нематеріальні блага — можливість повсякденно спіл-

куватися із цією дитиною, брати участь у її вихованні тощо.

Зміст правовідносин — це права та обов'язки учасників правовідносин, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

У більшості правовідносин кожний з учасників одночасно володіє суб'єктивним правом і виконує юридичні обов'язки (трудова угода, договір купівлі-продажу тощо).

3. Що вважається підставами виникнення, зміни та припинення правовідносин

Правовідносини — явище динамічне, як і саме життя. Вони виникають, змінюються, припиняються. Правові відносини тісно пов'язані з реальними життєвими обставинами, проте не з усіма, а тільки з тими, що мають певні юридичні наслідки, тобто з юридичними фактами. Обставини, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки, зазначені в гіпотезах правових норм. Отже, надання фактам статусу юридичних пов'язане із закріпленням у нормативно-правових актах, що, у свою чергу, пов'язано із правотворчою діяльністю держави.

Юридичний факт — конкретна життєва обставина, із якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За вольовою ознакою, тобто відповідно до того, залежать вони від волі учасника правовідносин або ні, серед юридичних фактів розрізняють події та діяння (дії та бездіяльність).

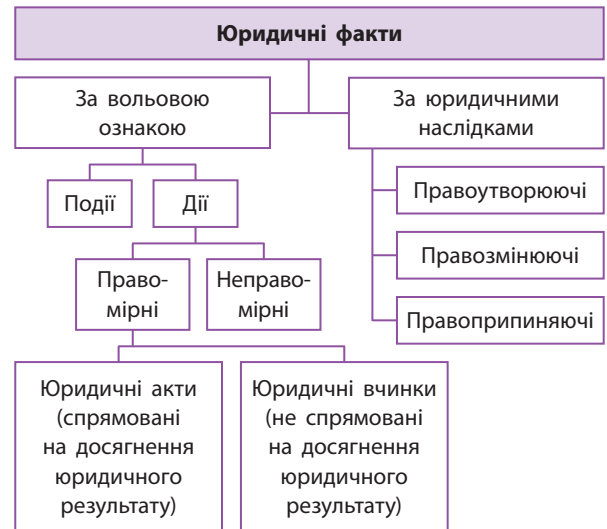
Подія як юридичний факт є життєвою обставиною або їх сукупністю, які виникають поза волею осіб. До юридичних подій належать народження або смерть людини, стихійні лиха, хвороба тощо.

Дії — це обставини, настання яких залежить від волі особи. Дії поділяються на *правомірні* (здійснюються в межах правових норм), і *протиправні* (здійснюються з порушенням правових норм).

Прикладом юридичного факту є укладання договору

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН

Правомірні дії можуть, у свою чергу, поділятися на юридичні акти та юридичні вчинки. *Юридичні акти* — дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату (наприклад одруження). *Юридичні вчинки* — дії, що безпосередньо не мають юридичної мети, але все одно викликають правові наслідки (наприклад, створення літературного або музичного твору породжує відносини щодо реалізації авторського права).

Залежно від юридичних наслідків, які вони за собою тягнуть, розрізняють такі юридичні факти:

- *правоутворюючі* (обумовлюють виникнення правовідносин та появу прав і обов'язків, наприклад укладення договору);
- *правозмінюючі* (змінюють зміст правовідносин, наприклад переведення на іншу роботу);
- *правоприпиняючі* (обумовлюють припинення правовідносин, наприклад реалізація суб'єктивного права та виконання юридичного обов'язку, смерть людини тощо).

За складом юридичні факти поділяють на прості: є один факт, якого досить для настання юридичних наслідків (наприклад укладення договору) і складні: необхідно кілька фактів (наприклад, для призначення пенсії — досягнення віку, наявність трудового стажу, рішення органів соціального забезпечення про призначення пенсії).

За тривалістю в часі розрізняють одноактні (наприклад купівля-продаж) та тривалі (наприклад оренда приміщення) юридичні факти.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 1029. Договір управління майном

1. За договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача).

ЗАВДАННЯ 5. Попрацюйте із джерелом права. Охарактеризуйте правовідносини, про які йдеться в наведеній статті правового акта. Укажіть їх вид, об'єкт, суб'єктів та визначте зміст. Що є підставою для виникнення правовідносин?

2. Договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно.

Законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя.

ВИСНОВКИ

- Правовідносини — це суспільні відносини, урегульовані нормами права.
- Суб'єктами правовідносин є фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), юридичні особи (державні органи, організації, установи, підприємства, об'єднання громадян), держава, державні утворення (республіки, штати, землі), адміністративно-територіальні утворення (міста, села); соціальні спільноти (народ, нація, етнічна група). Суб'єкт

правовідносин повинен мати правосуб'єктність, тобто правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

- Об'єкти правовідносин — це матеріальні й нематеріальні блага, із приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки.
- Зміст правовідносин утворюють права та обов'язки їх учасників, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «правовідносини», «склад правовідносин», «юридичні факти».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Фізична особа		
Юридична особа		

3. Назвіть у наведеному переліку юридичні акти: укладення трудової угоди, народження дитини, створення комп'ютерної програми, повінь, складення заповіту, смерть людини, розірвання контракту, усиновлення дитини.
4. **Цікава ваша думка!** Охарактеризуйте за статтю 1 Цивільного кодексу України об'єкти правовідносин, про які йдеться.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством

1. Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

2. До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом.

5. **Проведіть міні-дослідження** «Правовідносини в моєму житті». Пригадайте, учасниками яких правовідносин ви стали останнім часом. Визначте вид цих правовідносин, охарактеризуйте їх склад. Назвіть юридичні факти, які викликали їх появу.

§ 12. Правопорядок і законність

ПОМІРКУЙТЕ! Чому право вважають соціальною цінністю?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: правопорядок, законність, правосвідомість.

1. Що таке правопорядок і як він забезпечується

Створення в суспільних відносинах за допомогою правових норм певного порядку є одним з найважливіших завдань державної влади.

Правопорядок — заснована на праві та законності організація правового життя, що відображає фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом.

Правопорядок можна охарактеризувати як порядок, що забезпечує стабільність суспільного життя. Роль правопорядку може бути розглянута з різних позицій, і насамперед із погляду на інтереси держави й особистості. Для держави ця роль полягає в тому, що вона, керуючи суспільством і використовуючи різні методи і засоби (економічні, політичні, ідео-

логічні, організаційні тощо), особливе місце відводить правовому регулюванню суспільних відносин. Так, держава видає правові норми та забезпечує їхнє загальне дотримання й виконання, тобто законність, і тим самим домагається правопорядку.

Із позицій особистості правопорядок виступає в першу чергу як засіб захисту її прав, свобод і законних інтересів. Він забезпечує охорону людини як від свавілля самої держави та її органів, так і від протиправних дій інших осіб. Від стану правопорядку залежать ступінь свободи особи, реальність її прав і свобод, рівень демократії. А оскільки в сучасних умовах інтереси особистості стають пріоритетними для держави, ця сторона правопорядку також є найважливішою метою державної діяльності.

2. Що називають законністю

Дуже часто слово «законність» доводиться чути в різних контекстах із вуст посадовців, політиків, юристів, представників громадськості: «зміцнення законності», «порушення законності», «стан законності». Який зміст слід вкладати в це поняття?

Передусім законність розуміють як точне виконання чинного закону, оскільки закон тільки тоді має соціальну цінність, коли він виконується.

Законність — правовий режим точного виконання всіма суб'єктами права чинних законів, за якого забезпечуються права й виконуються обов'язки людиною, державою та громадянським суспільством.

Першою й найголовнішою вимогою законності є відповідність підзаконних нормативно-правових актів законам і Конституції, тобто забезпечення реалізації принципів верховенства закону і верховенства права.

Другою вимогою законності є добре продумана система правових демократичних законів та інших нормативно-правових актів. Від якості законів залежить уся діяльність правоохоронних органів, громадських організацій, державних і приватних підприємств. Закони мають бути чіткими, однозначними, доступними для всіх громадян і посадових осіб. Вони мають бути такими, щоб не можна було застосувати сумнозвісний афоризм: «Закон — як дишло: куди повернув, туди і вишло».

Третьою вимогою законності є чітке формулювання й закріплення компетенцій, функціональних прав і обов'язків усіх державних органів та їх посадових осіб, підприємців і організацій, політичних партій і громадських об'єднань, їх правового статусу.

Четвертою вимогою законності є демократизація форм державного і суспільного життя, коли діяльність державного апарату перебуває під контролем народу, його представницьких органів.

П'ята вимога передбачає невідворотність юридичної відповідальності за вчинені правопорушення. Це означає, що правоохоронні й інші державні органи зобов'язані притягувати до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні правопорушень. Правоохоронні органи мають розкривати всі факти правопорушень. Закони повинні виконуватися всіма без винятку посадовими особами та громадянами.

Проблема ліквідації порушень законності має не тільки юридичний характер. Право-

порушення породжуються тими об'єктивними умовами (економічними, політичними, соціальними), у яких перебуває суспільство на конкретному етапі розвитку. Очевидно, що для її вирішення мають бути усунені об'єктивні чинники, що створюють умови для вчинення правопорушень. Стабілізація економічних відносин, формування правової культури громадян, зміцнення соціальних зв'язків, розвиток демократії є необхідними передумовами й найважливішими шляхами зміцнення законності та правопорядку.

3. Як формується правосвідомість

Правосвідомість — одна з форм суспільної свідомості, яка виражає ставлення до права. Кожна особа володіє правосвідомістю незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні.

Зауважимо, що кожна людина, яка живе в суспільстві, отримує інформацію про певну сторону правового життя. Потім вона починає її аналізувати. На підставі цього в неї виробляється певна оцінка того чи іншого правового явища. Залежно від оцінки правових явищ з'являється мотив поведінки. Людина вирішує, як їй діяти в тих чи інших умовах, пов'язаних із певним правовим явищем. Таким чином, у кожної людини формується правосвідомість.

Із наведеного механізму формування правосвідомості можна зробити висновок, що це явище складається з трьох елементів: правових знань (отримуються в результаті ознайомлення з правовою нормою), правових оцінок (зіставлення норми права із власними цінностями), правових установок (вольова спрямованість поведінки, готовність до пев-

них дій). У реальному житті всі ці компоненти правосвідомості проявляються як ціле, вони чітко не структуровані та не відокремлюються одне від одного.

Правосвідомість		
Правові знання	Правові оцінки	Правові установки

Ставлення особи до права може бути як позитивним (людина розуміє значення та необхідність права), так і негативним (людина вважає, що право не потрібне). Це ставлення може сформуватися на основі логічних висновків чи бути емоційним, тобто виникнути на рівні почуттів та настроїв.

Правосвідомість — ідеї, уявлення, емоції і почуття, які виражають ставлення індивідів, групи, суспільства до чинного, колишнього та бажаного права, а також діяльності, пов'язаної з правом.

для допитливих

Поняття правосвідомості тісно пов'язане з поняттям правової культури.

Правова культура окремої особистості включає позитивну правосвідомість, розуміння принципів

права, повагу до права, упевненість у соціальній цінності права та правового регулювання, знання своїх прав і обов'язків та їх виконання.

Правова культура особи			
Знання права	Уміння та навички застосовувати правові знання	Повага до права	Правомірна поведінка
Позитивна правосвідомість			

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте в парах. Сучасні українські юристи О. Бандурка та О. Скакун зазначали: «Культурною в правовому контексті не може вважатися особа, яка знає зміст законів, але використовує ці знання в протиправних цілях. Така особа, хоча й має певний рівень правосвідомості, позбавлена правової культури. Показником правової культури особи є її правова активність як вища форма правомірної поведінки. На відміну від держав із тоталітарним режимом, де бажаною є людина конформістської* поведінки, а активної намагаються позбутися, у державах із демократичним режимом потрібна особа активна, зацікавлена в реалізації правових норм і принципів у всіх сферах життєдіяльності суспільства».

Як автори пов'язують правосвідомість і правову культуру особи? Який показник високого рівня правової

культури вони визначають? Чому? Чи погоджуєтесь ви з авторами? Обґрунтуйте свою позицію.

На формування правової свідомості та правової культури особистості найбільш ефективно впливає правова освіта.

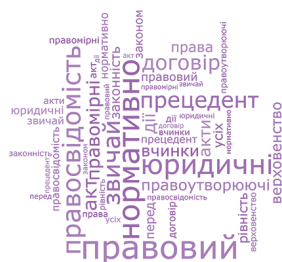
Правова освіта покликана перш за все сприяти усвідомленому розумінню цінності прав і свобод людини, необхідності дотримуватись і поважати їх; вихованню принципової нетерпимості до будь-яких порушень прав і свобод, а також уміння відстоювати свої права за допомогою всіх законних засобів.

ВИСНОВКИ

■ Результатом впливу права на суспільні відносини, підсумком його дії та реалізації конкретних правових норм є певний порядок у суспільних відносинах — правовий порядок. Умовою забезпечення правопорядку є законність.

■ Законність і правопорядок є основою нормального життя суспільства, тому їх зміцнення — одне з головних завдань, що стоять перед суспільством, один з основних напрямків діяльності держави.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «правопорядок», «законність», «правосвідомість».
2. Назвіть вимоги законності. Яка з них, на вашу думку, відіграє найбільшу роль у забезпеченні законності та правопорядку?
3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Законність		
Правопорядок		

4. **Цікава ваша думка!** Відомий британський письменник і громадський діяч Б. Шоу зазначав: «Рівність — це єдина й міцна основа для суспільного устрою, порядку, законності, добрих звичаїв і відбору на високі посади людей, які справді для них придатні». Як ви розумієте слова митця? Чи поділяєте ви його точку зору? Чому?

§ 13. Правопорушення

ПРИГАДАЙТЕ! Чому право вважають соціальною цінністю?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: правопорушення.

1. Що називають правопорушенням

Поведінка є найважливішою соціальною характеристикою особистості. Своєю поведінкою кожен із нас може принести іншим як користь, так і шкоду. Оцінюючи вчинки людини через

правові норми, держава встановлює два основні види поведінки — *правову* (юридично значиму) і юридично нейтральну, байдужу (таку, що не врегульовується правовими нормами).

* Конформізм — пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці.

Із точки зору відповідності правовим нормам, а також корисності або шкідливості наслідків правова поведінка може бути правомірною або неправомірною. Будь-яка поведінка, яка відповідає нормам права, є *правомірною*, тобто соціально корисною, а та, що

їм не відповідає, є неправомірною, тобто *протиправною* — соціально шкідливою.

Правопорушення — суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатної особи, що суперечить вимогам правових норм.

ОЗНАКИ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ознака	Характеристика
Акт поведінки, діяння	Виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежне), виявленій зовні. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях
Свідомо-вольовий характер	Дії повинні залежати від волі та свідомості особи, вони мають бути добровільними
Поведінка лише дієздатних деліктоздатних осіб	Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли в людини немає вибору, крім протиправних дій (необхідна оборона)
Усвідомлення вини з боку правопорушника	Наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб та суспільства в цілому
Протиправність діяння	Порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії)
Соціальна шкідливість	Правопорушення завдає майнової, соціальної, моральної, політичної шкоди. Шкода — це сукупність негативних наслідків правопорушення
Суспільна небезпека	Реальна загроза інтересам держави, суспільства, особистості

ЗАВДАННЯ 1. Користуючись таблицею «Ознаки правопорушення», проаналізуйте наведені ситуації і вкажіть, у яких із них має місце правопорушення.

- Юнак перебіг дорогу на червоний сигнал світлофора.
- Однокласники жодного разу не відвідали Оленку, яка хворіє вже третій тиждень.

- Відпочивальники розпалили багаття в лісі в жаркий літній день.
- Чоловік пірнув у бурхливе море, незважаючи на застереження про заборону купатися, розміщені на пляжі, оскільки помітив серед хвиль дитину, що потребувала допомоги.

2. Яким є склад правопорушення

Певне діяння особи може вважатися правопорушенням тільки в тому разі, коли воно містить усі елементи складу правопорушення.

Склад правопорушення — це сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивних і суб'єктивних характеристик, які є необхідними для визначення діяння як правопорушення.

Такими характеристиками є:

- 1) *об'єкт* — суспільні відносини, які охороняються нормами права. Ними можуть бути майнові, трудові, політичні та інші права й інтереси суб'єктів права, державний і суспільний лад, стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров'я людини тощо;

- 2) *об'єктивна сторона* — зовнішня сторона правопорушення, саме протиправне діяння (дія чи бездіяльність), шкідливий результат, що настав унаслідок цього, та причинний зв'язок між діянням та його результатом;

- 3) *суб'єкт* — фізичні особи, які мають деліктоздатність, тобто можуть нести юридичну відповідальність;

- 4) *суб'єктивна сторона* — внутрішня сторона правопорушення, яка характеризується наявністю вини, тобто психічним ставленням особи до свого вчинку та його наслідків.

Розрізняють дві основні форми вини: *умисел та необережність*.

Умисел може бути *прямим* і *непрямим*. *Прямий умисел* проявляється в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і бажанні їхнього настання. Прикладом прямого умислу є вчинення крадіжки. Правопорушник має умисел незаконно заволодіти чужим майном, на що й спрямовує свої дії.

Непрямий умисел полягає в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і свідомому допущенні їх. Прикладом непрямого умислу є заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого. Хоча правопорушник має умисел завдати потерпілому тілесних ушкоджень, заподіювати йому смерть він не бажав.

Необережність теж буває двох видів: *самовпевненість* і *недбалість*. *Самовпевненість* виявляється в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажному розрахунку їх запобігання. Прикладом самовпевненості є завдання водієм тяжких тілесних ушкоджень пішоходові внаслідок перевищен-

ня швидкості. Водій усвідомлює, що порушує правила дорожнього руху та можливі наслідки свого порушення, однак самовпевнено розраховує, що зможе вчасно загальмувати.

Недбалість виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачити. Прикладом недбалості є нехтування працівником магазину правилами зберігання продукції, яке призвело до її псування. Хоча він міг і не усвідомлювати можливі наслідки своїх дій, він повинен був їх передбачити, оскільки його функціональні обов'язки включають відповідальність за збереження майна магазину.

За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору. Визначте склад правопорушення, яке було наявне в наведеній ситуації.

Відкрито кримінальне провадження щодо затриманих на місці злочину під час отримання хабара у 58,5 тис. доларів голови одного з дачних кооперативів, депутата Приморської селищної ради та приватної підприємниці. Так вона «подякувала» їм за незаконне виділення восьми земельних ділянок на території цієї селищної ради.

3. Які види правопорушень розрізняють юристи

Правопорушення поділяють на окремі види за різними ознаками. Найчастіше їх розрізняють залежно від виду правовідносин, у сфері яких вони вчинені. За цією ознакою можна виділити цивільні, дисциплінарні, адміністра-

Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння

тивні, кримінальні, екологічні, фінансові та інші правопорушення.

Правопорушення розрізняються також за ступенем шкідливості та суспільної небезпеки; за характером санкцій, які настають. За цими критеріями вони поділяються на злочини і проступки.

Найнебезпечнішим проявом протиправної поведінки, яка завдає шкоди людям, суспільству, державі, є злочин.

Злочином називають суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, вчинене суб'єктом злочину.

Злочини відрізняються максимальним ступенем суспільної небезпеки та шкідливості, зазіхають на найбільш важливі інтереси суспільства. Об'єктами злочинного діяння є суспільний і державний лад, система господарських відносин, різноманітні форми власності, особисті, політичні, трудові, майнові та інші права громадян.

Проступки — правопорушення, менш небезпечні для суспільства, ніж злочини. Це су-

спільно шкідливі, винні, протиправні діяння, які характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і тягнуть за собою не кримінальне, а адміністративне, дисциплінарне, цивільно-правове та інші види покарань. Розрізняють цивільні, адміністративні, дисциплінарні проступки.

Цивільні правопорушення (проступки) відрізняються специфічним об'єктом зазіхання. Це особисті немайнові та майнові відносини, які регулюються нормами цивільного права, а також деякими нормами трудового та сімейного права. Такі правопорушення виявляються в невиконанні або неналежному виконанні договірних зобов'язань, у завданні майнової шкоди тощо.

Адміністративними правопорушеннями (проступками) називаються передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного та інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

Дисциплінарні правопорушення (проступки) являють собою протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій. Правопорушник дезорганізує нормальну діяльність трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

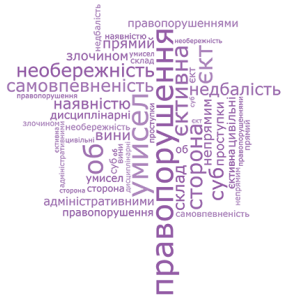
ЗАВДАННЯ 3. Наведіть приклади до кожного виду правопорушень.

ВИСНОВКИ

- Поведінку, що порушує норми права, називають правопорушенням.
- Правопорушення вчиняють у різних сферах суспільного життя. Найнебезпечнішими з них є кримінальні правопорушення, які називають злочинами.

- Правопорушення вчиняють у різних сферах суспільного життя (кримінальні, цивільні, адміністративні, правопорушення у сфері трудового законодавства та ін.). Найбільш поширеною класифікацією правопорушень є їх поділ за ступенем суспільної небезпеки на злочини і проступки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «правопорушення».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Злочин		
Проступок		

3. Подайте у вигляді схеми склад правопорушення.
4. Визначте вид правопорушення, описаного в завданні 2 на с. 54.
5. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), з'ясуйте, як фахівці та представники громадськості визначають причини вчинення правопорушень? Якою є ваша позиція з цієї проблеми? Результати свого дослідження подайте у вигляді міні-твору.

§ 14. Юридична відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Яку поведінку називають правомірною?
2. Що таке правопорушення?
3. Які види правопорушень ви знаєте?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

юридична відповідальність.

1. Що таке юридична відповідальність

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтеся з наведеними джерелами. Визначте, у якому значенні в кожному з них вживається

слово «відповідальність». Про який вид відповідальності йдеться в цих уривках?

1) Рекомендація № R(84)4 Комітету міністрів державам-членам [Ради Європи] про батьківську відповідальність

...батьківська відповідальність є сукупністю обов'язків та прав, спрямованих на забезпечення морального і матеріального благополуччя дитини, зокрема на піклування про неї, підтримання з нею особистих відносин та забезпечення її освіти, утримання, правове представництво та управління її власністю...

2) Аліна Сігда, керівник відділу PR приватної компанії

Під час дискусії компанії показали різницю між благодійними проектами та таким комплексним поняттям, як корпоративна соціальна відповідальність, що включає організаційне управління, розвиток персоналу, захист інтересів споживачів, соціальні інвестиції. (За матеріалами сайту <http://delo.ua/pressrelizy/>)

3) Звернення Бюро Києво-Галицького Верховного Архієпископства УГКЦ із питань екології з приводу проблем, пов'язаних зі станом природного довкілля

День Творця — це дуже добра нагода згадати про християнську відповідальність за величні дари Божого створіння — природи. Це добра нагода пробудитися

із летаргічного сну безвідповідальності, розплющити очі і побачити не тільки критичний стан довкілля, але також і свою співучасть та відповідальність за його руйнування. Це є добра нагода для своєрідного «екологічного навернення» та виявлення себе дітьми Божими, на яких нетерпляче очікує все створіння (див. Рим 8, 19), тобто очікує від нас, щоб ми ставились до нього по-божому, з любов'ю та піклуванням, а не як чужинці, безжальні хижаки та безрозсудні експлуататори. (За матеріалами сайту <http://maidan.org.ua/>)

4) Закон України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування»

Цей Закон встановлює відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій всіх форм власності за правопорушення у сфері містобудування і спрямований на посилення державного контролю за забудовою територій, розміщенням і будівництвом об'єктів архітектури, додержанням суб'єктами архітектурної діяльності затвердженої містобудівної та іншої проектної документації, місцевих правил забудови населених пунктів, вимог вихідних даних, а також на захист державою прав споживачів будівельної продукції.

Кожний наш вчинок так чи інакше торкається інтересів інших людей, суспільства. Його результат набуває певного значення для оточення, а це завжди накладає відповідальність на особистість.

Внутрішня відповідальність виражає спроможність людини усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Іншими словами, внутрішня відповідальність — це наша совість.

Зовнішня відповідальність проявляється у вигляді реакції суспільства на дії особистості. У цьому випадку йдеться про соціальну

відповідальність як засіб самозахисту суспільства проти порушення умов його існування.

Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку людини виконувати вимоги, що висувають до неї суспільство, держава, інші індивіди. У суспільстві діють різні форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна, юридична тощо.

Юридична відповідальність — одна із форм соціальної відповідальності. Саме існування права як регулятора суспільних відносин обумовлене необхідністю підтримувати порядок у суспільстві, попереджаючи будь-які відхилення від встановлених правил поведінки.

Юридична відповідальність — передбачені нормами права вид і міра державного примусу, що застосовуються до особи, яка визнана винною у вчиненні правопорушення.

Застосовуючи юридичну відповідальність, держава ставить перед собою певну мету.

По-перше, покарання має захистити права й інтереси людей, суспільства від нових посягань. Це так звана *охоронна функція*.

По-друге, покарання має змінити погляди, свідомість правопорушника, виховати його — *виховна функція*.

Мобільний термінал для безготівкової сплати штрафу за порушення правил дорожнього руху

По-третє, покарання покликане застерегти від правопорушення людей, які мають намір вчинити протиправні дії, — *запобіжна функція*.

Ознаками юридичної відповідальності є те, що вона:

- спирається на державний примус у формі караючих та правовідновлюючих засобів;
- проявляється в обов'язку особи терпіти певні негаразди, втрату певних благ особистого

та майнового характеру за вчинене нею правопорушення;

- настає тільки за вже вчинені або вчинювані правопорушення за наявності складу правопорушення;
- здійснюється в суворій відповідності до норм права при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку, встановленого законом.

2. Коли настає юридична відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ! Які елементи становлять склад правопорушення?

Підставою для настання юридичної відповідальності є правопорушення за наявності всіх його елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Притягати людину до юридичної відповідальності можна за наявності таких підстав:

- правової норми, що охороняє суспільні відносини, на які посягає діяння;
- юридичного факту — дії, тобто вчинення правопорушення;
- відсутності підстав для звільнення від юридичної відповідальності;
- відповідного правозастосовчого акта, що набрав чинності та юридичної сили.

Основні *принципи* притягнення громадян до відповідальності закріплені в Конституції України:

- закон не має зворотної сили (притягти людину до відповідальності можна лише на підставі закону, який діяв на час вчинення правопорушення);
- за одне й те саме правопорушення особа може бути притягнута до відповідальності одного виду лише один раз;
- особа не несе відповідальності за відмову від виконання явно злочинного наказу;
- не несе відповідальності громадянин, який відмовився давати свідчення проти членів своєї сім'ї чи близьких родичів.

ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Законність	▪ Настає за діяння, передбачені законом. ▪ Застосовується в порядку, визначеному законом. ▪ Накладається лише передбаченими законом органами
Обґрунтованість	▪ Настає лише у випадку встановлення факту правопорушення. ▪ Настає лише у випадку встановлення факту вчинення правопорушення особою, щодо якої застосовується юридична відповідальність
Доцільність	▪ Індивідуалізація заходів державного примусу в кожному випадку з урахуванням особистості правопорушника, обставин вчинення правопорушення, його наслідків
Невідворотність	▪ Неминучість застосування юридичної відповідальності у випадку вчинення правопорушення
Своєчасність	▪ Застосування заходів юридичної відповідальності здійснюється протягом строку давності, встановленого законодавством
Справедливість	▪ Міра юридичної відповідальності враховує тяжкість правопорушення. ▪ Закон не має зворотної сили: неможливим є притягнення особи до відповідальності за діяння, яке на момент його вчинення не було протиправним; за одне правопорушення встановлюється лише одне покарання

ЗАВДАННЯ 2. Розгляньте таблицю «Принципи юридичної відповідальності».

Який із наведених принципів ви вважаєте найголовнішим? Чому?

3. Які існують види юридичної відповідальності

Найчастіше види юридичної відповідальності розрізняють відповідно до видів право-

порушень, що є підставою до її настання. Правопорушення, у свою чергу, розрізняють

відповідно до виду правовідносин, у сфері яких вони вчинені. Отже, при виокремленні видів юридичної відповідальності залежно від видів

правопорушення ми маємо справу з галузями права, тому така класифікація юридичної відповідальності називається галузевою.

ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Кримінальна	Настає за вчинення злочинів
Адміністративна	Настає за вчинення адміністративних правопорушень
Цивільно-правова	Настає за порушення норм цивільного права
Дисциплінарна	Настає за порушення трудової, навчальної, службової дисципліни
Матеріальна	Настає за завдання матеріальної шкоди підприємству, установі, організації внаслідок покладених на працівника трудових обов'язків
Конституційна	Настає за порушення Конституції та конституційного законодавства
Міжнародно-правова	Настає за порушення норм міжнародного права

ЗАВДАННЯ 3. Розгляньте таблицю «Види юридичної відповідальності». Назвіть види юридичної відповідальності, які виокремлюються за галузевою ознакою.

Найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності є кримінальна відповідальність. Вона настає тільки внаслідок вчинення злочину — суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у Кримінальному кодексі.

Із-поміж інших видів юридичної відповідальності на особливу увагу заслуговує

конституційна відповідальність. Її специфіка обумовлюється особливим місцем і роллю конституційного права в системі права. Воно регулює найважливіші для держави відносини з формування органів держави та здійснення державної влади, загальні засади державного й суспільного ладу. Ці відносини істотно впливають і на всі інші суспільні відносини — політичні, економічні, культурні, ідеологічні тощо.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Крім класифікації за галузевою ознакою, існує також класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій (заходів впливу, покарання за порушення закону).

Залежно від головних цілей юридичної відповідальності санкції за правопорушення поділяються на два

основні види: штрафні (каральні), головне завдання яких полягає в покаранні правопорушника, та правовідновлювальні, спрямовані на усунення безпосередньо завданої правопорушенням шкоди. Відповідно, і юридична відповідальність поділяється на *штрафну (каральну)* і *правовідновлювальну (компенсаційну)*.

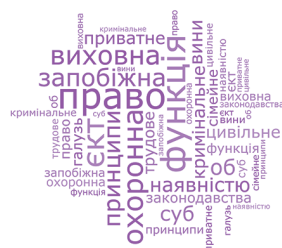
ВИСНОВКИ

■ Юридична відповідальність — різновид соціальної відповідальності, який закріплений у законодавстві. Це забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового

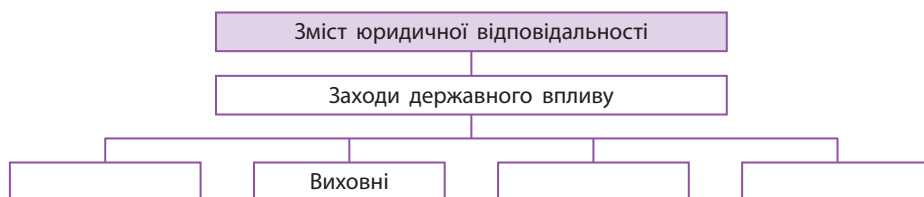
позбавлення певних цінностей, що йому належать.

■ Той або інший вид правопорушення тягне за собою різні види юридичної відповідальності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «юридична відповідальність».
2. Доповніть схему.

3. Заповніть таблицю «Види юридичної відповідальності».

Вид юридичної відповідальності	У яких випадках настає	Приклад правопорушення, за вчинення якого настає цей вид юридичної відповідальності

4. **Цікава ваша думка!** Розрізняють такі види мети юридичної відповідальності: покарання правопорушника; формування в людини, яка порушила норми права, установки на правомірну поведінку надалі; виховний вплив на інших людей для запобігання правопорушенню з їхнього боку. У чому ви вбачаєте головну мету юридичної відповідальності? Аргументуйте свою позицію прикладами із сучасного життя, ЗМІ, історичними фактами.

§ 15. Практичне заняття. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке юридична відповідальність?

2. За яких підстав людину можна притягти до юридичної відповідальності?

ПОМІРКУЙТЕ!

За яких обставин особу на законних підставах можна звільнити від юридичної відповідальності?

1. Чому і за яких обставин закон звільняє особу від юридичної відповідальності

Одним із принципів юридичної відповідальності є невідворотність, тобто неминучість її настання у випадку вчинення правопорушення. Проте за певних обставин, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, особу, яка його вчинила, не буде притягнуто до юридичної відповідальності.

Положення про необхідну оборону та крайню необхідність як обставини, що виключають юридичну відповідальність, містяться в Кодексі України про адміністративні правопорушення, у Цивільному кодексі України. Однак най-

більш розвинені відповідні правові інститути в кримінальному законодавстві. У Кримінальному кодексі України подано перелік обставин, що виключають злочинність діянь. До таких обставин належать: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження; діяння, пов'язане з ризиком; виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

2. Що таке крайня необхідність

Не є злочином завдання шкоди у стані *крайньої необхідності*, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі, а також суспільним інтересам або інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами.

Крайня необхідність — це випадок зіткнення двох інтересів, що рівною мірою охороняються законом, і за якого заради збереження більш важливого інтересу завдається шкода меншому інтересу.

Граничною і правомірною у стані крайньої необхідності визнається завдана шкода, якщо вона рівнозначна відверненій шкоді або є менш значною за неї.

Наприклад, при вчиненні дорожньо-транспортної пригоди виникла обставина, коли необхідно швидко доправити до лікарні особу, яка отримала травму. Водій транспортного засобу, порушуючи правила дорожнього руху, доправляє травмовану особу до лікарні, де їй надається необхідна медична допомога. Фак-

тично в діях водія є склад адміністративного правопорушення, пов'язаний із порушенням правил дорожнього руху, але шкода, якої він завдав, рятує здоров'я та життя особи, не могла бути усунута іншими засобами. Завдана шкода — порушення правил дорожнього руху — є менш значною, ніж відвернута — шкода здоров'ю та життю особи.

Крайня необхідність через її правомірність та відсутність складу правопорушення виключає кримінальну, адміністративну, але не виключає цивільно-правову відповідальність. Так, якщо під час транспортування травмованої людини в описаній вище ситуації водій пошкодить якийсь транспортний засіб, він буде зобов'язаний компенсувати завдані збитки.

3. Які дії людини з точки зору закону вважаються необхідною обороною

Конституція України містить положення про те, що «кожний має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». Реалізацією цієї конституційної норми є право на необхідну оборону.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту від суспільно небезпечного посягання. Закон передбачає, що при цьому може бути завдана шкода тому, хто посягає на права та інтереси особи або держави, що охороняються. Проте ця шкода не може перевищувати меж оборони, необхідної та достатньої для негайного відвернення або припинення посягання.

Право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним, а також абсолютним правом людини. Кожний громадянин має право на необхідну оборону незалежно від можливості звернутися по допомогу до органів влади або посадових осіб для відвернення або припинення посягання.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, якої завдано тому, хто посягає.

ВИСНОВОК

■ Згідно з Конституцією України, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Тому необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила

злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус та інші визначені законодавством обставини визнані законом такими, що виключають юридичну відповідальність.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Крайня необхідність		
Необхідна оборона		

2. Заповніть таблицю «Обставини, що виключають юридичну відповідальність», спираючись на текст статей 37, 38, 40 Кримінального кодексу України та використовуючи матеріали інформаційних інтернет-ресурсів.

Обставина	Характеристика	Приклад
Уявна оборона		
Фізичний або психічний примус		
Затримання особи, яка вчинила злочин		

РОЗДІЛ 4

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: конституція, орган державної влади, місцеве самоврядування, правосуддя, права і свободи людини, громадянство
- *називати* ознаки Конституції, органи державної влади, підстави набуття та припинення громадянства України, види прав і свобод людини та громадянина, конституційні обов'язки людини та громадянина
- *описувати* органи державної влади та місцевого самоврядування, компетенцію Конституційного Суду України, механізми захисту прав і свобод людини, форми народного волевиявлення, статус і повноваження Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України, систему місцевого самоврядування та судову систему України
- *називати та аналізувати* окремі статті Конституції України
- *застосовувати* знання й уміння для розв'язування правових ситуацій
- *оцінювати* значення Конституції України, права і свободи людини як загальнолюдську цінність, Європейський суд із прав людини

§ 16. Конституція — Основний Закон держави

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке конституція?
2. Коли була прийнята перша у світі конституція?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

конституція.

1. Які суспільні відносини врегульовує конституційне право

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в парах. Коли йдеться про роль конституційного права в системі права, юристи зазначають, що, закріплюючи повновладдя народу України, конституційне право тим самим відповідає щонайменше на два питання: кому належить влада в суспільстві та яким чином вона здійснюється, тобто яким є механізм її реалізації. На ці питання вичерпну відповідь дає найважливіший закон українського суспільства — Конституція України.

Як визначають роль і місце конституційного права в системі права? Чому ця галузь права має таку назву?

Конституційне право — це система правових норм, що врегульовують найважливіші суспільні відносини, які складаються в процесі організації та здійснення державної влади.

Серед них виділяють відносини, які:

- характеризують державний і суспільний лад;
- визначають засади правового статусу особи;
- визначають особливості організації державної влади — систему, порядок формування і компетенцію її органів;
- визначають систему, порядок формування та компетенцію місцевого самоврядування;

- визначають засади економічної системи суспільства — форми власності, способи виробництва та принципи їх захисту.

Джерелами конституційного права України є:

- Конституція України — основне джерело права;
- конституційні закони — закони, що вносять зміни й доповнення до Конституції;
- звичайні закони, що містять конституційно-правові принципи й норми;
- інші акти Верховної Ради України та акти всеукраїнського референдуму;
- укази й розпорядження Президента України;
- постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;
- окремі акти представницьких органів місцевого самоврядування;
- нормативно-правові акти Конституційного Суду України;
- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Чому Конституцію називають Основним Законом держави

Слово «конституція» походить із латини й буквально означає «устрій, організація чого-небудь». В українській мові це слово й досі зберігає своє друге значення: будова тіла людини і тварини. У Давньому Римі «конституціями» називалися особливо важливі закони, що, як правило, видавалися імператором. Пізніше, зі створенням Римської католицької церкви та її Святого престолу в Римі, конституції почали видавати папи римські. Нині під конституцією розуміють *Основний Закон держави*, який містить загальні положення про її державний устрій та форму правління. Для сучасних конституцій обов'язковим є закріплення в них прав та свобод людини і громадянина й гарантій їх дотримання.

Конституція — Основний Закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи й держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їхньої організації та компетенцію й таким чином установлює принципи регулювання суспільних відносин.

Особливості конституції:

- є головним джерелом національного права України, ядром усієї правової системи, юридичною базою чинного законодавства;
- має найвищу юридичну силу;
- має високий рівень стабільності, яка забезпечується особливим, ускладненим порядком внесення до неї змін і доповнень;

- визначає принципи взаємовідносин суспільства й держави, держави та окремих соціальних груп;
- закріплює правовий статус особи;
- діє на всій території держави.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Спираючись на текст преамбули (вступної частини) Кон-

ституції України, доведіть, що наша держава обрала шлях демократичного розвитку. Зверніть увагу на такі питання:

- 1) Від чийого імені приймається Основний Закон, на основі яких нормативних актів?
- 2) Як визначається в преамбулі мета державного будівництва?
- 3) Які завдання оголошуються пріоритетними?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей,

- виражаючи суверенну волю народу,
- спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,
- дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення

громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями,

- керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,
- приймає цю Конституцію — Основний Закон України.

3. Які розділи містить Конституція України

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., складалася зі 161 статті, містила преамбулу, 15 розділів, із яких розділ XV містив перехідні положення. Із внесенням 6 червня

2016 р. змін до Основного Закону загальна кількість розділів скоротилася до 14, а кількість статей збільшилася до 166.

СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Преамбула	Вступна частина, що виражає сутність Основного Закону
Розділ I. Загальні засади	Визначає основи державного та суспільного ладу України
Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	Містить принципи та гарантії дотримання прав і свобод людини й громадянина в Україні, перелік основних із них, а також обов'язки, що накладаються Україною
Розділ III. Вибори. Референдум	Містить загальні принципи функціонування в Україні форм прямої демократії (виборів, референдумів)
Розділ IV. Верховна Рада України	Установлює загальні засади функціонування, повноваження Верховної Ради України, її місце в системі органів державної влади, основи правового статусу народного депутата
Розділ V. Президент України	Визначає основи правового статусу Президента України, його повноваження та місце в системі органів державної влади
Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади	Установлює загальні засади функціонування, повноваження Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, їх місце в системі органів державної влади
Розділ VIII. Правосуддя	Визначає основні принципи відправлення правосуддя в Україні, основи правового статусу суддів; завдання прокуратури та адвокатури
Розділ IX. Територіальний устрій України	Визначає засади та систему територіального устрою України
Розділ X. Автономна Республіка Крим	Визначає статус та повноваження органів влади Автономної Республіки Крим, засади їх відносин з органами державної влади України

Закінчення таблиці

Розділ XI. Місцеве самоврядування	Визначає засади здійснення права на місцеве самоврядування в Україні, систему органів місцевого самоврядування
Розділ XII. Конституційний Суд України	Визначає статус Конституційного Суду України
Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України	Визначає порядок внесення змін до Конституції України
Розділ XIV. Прикінцеві положення	Визначає порядок набуття чинності Конституцією України, установлює День Конституції України як державне свято
Розділ XV. Перехідні положення	Вирішує питання, пов'язані з набуттям чинності Конституцією України

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з назвами та стислою характеристикою розділів Конституції, розміщеними в таблиці «Структура Конституції України».

Зміст яких розділів вам уже знайомий? Які розділи Основного Закону ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свою думку.

4. У чому полягають завдання Конституційного Суду України

В Україні визнається й діє принцип верховенства права. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають їй відповідати. Усі владні органи держави обмежені правом і зобов'язані здійснювати свої повноваження тільки в межах, визначених Конституцією й законами України.

В Україні існує спеціальний орган, який:

- розглядає питання відповідності законів та, у передбачених Конституцією України випадках, інших нормативно-правових актів (актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим) Конституції України;
- дає офіційне тлумачення Конституції України.

Цей орган має назву Конституційний Суд України.

Конституційний Суд України — незалежний, спеціальний судовий орган, основним завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею 148 Конституції України та дайте відповіді на запитання.

- 1) Як формується склад Конституційного Суду України? Як ви вважаєте, чому встановлений саме такий порядок формування цього органу?
- 2) Які вимоги висуваються до суддів Конституційного Суду України?
- 3) Чим, на вашу думку, обумовлені обмеження термінів перебування суддів Конституційного Суду України та його голови на їхніх посадах?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 148. До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду України набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Суду.

Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

ВИСНОВКИ

- Головною цінністю демократичного суспільства є Конституція — документ, який визначає правила взаємодії держави і громадянина, засади функціонування держави, права, свободи й обов'язки громадянина та гарантії держави в їх реалізації.
- Науковці стверджують, що знання громадянами основних положень Конституції є однією з головних умов ефективної дії механізмів прийняття і реалізації

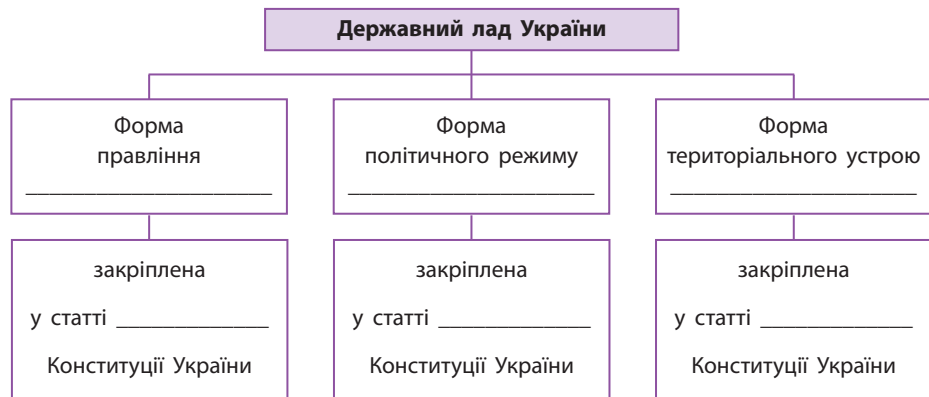
актів прямого народовладдя, утвердження правової держави та громадянського суспільства.

- Існуюча практика засвідчує, що забезпечувати права людини, невідомі або не доведені до широкої громадськості, неможливо. Ось чому вже зі шкільних років юним громадянам варто розпочати знайомство з Основним Законом своєї держави.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «конституція».
2. Визначте, у чому полягає специфіка конституційного права.
3. Доповніть схему «Державний лад України», спираючись на текст Конституції України (розділ I «Загальні засади»).

4. Подайте у вигляді схеми структуру конституційних правовідносин.
5. **Цікава ваша думка!** Світова юридична наука та практика конституціоналізму визначили принципи, яким має відповідати прогресивний конституційний лад. Провідними серед них визначено: демократизм, суверенність, гуманізм, реальність, гарантованість дотримання прав людини. Як ви вважаєте, наскільки конституційний лад нашої держави відповідає цим високим стандартам? Свою позицію обґрунтуйте.

§ 17. Людина, особа, громадянин

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке держава?

ПОМІРКУЙТЕ! Чи можна стверджувати, що суспільство — це не проста сукупність людей, а система відносин між ними? Чому?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: права і свободи людини, громадянство.

1. Чим подібні та чим відрізняються поняття «людина», «особа», «громадянин»

ЗАВДАННЯ 1. Цікава ваша думка! Ознайомтесь із висловлюваннями видатних особистостей. Як ви вважаєте, у якому значенні вони вживають поняття «людина», «особа», «громадянин»?

- **Людина** виховується для свободи. (Г. Гегель)
- Вихователю — це **особа**, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства — розуму, думок, почуттів дітей, підлітків і юнацтва. (В. Сухомлинський)

- Істинна рівність **громадян** полягає в тому, що всі вони однаково підкоряються законам. (Ж. д'Аламбер)

Найбільшою цінністю будь-якого суспільства є людина. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення: «Люди — це суспільні істоти, що являють собою найвищий ступінь розвитку живих організмів, мають свідомість, володіють членороздільною мовою, ви-

робляють і використовують знаряддя праці». Отже, це поняття включає два аспекти: природний (біологічний) та соціальний (пов'язаний із життям і відносинами в суспільстві).

Юридична наука вивчає окрему людину як індивіда, особу, громадянина, розглядає її відносини з державою й суспільством. Що спільного та відмінного в поняттях «людина», «особа», «громадянин»?

Поняття «людина» насамперед охоплює загальнородові риси, що відрізняють людину від інших живих істот. Поняття людини в такому значенні стосується не якоїсь конкретної людини, а людини як представника роду людського.

Еволюція суспільства спричинила виникнення специфічних відносин між суб'єктами, що характеризуються певним рівнем усвідомленості та узгодженості. Саме це зумовлює поступове збільшення вмісту «соціального» (порівняно з «біологічним») у понятті «людина» та його перетворення на соціально важливу категорію «особа».

Особа — це людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються.

Характерними рисами особи стають:

- 1) *розумність* — здатність мислити та приймати продумані, виважені, а не інстинктивні рішення;
- 2) *свобода* — можливість вибору із запропонованих суспільством саме того варіанта поведінки, який найповніше відповідає інтересам особи й не порушує прав інших;
- 3) *індивідуальність* — наявність специфічних рис, які виокремлюють особу серед інших (соціальний стан, професія, вік тощо);
- 4) *відповідальність* — можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб.

Слід зауважити, що поняття «особа» може означати не тільки людину, а й підприємство, організацію, установу. Тому в законодавстві

України для характеристики людини як суб'єкта правовідносин вживається поняття «фізична особа», а для характеристики підприємств, організацій, установ — «юридична особа».

Із виникненням держави категорія «особа» набирає політичного змісту та перетворюється на нову категорію «громадянин».

Характер взаємодії особи й держави є важливим показником стану суспільства в цілому, а також його завдань та перспектив розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство та сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин особи й держави, без визначення правового статусу громадянина.

Слово «статус» у перекладі з латини означає становище. Правовий статус громадянина — це правове становище в суспільстві людини, яка має громадянство певної держави. Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин.

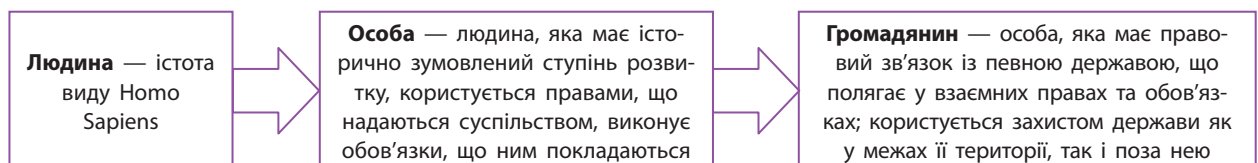
Громадянин — це особа, яка:

- належить до постійного населення певної держави;
- має правовий зв'язок із державою, що полягає в наявності взаємних прав та обов'язків громадянина і держави;
- користується захистом із боку держави, як правовим, так і судовим;
- несе законодавчо закріплену відповідальність у разі порушення або невиконання певних рішень, а також у випадку порушення суб'єктивних прав інших осіб або невиконання власних юридичних обов'язків.

Як бачимо, у структурі правового статусу громадянина центральним елементом є юридичні права й обов'язки, що передбачені Конституцією, іншими нормативно-правовими актами певної держави. Передумовою цих прав і обов'язків є громадянство.

Громадянство — стійкий правовий зв'язок особи й держави, що виражається в їхніх взаємних правах і обов'язках.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЛЮДИНА», «ОСОБА», «ГРОМАДЯНИН»

Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.)

ID-картка громадянина України — документ, що приходить на зміну паспортам старого зразка

2. Як людство прийшло до усвідомлення цінності прав і свобод людини

За черговістю включення основних прав, свобод і обов'язків до конституцій та міжнародно-правових документів їх поділяють на права першого, другого й третього покоління.

Перше покоління включає проголошені буржуазними революціями (XVII—XVIII ст.) громадянські й політичні права, які дістали назву «негативних», тобто таких, що виражають незалежність особистості від держави, позначають межі її втручання у сферу свободи людини (право на життя, недоторканність житла, виборче право тощо).

Друге покоління стосується соціальних, економічних і культурних прав, що були закріплені в міжнародно-правових документах і конституціях багатьох держав до середини XX ст. Цю групу прав інколи називають «позитивними». Позитивні права потребують підтримки та забезпечення з боку держави. Право на працю, відпочинок, соціальний захист, освіту вимагають від держави проведення постійної, цілеспрямованої політики щодо реалізації певних програм та потребують значних матеріальних ресурсів.

До *третього покоління* належать солідарні або колективні права, існування яких пов'язане з глобальними проблемами людства та які належать більше націям, народам чи територіальним громадам, ніж окремим особам (право на мир, на безпечне довкілля, на самовизначення, на місцеве самоврядування тощо). Становлення прав цієї групи почалося після Другої світової війни.

Найпоширенішим критерієм класифікації прав і свобод людини й громадянина є їхній

зміст. Зазвичай за змістом вони поділяються на особисті (громадянські), економічні, соціальні, політичні, культурні та екологічні права і свободи.

Особисті права і свободи людини покликані забезпечити її недоторканність, можливість фізичного існування й духовного розвитку. Здебільшого вони не пов'язані з громадянством та відносинами з державою. Ці права виникають від народження й спрямовані на захист життя та гідності кожної людини.

Політичні права і свободи — група прав, які належать людині як члену політичної системи суспільства, коли він виступає насамперед як громадянин держави.

Соціально-економічні права — це права, пов'язані з діяльністю людини в господарській сфері, її соціальними відносинами із суспільством, державою, колективами, іншими людьми.

Культурні права — це права, що забезпечують людині доступ до духовних цінностей, створених окремим народом або всім людством.

Екологічні права людини і громадянина — це встановлені та гарантовані державою можливості у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Права людини — соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Поняття «свобода» визначає сферу самостійності людини, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки й слова, свобода світогляду й віросповідання тощо).

3. Якими є підстави набуття та припинення громадянства України

Правовий статус громадянина відрізняється від правового статусу іноземця (громадянина іншої держави), особи без громадянства. На-

Забезпечуючи права й свободи людини, держава, у свою чергу, вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

приклад, останні в Україні не можуть брати участі в референдумах, не обираються до органів державної влади тощо.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Історія ідеї про права людини бере свої витoki в давнині. Уже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. В античних державах і країнах Давнього Сходу рівність людей обґрунтовувалася однаковими природними умовами їхнього походження. Однак за часів рабовласництва й феодалізму панувала ідея про права тільки вільних людей.

Стрімкий розвиток ідеї про права людини припав на епохи Відродження й Просвітництва. Тоді права особи (на життя, свободу, власність тощо) були визнані священними вимогами, що стало основою сучасного розуміння прав людини.

Кожний народ зробив свій внесок у розвиток ідеї про права людини, вирішуючи цю проблему залежно від історичних обставин свого буття. Ідея прав людини, побудована на теорії природного (природженого) права, знайшла втілення в нормативних актах держав Європи й світу. Декларація незалежності, що була прийнята в США в 1776 р., проголосила фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо очевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення щастя». У Декларації прав людини і громадянина Франції, прийнятій 26 серпня 1789 р., йдеться про «природні, невідчужувані й священні права людини».

Названі документи США та Франції стали підґрунтям для законодавчого закріплення особистих (громадянських) і політичних прав людини в нормативних актах інших держав.

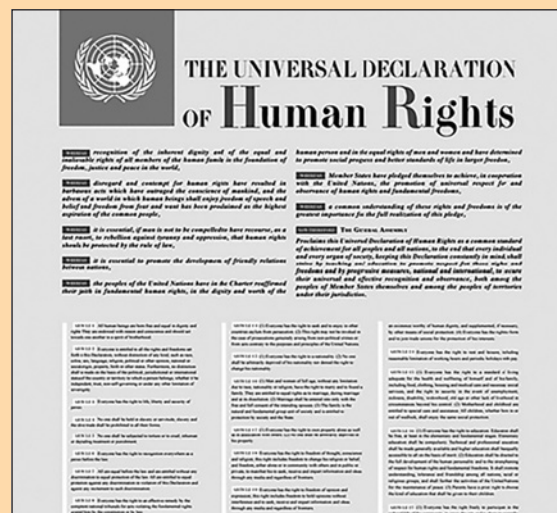
У 1945 р. зусиллями держав світу було створено Організацію Об'єднаних Націй, а 10 грудня 1948 р. в Парижі Генеральна Асамблея ООН прийняла й проголосила Загальну декларацію прав людини як завдання, виконання якого мають прагнути всі народи й держави.

Загальна декларація прав людини є першим міжнародним документом, у якому найповніше викладе-

но перелік прав людини. Цей документ складається з преамбули та 30 статей, де наведено основні права й свободи людини, які можна розділити на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні.

У перших статтях викладено основні філософські засади Декларації. Так, стаття 1 проголошує: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїх правах. Вони наділені розумом і совістю й мають діяти стосовно одне одного в дусі братерства». Отже, рівність і свобода є не дарованим або наданим державою, а природним, невід'ємним правом людини.

Частина прав, проголошених Загальною декларацією прав людини, набула свого змістовного розширення в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (23 березня 1976 р.) і Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (16 грудня 1966 р.). Крім міжнародних, приймалися й регіональні акти, наприклад Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (4 листопада 1950 р.).

Загальна декларація прав людини 1948 р.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею закону, назвіть підстави набуття громадянства в нашій державі.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ»

Стаття 6. Підстави набуття громадянства України

Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) унаслідок прийняття до громадянства;
- 4) унаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) унаслідок усиновлення;
- 6) унаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) унаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Правові відносини, що стосуються громадянства, регулюються відповідними нормативно-правовими актами, основними з яких є Конституція України і Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких засадах:

- єдиного громадянства;
- запобігання виникненню випадків безгромадянства;
- неможливості позбавлення громадянства України;
- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;
- рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку й моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Слід додати, що законодавством визначені також умови, за яких відбувається *прийняття до громадянства України*, а саме:

- визнання й дотримання Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або непереходити в іноземному громадянстві;

- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України понад два роки та постійно проживає на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця — термін безперервного проживання на території України на законних підставах становить три роки з моменту отримання статусу біженця);
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймаються особи, які вчинили злочин проти людства чи здійснювали геноцид; засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину; вчинили на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Стаття 25 Конституції України проголошує право громадянина України на зміну свого громадянства. У зв'язку із цим стаття 17 Закону України «Про громадянство України» передбачає підстави для *припинення громадянства України*:

- вихід із громадянства України;
- втрата громадянства України;
- підстави, передбачені міжнародними договорами України, на обов'язковість яких дала згоду Верховна Рада України.

Втрату громадянства не слід ототожнювати з позбавленням громадянства, тому що Конституція України виключає можливість такої процедури.

ВИСНОВКИ

- Людина від моменту свого народження наділена правами як невід'ємними умовами її фізичного й соціального існування та розвитку.
- До невід'ємних прав людини належить право на громадянство. Інститут громадянства в Україні відповідає

міжнародним правовим стандартам, і його норми спрямовані на забезпечення стійкого правового зв'язку людини та держави Україна, на забезпечення прав особи в різних сферах життя.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «громадянство», «права і свободи людини».
2. Подайте у вигляді схеми покоління прав людини.
3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Свободи людини		
Права людини		

4. Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.
  - 1) Ольга К., громадянка Молдови, 26 червня 2014 р. подала клопотання про набуття громадянства України. У травні 2012 р. вона уклала шлюб із громадянином України й від того часу постійно проживає в його квартирі в місті Миргороді Полтавської області. Ольга працює офіс-менеджером на приватному підприємстві «Сапсан», володіє державною мовою.
Чи достатньо правових підстав для задоволення клопотання Ольги? Відповідь обґрунтуйте.
  - 2) Подружжя К. п'ять років проживало в Ізраїлі, куди воно відбуло на постійне місце проживання разом із донькою. За цей час К. набули громадянства Ізраїлю, хоча з громадянства України не вийшли. Зважаючи на труднощі економічного характеру та незадовільний стан здоров'я дружини, подружжя вирішило повернутися до України.
Чи будуть визнані чоловік і дружина К. громадянами України після повернення? Чому?
5. Цікава ваша думка! Американська письменниця Сара Грімке, що активно боролася за права людей, у 1837 р. написала: «Я не знаю, що таке права чоловіка чи права жінки; я знаю лише, що таке права людини». Як ви розумієте її слова? Чи поділяєте ви цю думку? Чому?

§ 18. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що означає бути громадянином держави?
2. Як можна набутися громадянства України?
3. За яких підстав припиняється громадянство України?

1. Які права, свободи та обов'язки людини і громадянина визначені Конституцією України

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які закріплені в Конституції, визначають конституційний статус особи. Їх називають основними правами, свободами та обов'язками людини і громадянина.

Права людини — це право на життя, на повагу до гідності людини, на невтручання в особисте та сімейне життя тощо, тобто права,

які належать усім, хто перебуває на території України. Тільки її громадянам, відповідно до Конституції, належать право на участь в управлінні державними справами, свобода об'єднань у політичні партії. Лише для своїх громадян держава гарантує додаткові умови для здійснення права на працю, права на соціальний захист тощо.

ПРИГАДАЙТЕ! Які види прав і свобод людини вам відомі?

Конституція України містить такі *особисті права*:

- право на життя та його захист;
- право на повагу до гідності людини;
- право на особисту недоторканність;
- право на невтручання в особисте та сімейне життя;
- право на недоторканність житла;
- право на таємницю листування та інших видів комунікації;
- право на свободу слова;
- право на свободу світогляду та віросповідання;
- право на свободу пересування та вибір місця проживання.

До *політичних прав і свобод*, гарантованих Конституцією України, належать:

- право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації;
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, обирати й бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування;
- право збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації;
- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення тощо.

Систему *соціально-економічних прав* громадян за Конституцією України становлять право на власність, на підприємницьку діяльність, на працю та відпочинок, на страйк, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я.

Конституція гарантує також забезпечення *культурних прав* громадян: права на освіту, на користування досягненнями вітчизняної та світової культури, на свободу наукової, технічної та художньої творчості, на захист інтелектуальної власності, на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо. Право кожного громадянина на освіту забезпечується існуванням розгалуженої системи освіти в Україні, обов'язковістю повної середньої освіти, наданням пільг учням і студентам.

Конституція України закріпила ряд *екологічних прав* людини й громадянина, зокрема право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Як уже зазначалося, права не можуть існувати без обов'язків. По-перше, права мають усі люди, і реалізація прав кожним у жодному разі не може зашкодити такій самій

В Україні гарантоване право на свободу світогляду та віросповідання

реалізації прав іншими членами суспільства. По-друге, зловживаючи своїми правами й нехтуючи обов'язками, людина завдає шкоди собі самій: не виявляючи турботу про навколишнє середовище, не можна сподіватися на здійснення свого права на здорове довкілля; не сплачуючи податки, навряд чи можливо чекати від держави на виконання програм економічного і соціального розвитку тощо.

Конституційний обов'язок — це закріплені в Конституції України вимоги до осіб діяти певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримуватися від вчинення певних дій) для забезпечення інтересів інших людей і громадян, суспільства, держави; недотримання ж цих вимог тягне за собою юридичну відповідальність.

Обов'язки, як і права, визначені Конституцією України й розкриті у відповідних законах.

Основний конституційний обов'язок — *дотримуватися Конституції та законів України*. Він стосується не лише громадян України, але й усіх осіб, що перебувають на території України. Незнання законів не звільняє від відповідальності за їх порушення.

Обов'язок захисту Вітчизни закріплений у Конституції України та розкритий у Законах України «Про оборону України» і «Про військовий обов'язок і військову службу». Військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина, ухилення від неї тягне за собою кримінальну відповідальність.

На громадян України покладений *обов'язок шанування її державних символів*. За наругу над Державним Прапором, Державним Гербом і Державним Гімном України передбачена кримінальна відповідальність.

Обов'язок не завдавати шкоди природі й відшкодовувати завдані їй збитки передбачає

необхідність дотримання норм екологічної безпеки та раціонального природокористування. Таке завдання стоїть не тільки перед державними органами, а й перед кожним громадянином та кожним, хто перебуває на території України. Цей обов'язок регулюється також Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Обов'язок охорони культурної спадщини пов'язаний із необхідністю збереження матеріальних, духовних і культурних цінностей. Про це мають піклуватися не лише органи державної влади, а й кожний громадянин України або особа, що перебуває на території України. Виконання цього обов'язку регламентується Законом України «Про охорону культурної спадщини».

Обов'язок поважати честь і гідність людей, не посягаючи на їхні права і свободи, забезпечує саме існування й ефективне функціонування інституту прав людини.

Обов'язок піклуватися про дітей та непрацездатних батьків характеризує особливе ставлення держави до сім'ї. Він відображає окрему відповідальність кожного за своїх дітей та літніх батьків. Цей обов'язок більш докладно регулюється Сімейним кодексом України, нормами цивільного законодавства.

Обов'язок сплачувати податки й збори є обов'язком кожного громадянина України. Крім цього, він покладений на юридичних осіб, які утворені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України.

2. Як захищають права та свободи людини і громадянина в Україні

Права людини — це категорія можливої поведінки особи; їх реалізація залежить лише від бажання конкретної людини. Держава не може і не повинна примушувати до використання прав. Водночас сучасне демократичне суспільство не здатне нормально функціонувати без використання його членами своїх прав і свобод. Ось чому держава не може обмежуватися лише проголошенням прав людини у відповідних нормативних актах, вона має їх забезпечити (гарантувати) не тільки правовими, а й економічними, політичними та культурними засобами.

Гарантії прав і свобод людини й громадянина — це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною й громадянином.

Найвищою гарантією прав і свобод людини й громадянина є *конституційний лад України*, побудований на неухильному дотриманні Конституції України та законів України, приписах природного права та загально визначених принципах і нормах міжнародного права.

Крім цього, розрізняють соціально-економічні, політичні та юридичні гарантії.

Соціально-економічні гарантії передбачають наявність певної матеріальної основи, соціальної стабільності, динамічної економіки, які б забезпечили реалізацію прав, свобод та обов'язків.

Під *політичними гарантіями* розуміють спрямованість політики держави на створення умов із забезпечення достатнього рівня життя людини; стабільність політичних структур; гідний рівень політичної культури в суспільстві.

Юридичні гарантії охоплюють усі правові засоби, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини й громадянина.

При цьому, крім внутрішньодержавних, передбачені також *міжнародно-правові гарантії* прав і свобод людини й громадянина. Стаття 55 Конституції України проголошує, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Механізм захисту прав людини і громадянина — це заходи, спрямовані на запобігання посягань на права та свободи, відновлення прав у разі їх порушення неправомірними діями, а також притягнення до відповідальності осіб, які вчинили такі дії.

Головним гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина є держава. Це положення закріплене в Конституції України та реалізується через усю систему органів державної влади.

До системи органів, які захищають та гарантують права людини й громадянина, входять:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Конституційний Суд України;
- Кабінет Міністрів України;
- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Служба безпеки України;

- прокуратура;
- суд;
- політичні партії та громадські організації, профспілки;
- міжнародні судові установи;
- міжнародні організації.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Уповноважений подає Верховній Раді України щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні.

Важливу роль у гарантуванні прав і свобод людини й громадянина в правовій державі відіграють суди.

Водночас функції щодо створення належних умов для реалізації прав, свобод і обов'язків

виконують не лише органи державної влади. Відповідну роль відіграють також органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян.

Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини включає міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

- 1) Центр із прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;
- 2) Комісію з прав людини ООН;
- 3) спеціальні органи ООН — Комітет із прав людини (міжнародний пакт про громадянські й політичні права), Комітет з економічних, соціальних та культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права), Комітет із прав дитини (Конвенція про права дитини) тощо;
- 4) Верховного комісара ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (із прав людини);
- 5) Європейський суд із прав людини.

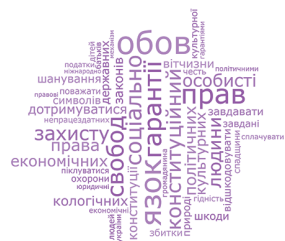
ВИСНОВКИ

- Конституція України є основою правової системи нашої держави. Важливість чинної Конституції України полягає в тому, що її головним принципом є визнання людини як найвищої соціальної цінності.
- Розділ II Конституції України, найбільший за своїм обсягом, має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Його положення повністю від-

повідають міжнародним стандартам у сфері прав і свобод людини.

- Держава має не тільки проголошувати права людини, а й усебічно сприяти їх реалізації. Дотримання прав людини в Україні є об'єктом уваги не тільки державних органів, але й громадських організацій, міжнародних установ.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Виберіть із переліку конституційні обов'язки громадян.
  - 1) займатися підприємницькою діяльністю, не забороненою законом;
  - 2) захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність держави;
  - 3) сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, встановлених законом;
  - 4) звертатися до суду для захисту своїх прав;
  - 5) дотримуватися Конституції та законів України;
  - 6) заробляти собі на життя інтелектуальною працею;
  - 7) не завдавати шкоди природі, культурній спадщині.
2. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Визначте, реалізація яких прав і свобод людини й громадянина в них описана.
  - 1) Марія Петрівна, якій виповнилося 48 років, працювала 27 років у школі вчителем української мови та літератури. Її донька-студентка народила дитину. Щоб допомогти молодій сім'ї доглядати немовля, Марія Петрівна пішла на пенсію.
  - 2) Після закінчення технічного університету Микола М. влаштувався на роботу до акціонерного товариства «Спецтехпром» на посаду менеджера комп'ютерного відділу. Молодий спеціаліст добре себе зарекомендував на виробництві, тому йому було підвищено заробітну плату на 15 %.
3. Наведіть приклади реалізації політичних прав і свобод людини й громадянина.
4. **Проведіть міні-дослідження** за темою «Міжнародне співтовариство на захисті прав людини». Зверніть увагу на такі питання: 1) міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод; 2) система захисту прав людини ООН; 3) система захисту прав людини Ради Європи; 4) участь України в міжнародних організаціях, діяльність яких спрямована на захист прав людини.

§ 19. Народовладдя в Україні

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке держава?
2. Що являє собою механізм держави?
3. Що називають функціями держави?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

орган державної влади.

1. На яких засадах здійснюється державна влада в Україні

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте із джерелом права.** Ознайомтеся зі статтями Основного Закону України. Які принципи організації державної влади в них викладено?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 5. ... Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування...

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Україна є демократичною державою, відповідно, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він може здійснювати її безпосередньо у визначених законом випадках, однак найчастіше влада реалізується через систему спеціально створених органів — органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Органи державної влади — організаційно відокремлені елементи механізму держави, які наділені визначеним законодавством обсягом повноважень із метою виконання функцій держави.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України.

ПРИГАДАЙТЕ! У якій правовій пам'ятці, створеній на українських землях, міститься принцип поділу влади на три гілки?

Єдиним органом *законодавчої влади* в Україні є парламент — Верховна Рада України.

Виконавча гілка влади представлена Кабінетом Міністрів України, центральними та місцевими органами виконавчої влади. Повноваження центральних органів виконавчої

влади поширюються на територію всієї держави, повноваження місцевих органів виконавчої влади — тільки на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Місцеві органи виконавчої влади представляють центральні органи виконавчої влади в регіонах.

Судова гілка влади представлена системою судів, найвищим із яких є Верховний Суд.

Особливим органом державної влади є Президент України, який є главою держави і не входить безпосередньо до жодної з гілок влади.

Основний Закон встановлює механізм стримувань і противаг, який унеможливорює захоплення влади однією з гілок влади або посадовою особою, запроваджує особливу процедуру призначення посадових осіб органів держави, забезпечує прозорість функціонування владних інститутів і можливість контролю за їх діяльністю.

У Конституції України передбачені такі інститути системи стримувань і противаг:

- 1) право «вето» Президента України на законопроект, прийнятий Верховною Радою України;
- 2) імпічмент Президента України з боку Верховної Ради України, що призводить до його усунення з посади;
- 3) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, яка має наслідком його відставку;

- 4) участь Верховної Ради України у формуванні Конституційного Суду України (призначення третини складу);
- 5) контроль Конституційного Суду України за відповідністю Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів

України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- 6) парламентський контроль Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (омбудсменом) за дотриманням конституційних прав і свобод людини тощо.

2. Як здійснюється волевиявлення народу в Україні

Відповідно до Конституції України, тільки народ може довірити здійснювати владу обраним ним особам. Основний Закон визначає шляхи здійснення народом свого права на народовладдя: висловлювати свою волю, здійснювати владу безпосередньо (пряма демократія) або через своїх представників (представницька демократія).

Відповідно до статті 69 Конституції України, народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного або місцевого значення.

Проведення референдумів регламентується Конституцією України й Законом України «Про всеукраїнський референдум» (6 листопада 2012 р.). Розрізняють всеукраїнський (загальнодержавний) референдум і місцевий референдум.

Право голосу на референдумі мають усі громадяни України, що досягли 18 років, крім осіб, що визнані судом недієздатними. Також проводяться консультативні опитування, що мають подібну до референдуму процедуру організації, але рішення таких опитувань не мають юридичного значення.

Результати народного волевиявлення на всеукраїнському референдумі є обов'язковими.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України та Президентом України відповідно до їхніх повноважень. Крім цього, він може бути проголошений із народної ініціативи на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, що мають право голосу (якщо підписи щодо проведення референдуму зібрано не менш ніж у двох третинах областей, не менш як по 100 тисяч підписів у кожній). Лише на всеукраїнському референдумі вирішуються питання про зміну

території України. Також на всеукраїнський референдум можуть виноситись питання затвердження Конституції та змін і доповнень до неї, прийняття, зміни та скасування законів тощо. Проведення референдуму не допускається щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії.

В Україні всеукраїнський референдум проводився двічі: 1 грудня 1991 р. (щодо затвердження Акта проголошення незалежності України) і 16 квітня 2000 р. (про внесення змін до Конституції України, його рішення так і не були втілені).

На місцеві референдуми виносяться питання, що входять до відання місцевого самоврядування.

Вибори — це спосіб формування керівних органів держави. Выборчим правом вважають систему правових норм, що регулюють порядок формування виборних державних органів і здійснення виборцями своїх прав.

Вибори є основним принципом організації державного механізму та системи місцевого самоврядування. Шляхом виборів, зокрема, формуються парламент — Верховна Рада України, представницький орган Автономної Республіки Крим і представницькі органи місцевого самоврядування; заміщується пост Президента України та посади сільських, селищних, міських голів, старост. У демократичній державі з республіканською формою правління взагалі не може бути органів, які набували б владних повноважень в інший спосіб, ніж пряме чи опосередковане волевиявлення народу.

У Конституції України (стаття 7) закріплені основні принципи виборчого права: вибори до органів державної влади й місцевого самоврядування мають бути вільними й відбуватися на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Тільки за умови дотримання цих принци-

Голосування на виборчій дільниці

пів, які є обов'язковими для виборів будь-якого рівня, можливі дійсно демократичні вибори. Поряд із цим у законах про окремі види виборів закріплюються й інші принципи, які не суперечать згаданим, а доповнюють їх, зокрема принципи гласності, відкритості, свободи агітації тощо.

Вільність виборів означає, що ніхто не має права чинити будь-який фізичний або психічний тиск на виборців.

Загальне виборче право передбачає, що кожний громадянин України, який досяг 18 років, має право голосу під час проведення виборів і референдумів.

Виборче право поділяється на активне і пасивне. *Активне виборче право* означає право обирати, а також висувати кандидатів у Президенти України й депутати всіх рівнів. *Пасивне виборче право* означає право бути обраним на певну посаду. На відміну від активного виборчого права, воно має додаткові вікові вимоги до кандидатів (для народного депутата — досягнення 21 року, для Президента України — 35), а також вимоги щодо проживання в Україні протягом певного часу, володіння державною мовою та деякі інші.

Рівне виборче право передбачає, що кожний виборець може отримати однакову з іншими виборцями кількість бюлетенів для голосування незалежно від соціального, матеріального стану та будь-яких інших обставин.

Пряме виборче право означає, що кандидатів у депутати всіх рівнів в Україні, Президента України обирають безпосередньо виборці.

Таємне голосування передбачає, що ніхто не має права контролювати волевиявлення громадян. Свое право вони реалізують у спеціальних приміщеннях або кабінах, обладнаних для таємного голосування.

Виборча система — це встановлений національним законодавством порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування і здійснення громадянами своїх виборчих прав.

Пропорційна виборча система передбачає висування кандидатів до законодавчих і представницьких органів від партій і блоків списком. Кількість кандидатів, що проходять від того чи іншого блоку або партії, залежить від відсотка голосів, який вони набрали. Таким чином, голосують не за окремого кандидата, а за партію або виборчий блок.

Мажоритарна система передбачає поділ держави на окремі одномандатні округи, у кожному з яких населення обирає одного кандидата з кількох. Обраним є той кандидат, який набрав більшість голосів виборців.

Змішана система передбачає комбінування цих двох систем: частина депутатів обирається за мажоритарною системою, частина — за пропорційною.

На парламентських виборах 1994 р. в Україні застосовувалася мажоритарна виборча система, у 1998 та 2002 рр. вибори до Верховної Ради України проходили за змішаною системою: 225 народних депутатів обиралися за пропорційною системою, 225 — за мажоритарною. У 2006 та 2007 рр. народні депутати обиралися за пропорційною системою. У 2012 та 2014 рр. представників Верховної Ради України знову обирали за змішаною системою.

Урегульовану правовими та іншими соціальними нормами діяльність органів, організацій, окремих громадян, їхніх колективів і груп із підготовки й проведення виборів називають *виборчим процесом*.

Виборчий процес містить такі етапи:

- 1) Складання списків виборців.
- 2) Утворення територіальних виборчих округів. Територіальний виборчий округ включає один або кілька районів, міст, районів

у містах. Рішення про утворення територіальних виборчих округів приймається Центральною виборчою комісією.

- 3) Утворення виборчих дільниць. Для підготовки й проведення голосування та підрахунку голосів виборців територія села, селища, міста, району в місті, що входить до складу територіального виборчого округу, поділяється на виборчі дільниці. Виборча дільниця може бути звичайною, спеціальною або закордонною.
- 4) Утворення виборчих комісій.

- 5) Висування та реєстрація кандидатів у депутати.
- 6) Проведення передвиборчої агітації.
- 7) Голосування.
- 8) Підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування.
- 9) Установлення результатів виборів.

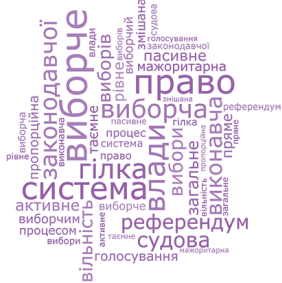
Офіційне оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів відбувається не пізніше ніж на п'ятий день від дня встановлення результатів виборів у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр».

ВИСНОВКИ

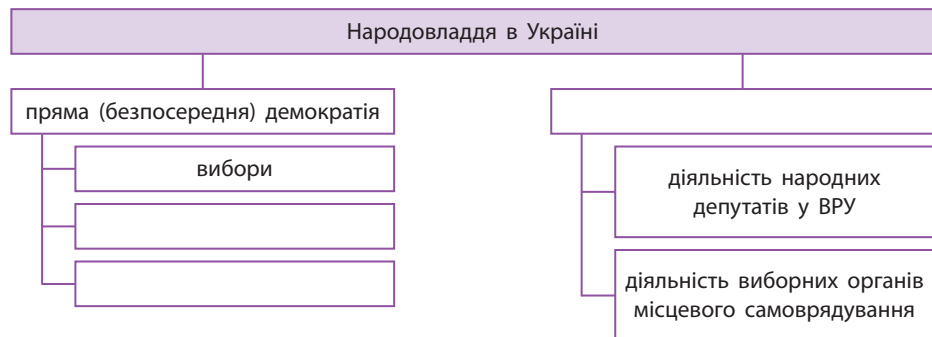
- Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.
- Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Із метою недопущення незаконного захоплення влади в Україні діє система стримувань і противаг.

- Безпосередньо владу народ здійснює через вибори та референдум. Вибори є способом формування виборних органів державної влади (Президент України, Верховна Рада України) та органів місцевого самоврядування. Референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного або місцевого значення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «орган державної влади».
2. Які органи державної влади в Україні належать до законодавчої, виконавчої та судової гілок влади?
3. Доповніть схему «Форми здійснення народовладдя в Україні».

4. Заповніть таблицю «Виборчі системи».

Вид виборчої системи	Коротка характеристика
Мажоритарна	
Пропорційна	
Змішана	

5. **Цікава ваша думка!** Напишіть твір-роздум за темою «Поділ державної влади на гілки». У своїй роботі висвітліть такі питання: 1) Чому поділ влади на гілки вважається одним із базових принципів сучасної демократії? 2) Як і чому виник поділ державної влади на гілки? 3) Як цей принцип реалізується в Україні? 4) Чи означає поділ державної влади на гілки їх повне відокремлення? Чому?

§ 20. Верховна Рада України та Президент України в системі органів державної влади

ПРИГАДАЙТЕ! Які механізми стримувань і противаг передбачені в ході реалізації принципу поділу державної влади в Україні?

1. Які повноваження має Верховна Рада України

Єдиним представницьким органом усього українського народу та єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — *Верховна Рада України*.

Відповідно до Конституції України, Верховна Рада України обирається народом України на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років. До складу Верховної Ради України входять 450 народних депутатів.

Народним депутатом України є обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник українського народу у Верховній Раді України. Він уповноважений протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Народним депутатом України може бути обраний будь-який громадянин України, який на день виборів досяг 21-річного віку, має право голосу та живе в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який

має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, перебувати на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті отримання прибутку.

Кожний народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування й форм власності. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги та припиняються разом із припиненням повноважень Верховної Ради України відповідного скликання. Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Регламент Верховної Ради України — документ про особливості парламентської процедури, який має силу закону та встановлює порядок:

- скликання й проведення сесій Верховної Ради України, її засідань;
- формування органів державної влади;
- здійснення законодавчого процесу;

Будівля Верховної Ради України

- здійснення контрольної діяльності;
- здійснення окремих видів діяльності Верховної Ради України, її органів і організацій, народних депутатів, посадових осіб тощо.

Верховна Рада України працює сесійно. Під час сесій відбуваються пленарні засідання, тобто засідання за участю всіх депутатів. Проходять також засідання комітетів Верховної Ради України, на яких здійснюється попереднє обговорення проектів законів. Згідно з Конституцією України, засідання Верховної Ради України відбуваються відкрито.

Із числа депутатів таємним голосуванням обирають *Голову Верховної Ради, Першого заступника й заступника Голови Верховної Ради України*. Голова Верховної Ради України веде засідання Верховної Ради, представляє Верховну Раду в Україні й поза її межами, підписує акти, прийняті Верховною Радою, організує підготовку документів до розгляду у Верховній Раді тощо.

До структури Верховної Ради України входять *комітети Верховної Ради*, які створюються для підготовчої роботи із законопроектами за напрямками діяльності. У разі потреби Верховна Рада України може створювати *тимчасові спеціальні, слідчі та інші депутатські комісії* для аналізу окремих проблем, конфліктів тощо.

Робочим органом Верховної Ради України є *Секретаріат Верховної Ради України*, де працюють наукові консультанти з різних галузей, фахівці та інші співробітники, які забезпечують роботу Верховної Ради.

Важливу роль у роботі Верховної Ради відіграють *депутатські групи*, які об'єднують депу-

татів зі спільними поглядами з питань державного розвитку. Чимало груп, сформованих на партійній основі, об'єднують депутатів, які належать до однієї партії. Такі групи, сформовані за партійною ознакою, називають *фракціями*.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується *коаліція депутатських фракцій*, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця від дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця від дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, відповідно до Конституції, вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Верховна Рада України обирає членів Рахункової палати, яка контролює від її імені надходження та використання коштів Державного бюджету України. Верховна Рада України призначає також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й щороку заслуховує його доповідь про контроль за дотриманням та захистом прав і свобод людини в Україні.

Крім законодавчих, Верховна Рада України виконує й інші важливі функції, які закріплено в статті 85 Конституції України.

ПОВНОВАЖЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ (стаття 85 Конституції України)

Повноваження, пов'язані із законодавчою функцією парламенту	▪ Внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції. ▪ Призначення всеукраїнського референдуму з питання про зміну території України. ▪ Прийняття законів. ▪ Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики. ▪ Затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього. ▪ Затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля. ▪ Надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація (розірвання) міжнародних договорів України. ▪ Затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї. ▪ Прийняття Регламенту Верховної Ради України

Повноваження, пов'язані з формуванням органів державної влади, призначенням посадових осіб	1. Призначення виборів: ■ Президента України у строки, передбачені Конституцією України. ■ Чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування. ■ Позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим. 2. Призначення на посади та звільнення з посад: ■ Голови та інших членів Рахункової палати. ■ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. ■ Половини складу Ради Національного банку України. ■ Половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. ■ Керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату. ■ Призначення на посади третини складу Конституційного Суду України. 3. Призначення за поданням Президента України: ■ Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України. ■ Призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України. ■ Призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України. ■ Призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України. 4. Надання згоди на призначення Президентом України на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади. 5. Призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших (крім Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України) членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб із посад, вирішення питання про відставку членів Кабінету Міністрів України
Повноваження, пов'язані зі здійсненням парламентського контролю	1. Щодо Президента України: ■ Заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України. ■ Усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 Конституції України. ■ Прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третьиною від конституційного складу Верховної Ради України. 2. Щодо Кабінету Міністрів України: ■ Розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України. ■ Здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України. 3. Щодо Верховної Ради Автономної Республіки Крим: ■ Дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України. 4. У сфері фінансів та економіки: ■ Контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання. ■ Затвердження рішень про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про отримання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням

Закінчення таблиці

Повноваження у сфері зовнішньої політики, оборони та безпеки	■ Оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України. ■ Затвердження загальної структури, кількості, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України. ■ Схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України. ■ Затвердження протягом двох днів із моменту звернення Президента України указів про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації
Інші повноваження	■ Утворення й ліквідація районів, установлення й зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування й перейменування населених пунктів і районів. ■ Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності. ■ Установлення державних символів України

2. Якими повноваженнями наділений Президент України

ЗАВДАННЯ. Ознайомтеся зі статтями нормативно-правових актів. Визначте, як за період незалежності змінював-

ся статус Президента України. Як ви вважаєте, із чим це пов'язано?

Закон Української Радянської Соціалістичної республіки «Про Президента Української РСР» (1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і головою виконавчої влади.

Повноваження Президента Української РСР визначаються Конституцією Української РСР.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України (8 червня 1995 р.)

Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України Президент України як глава держави і глава виконавчої влади — з одного боку, та Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган — із другого боку...

дійшли згоди про таке:

на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 року...

Конституція України (28 червня 1996 р.)

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності

України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Згідно з Конституцією України, *Президент України* є главою держави, гарантом її суверенітету та територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав і свобод людини й громадянина. Президент України не входить до складу виконавчої влади, а має особливі повноваження в державі завдяки системі протидії і стримувань. Президент відіграє важ-

ливу роль у житті держави, має представляти інтереси народу. Тому Конституцією передбачено, що громадяни України обирають Президента на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на п'ять років.

Конституцією України встановлено відповідні вимоги до кандидата на посаду Прези-

дента. Так, йому має виповнитися 35 років, він зобов'язаний проживати в Україні протягом останніх десяти років, мати право голосу, бути громадянином України й володіти державною мовою. Одна й та сама особа може

бути обрана Президентом України не більше ніж два строки підряд. Президент України не має права займатися будь-якою іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю, не може мати іншого представницького мандата.

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Повноваження, пов'язані з гарантуванням державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотриманням Конституції України, прав і свобод людини та громадянина	■ Забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави. ■ Має право звернення до Конституційного Суду України про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. ■ Має право звернення до Конституційного Суду України про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим
Повноваження, пов'язані з представництвом держави в зовнішній та внутрішній сфері	■ Звертається з посланнями до народу та із щорічними й позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. ■ Представляє державу в міжнародних відносинах. ■ Приймає рішення про визнання іноземних держав. ■ Призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав
Повноваження, пов'язані з участю в законодавчому процесі	■ Має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. ■ Призначає всеукраїнський референдум щодо змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою. ■ Підписує закони, прийняті Верховною Радою України. ■ Має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. ■ Зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. ■ Скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим
Повноваження у сфері відносин із Верховною Радою України	■ Призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України. ■ Припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; 2) протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися
Повноваження, пов'язані із забезпеченням національної безпеки й оборони	■ Є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України. ■ Очолює Раду національної безпеки і оборони України. ■ Вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань. ■ Приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України. ■ Приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану

Закінчення таблиці

Повноваження, пов'язані з утворенням та формуванням органів державної влади, інших органів	- Вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на 15-й день після отримання такої пропозиції - Вносить до Верховної Ради України подання про призначення: - Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; - Голови Служби безпеки України. - Призначає на посади третину складу Конституційного Суду України. - Призначає на посади та звільняє з посад: - половину складу Ради Національного банку України; - половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. - Призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора. - Створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи й служби
Інші повноваження	- Присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини. - Нагороджує державними нагородами; установлює президентські відзнаки та нагороджує ними. - Приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні. - Здійснює помилування

Свої повноваження Президент України виконує до вступу на посаду новообраного президента. Його повноваження можуть бути припинені достроково в разі:

- відставки;
- неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

- усунення з поста в порядку імпідменту;
- смерті.

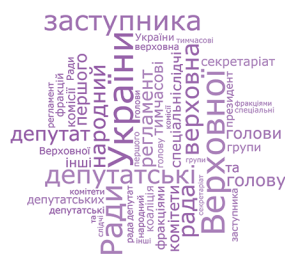
У разі дострокового припинення повноважень Президента України його обов'язки тимчасово покладаються на Голову Верховної Ради України.

ВИСНОВКИ

- Верховна Рада України є єдиним представницьким органом усього українського народу та єдиним органом законодавчої влади в Україні. Основним напрямком діяльності Верховної Ради України є прийняття законів, однак вона здійснює й низку інших повноважень.
- Президент України є главою держави і не входить безпосередньо до жодної з гілок влади. Йому на-

дані широкі повноваження у сфері гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, представництва держави в зовнішній та внутрішній сфері, законодавчого процесу, утворення та формування органів державної влади, інших органів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- Доповніть речення.

Народним депутатом може бути громадянин України, який:

- _____;
- _____;
- _____.

Повноваження Президента можуть бути припинені достроково в разі:

- _____;
- _____;
- _____;
- _____.

2. Заповніть таблицю «Формування органів державної влади Верховною Радою України та Президентом України».

Верховна Рада України	Президент України
Призначення:	Внесення до Верховної Ради України подання про призначення:
Призначення за поданням Президента України:	Призначення за згодою Верховної Ради України:
Надання згоди на призначення Президентом України:	Призначення:
Призначення за поданням Прем'єр-Міністра України:	

3. **Проведіть міні-дослідження.** Проаналізуйте найновіші повідомлення телевізійних новин, газет та офіційних сайтів мережі Інтернет і підготуйте інформацію про ті питання, над якими зараз працює Верховна Рада України.

§ 21. Органи виконавчої та судової влади, місцеве самоврядування в Україні

ПРИГАДАЙТЕ! Які функції має виконувати держава?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: місцеве самоврядування, правосуддя.

1. Які повноваження має Кабінет Міністрів України

ЗАВДАННЯ 1. Уряд — вітрила, народ — вітер, держава — корабель, час — море. (К. Берне)

Як ви розумієте зміст наведеного висловлювання? Спробуйте пояснити його, спираючись на відомості про діяльність Кабінету Міністрів України, які надходять із засобів масової інформації.

Відповідно до Конституції України, Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний

Будівля Кабінету Міністрів України

перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією України.

До складу *Кабінету Міністрів України* входять: Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, віцепрем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

СИСТЕМА ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Кабінет Міністрів України — вищий орган виконавчої влади**Центральні органи виконавчої влади:**

- міністерства;
- центральні органи виконавчої влади (державні служби, державні агентства, державні інспекції тощо);
- центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національне агентство України з питань державної служби, Національне агентство України з питань запобігання корупції)

Місцеві органи виконавчої влади:

- місцеві державні адміністрації;
- територіальні органи центральних органів виконавчої влади

Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України, а також вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Кабінет Міністрів України розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України. Він розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт щодо його виконання.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. До його повноважень віднесено утворення, реорганізацію та ліквідацію відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади, а також призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до його складу.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Кабінет Міністрів України складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Унаслідок відставки Прем'єр-міністра України або висловлення Верховною Радою України недовіри Кабінету Міністрів України він іде у відставку.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві й Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови державних адміністрацій, які призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України й Кабінетом Міністрів України та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації також підзвітні й підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними обласними або районними радами.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути, відповідно до закону, скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

У взаємовідносинах місцевих державних адміністрацій із відповідними радами важливим положенням є те, що обласна або районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації,

на підставі чого Президент України приймає рішення й дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної або обласної державної адміністрації висловили дві третини від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

2. Як організоване місцеве самоврядування в нашій державі

Крім органів державної влади, суверенітет народу України реалізується через систему органів місцевого самоврядування. Згідно зі статтею 7 Конституції, в Україні визнається й гарантується *місцеве самоврядування* — право жителів села, селища або міста самостійно вирішувати питання місцевого значення. Органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, проте вони

Керівники місцевих органів виконавчої влади не мають права поєднувати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої в позаробочий час, входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку.

жодним чином не відірвані й не протиставлені їм, а покликані разом з органами державної влади сприяти функціонуванню здорового демократичного суспільства.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею Конституції України. З'ясуйте, як Основний Закон визначає органи місцевого самоврядування та які їхні повноваження закріплює.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого само-

врядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти з ініціативи жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Формами безпосереднього здійснення територіальними громадами сіл, селищ, міст своїх повноважень є *місцеві вибори* та *місцевий референдум*. Рішення, прийняте місцевим референдумом, не потребує будь-якого затвердження державними органами і є обов'язковим для виконання відповідною місцевою радою, місцевими органами державної виконавчої влади, підприємствами, організаціями й установами, а також громадянами.

Однією з форм безпосереднього волевиявлення територіальної громади є *загальні збори громадян*, які проводяться за місцем їх проживання. Населення села, селища, міста та його представницькі органи мають право управляти майном, що є комунальною власністю, встановлювати місцеві податки, призначати в разі потреби місцеві референдуми, створювати або ліквідовувати комунальні під-

приємства, контролювати їх діяльність. Сільські, селищні, районні, міські та обласні ради затверджують бюджети відповідних територій або населених пунктів і звіти про їх виконання, програми соціально-економічного й культурного розвитку, контролюють їх виконання.

Сільські, селищні, міські, районні й обласні ради є представницькими органами місцевого самоврядування. Ці ради можуть створювати виконавчі органи або передавати частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям.

До складу місцевих рад входять депутати, вибори яких проводяться за загальноприйнятими принципами. Крім депутатів, населення села, селища або міста прямим голосуванням обирає сільського, селищного або міського голову. Він є головною посадовою особою відповідної територіальної громади. Строк повноважень депутатів і голови становить п'ять років.

Конституція України встановила, що у власності територіальних громад перебувають земля, природні ресурси, нерухомість, інше майно.

При здійсненні своїх повноважень органи місцевого самоврядування мають право приймати рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території. Якщо такі рішення суперечать закону, їх може скасувати суд.

Система місцевого самоврядування — сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення та організаційних форм, за допомогою яких відповідна територіальна громада або її складові частини виконують завдання та функції місцевого самоврядування, вирішують питання місцевого значення.

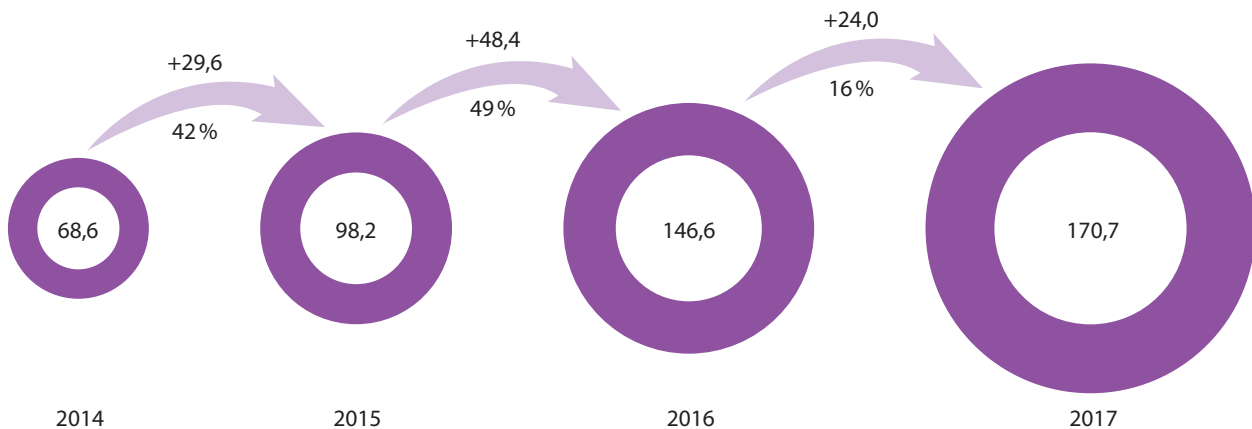
ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся з інформацією про роботу органів місцевого самоврядування. Визначте, якими питаннями вони опікуються.

12 жовтня на сесії Долинської міської ради Івано-Франківської області підбито підсумки виконання районного бюджету за дев'ять місяців поточного року та уточнено бюджет району на 2004 р., обговорено хід упровадження

пенсійної реформи, «Програму розвитку освітньої галузі Долинського району на 2003—2015 рр.», ряд інших питань. Депутати затвердили звіт про виконання районного бюджету за дев'ять місяців поточного року та внесли зміни до планів доходу районного бюджету. За всіма питаннями прийнято відповідні рішення.

Зараз в Україні триває реформа державної влади та місцевого самоврядування, пов'язана з децентралізацією влади. У зв'язку із цим повноваження органів місцевого самоврядування поступово розширюються. Зокрема, із 5 грудня 2015 р. відбувається процес утворення *об'єднаних територіальних громад* (ОТГ), що виникають під час добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст. Він пов'язаний із необхідністю формування територіальних громад, які спроможні самостійно вирішувати широке коло питань місцевого значення. Зокрема, із цим процесом пов'язана й поява нової посадової особи місцевого самоврядування — *старости*. Він обирається в селах, селищах, що входять до складу ОТГ, із метою представництва жителів цих населених пунктів у виконавчих органах відповідної ради.

ЗРОСТАННЯ ВЛАСНИХ РЕСУРСІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ, млрд грн

Інформація сайту <http://decentralization.gov.ua/>

3. Як функціонують органи судової влади в нашій державі

Однією з гілок влади в демократичній державі є *судова влада*. Головним її завданням є здійснення правосуддя.

Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд.

Конституція та закони України встановлюють принципи судочинства.

Правосуддя — особлива діяльність держави, що здійснюється від її імені судами, яка полягає у розгляді та вирішенні в установленому порядку спорів щодо прав і свобод та справ про правопорушення.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Які засади судочинства визначені статтею 129 Конституції України?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 129. Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Основними засадами судочинства є:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;

- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов'язковість судового рішення.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

За неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Особливу роль в Україні відіграє Конституційний Суд України, який вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та здійснює офіційне тлумачення Конституції України. Тобто це незалежний від законодавчої та виконавчої гілок влади спеціальний орган, який здійснює перевірку нормативних актів щодо їхньої відповідності Конституції України.

Систему судострою складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) Верховний Суд.

Для розгляду окремих категорій справ діють вищі спеціалізовані суди (Вищий суд з питань

інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд).

Зараз судова система в Україні зазнає суттєвого реформування у зв'язку із прийняттям Верховною Радою України 2 червня 2016 р. змін до Конституції України та нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, триває процес перетворення Вищої ради юстиції, яка існувала до цього, на Вищу раду правосуддя. Крім цього, не пізніше ніж до 31 грудня 2017 р., до формування нового адміністративно-територіального устрою України, за Президентом України зберігається право утворення, реорганізації та ліквідації судів тощо.

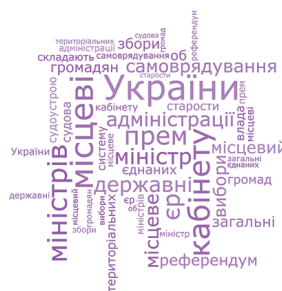
ВИСНОВКИ

- До системи органів виконавчої влади в Україні входять Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, а також місцеві державні адміністрації, територіальні органи міністерств, державних комітетів, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.
- В Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування — право жителів села, селища або міста

самостійно вирішувати питання місцевого значення. Органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, але здійснюють із ними взаємодію.

- Головним завданням судової гілки влади є здійснення правосуддя. Ця гілка влади представлена системою судів, найвищим із яких є Верховний Суд.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття: «місцеве самоврядування», «правосуддя».
2. **Виберіть правильний варіант відповіді.** Укажіть, який із наведених органів держави належить до виконавчої влади.
А Конституційний Суд України
Б Верховна Рада України
В Президент України
Г Міністерство освіти і науки України
3. Подайте у вигляді схеми поділ органів державної влади в Україні на гілки.
4. Доповніть речення.
Систему судоустрою в Україні складають:
1) _____;
2) _____;
3) _____.
5. **Проведіть міні-дослідження.** Проаналізуйте інформацію сайту Децентралізація влади (<http://decentralization.gov.ua/>) та місцевих ЗМІ. З'ясуйте, як проходить у вашій області (районі) реформа місцевого самоврядування. Скільки створено об'єднаних територіальних громад? Над якими питаннями працюють зараз органи місцевого самоврядування?

§ 22. Практичне заняття. Європейський суд із прав людини

ПРИГАДАЙТЕ! Які міжнародні організації та установи охоплює сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини?

1. Із якою метою було створено Європейський суд із прав людини

Іноді вітчизняна судова система не забезпечує повного захисту прав і свобод людини. У таких випадках можливе звернення за захистом до міжнародних судів, із яких найбільш відомим та ефективним є *Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ)*.

Європейський суд із прав людини створено в 1959 р. як механізм забезпечення дотримання *Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод*. Юрисдикція суду поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували цю конвенцію (загалом їх 47), у тому числі й на Україну.

У громадян України можливість звертатися до Європейського суду з'явилася після вступу України до Ради Європи й прийняття 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року», Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції».

Місцем перебування ЄСПЛ є місто Страсбург у Франції.

Усі скарги до Європейського Суду надсилаються за адресою: European Court of Human Rights, Council of Europe/BP 431 R6 67006, Strasbourg Cedex France.

2. Яким є порядок звернення до Європейського суду із прав людини

Існує низка умов, за яких скарга може бути прийнята ЄСПЛ до розгляду.

- Предметом скарги можуть бути тільки права і свободи, які гарантуються *Європейською конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод* або її протоколами. Відповідно, при поданні скарги вказується, які саме права і свободи, що гарантуються Конвенцією, були порушені.
- Заява до ЄСПЛ можлива лише за умови, що права особи порушені органами державної влади держав-учасниць Ради Європи. Порушення прав окремими громадянами або недержавними підприємствами чи організаціями не входять до компетенції ЄСПЛ.
- Подання заяви можливе лише після того, як були використані *всі внутрішні засоби юридичного захисту*, і лише *протягом шести місяців* із дати винесення остаточного рішення. Іншими словами, пряме звернення до ЄСПЛ неможливе, якщо за захистом порушеного права особа попередньо не зверталася до національних судів, а її справа не пройшла всі необхідні інстанції (першу, апеляційну, касаційну).

Заява до ЄСПЛ має містити такі дані:

- а) стислий виклад фактів, щодо яких виникли скарги, та суть таких скарг;
- б) права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які були порушені;
- в) національні засоби юридичного захисту, якими скористався заявник;
- г) перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі із зазначенням дати кожного рішення та органу, який його виніс, а також короткої інформації про зміст цього рішення. До листа додаються копії таких рішень.

Заява до ЄСПЛ надсилається поштою і може бути складена будь-якою мовою, що є офіційною в державах-членах Ради Європи (у тому числі українською). Судочинство в ЄСПЛ здійснюється англійською або французькою мовами.

Слід мати на увазі, що ЄСПЛ *не виконує* функції національного суду. Він не може змінювати або скасовувати рішення українських судів та органів державної влади. Тим не менш, у своєму рішенні ЄСПЛ може визнати наявність *порушення права* та зобов'язати державу, винну в цьому порушенні,

Європейський суд із прав людини — міжнародна судова установа, заснована в 1959 р. Суд розміщується у Страсбурзі, у Палаці прав людини, що був спроектований у 1994 р. британським архітектором Річардом Роджерсом

відшкодувати заявнику шкоду, завдану порушенням. Крім цього, у рішенні можуть міститися рекомендації щодо заходів індивідуального та загального характеру. *Заходи індивідуального характеру* — заходи, спрямовані на припинення порушення прав заявника та, наскільки це можливо, відновлення його прав. *Заходи загального характеру* — це заходи, спрямовані на запобігання новим, подібним до визнаних ЄСПЛ порушенням.

Відповідно до *статті 46* Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, держава зобов'язана виконувати рішення ЄСПЛ. Порядок виконання цих судових рішень урегульовано Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Контроль за виконанням рішень здійснює Комітет Міністрів Ради Європи.

3. У яких випадках громадяни України звертаються до Європейського суду з прав людини

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте короткі виклади заяв громадян України до ЄСПЛ. Спробуйте визначити, якою статтею чи статтями Європейської кон-

венції про захист прав людини й основоположних свобод гарантуються права, на порушення яких скаржилися наші співвітчизники.

9 вересня 2011 р. працівники авіакомпанії «АероСвіт», у тому числі заявники, оголосили про проведення 28 вересня 2011 р. страйку з метою вирішення трудового спору, що виник із керівництвом авіакомпанії «АероСвіт». Колективний трудовий спір було зареєстровано в Національній службі посередництва і примирення. Відповідні органи влади були повідомлені про рішення щодо проведення страйку.

У жовтні 2011 р. після розгляду позову, поданого керівництвом авіакомпанії «АероСвіт», Бориспільський міськрайонний суд Київської області визнав страйк незаконним та заборонив його проведення. (*Зі справи «Веніамін Тимошенко та інші проти України»*)

19 вересня 2003 р. в газеті «Правое дело» було опубліковано лист, який, як стверджувалось, був написаний працівником Служби безпеки України, чие ім'я не називалось. Цей лист було дослівно скопійовано з інформаційного інтернет-сайта. Лист містив твердження, зокрема, про те, що Г. Т. є членом організованої злочинної групи і бере участь у злочинній діяльності.

У жовтні 2003 р. Г. Т. звернувся до Приморського районного суду м. Одеси з позовом про захист честі, гідності та ділової репутації до редакції вказаної газети (далі — перший заявник) та до її головного редактора Л. Штекеля (далі — другий заявник).

7 травня 2004 р. суд виніс рішення, яким частково задовольнив вимоги Г. Т. та зобов'язав першого заявника опублікувати спростування відповідної інформації відносно Г. Т., другого заявника — опублікувати вибачення перед Г. Т., а також стягнув солідарно із заявників 15000 грн відшкодування моральної шкоди на користь Г. Т. (*Зі справи «Редакція газети "Правое дело" та Штекель проти України»*)

Заявник проживає в с. Татарів, що становить частину міста-курорта Яремче Івано-Франківської області України. У селі немає централізованого водопостачання, а для господарчих потреб використовується вода з колодязів, які наповнюються з ґрунтових вод.

У лютому 2000 р. Татарівська сільська рада прийняла рішення облаштувати нове кладовище на земельній ділянці, розташованій на відстані 38 м від будинку заявника. Кладовище було відкрито в серпні 2000 р.

Протягом 2000—2003 рр. заявник ініціював судові провадження щодо незаконності розміщення кладовища на ділянці поблизу його будинку. 26 грудня 2003 р.

Верховинський районний суд Івано-Франківської області визнав план забудови території села незаконним у частині місця розташування кладовища, зокрема через відсутність санітарно-захисної зони завширшки 300 м, що відділяє житлову зону від кладовища, та водоохоронної зони завширшки 50 м, що відділяє джерела водопостачання від кладовища (далі — рішення від 26 грудня 2003 р.). Цим рішенням Татарівську сільську раду було зобов'язано закрити кладовище та сплатити заявнику певну компенсацію. Зазначене рішення залишається невиконаним попри неодноразові спроби Державної виконавчої служби виконати його.

Проведений у 2008 р. бактеріологічний аналіз води з колодязя заявника засвідчив багаторазове перевищення рівня вмісту бактерій *E. coli*. Відповідно, державні органи з охорони довкілля неодноразово рекомендували не використовувати воду для господарсько-побутових потреб. Причину забруднення води встановлено не було. (*Зі справи «Дземюк проти України»*)

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ Й ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію

та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

ВИСНОВКИ

- Європейський суд із прав людини є важливим елементом міжнародно-правового механізму захисту прав людини. Його основним завданням є забезпечення дотримання Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.
- Із 1997 р. право звертатися до Європейського суду отримали громадяни України. Як і громадяни будь-якої держави-члена Ради Європи, вони можуть подавати заяву до ЄСПЛ лише після того, як були використані всі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців із дати винесення остаточного рішення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть умови прийняття до розгляду скарги, поданої до Європейського суду з прав людини.
2. Які елементи має містити заява до Європейського суду з прав людини?
3. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), знайдіть інформацію про звернення громадян України до Європейського суду з прав людини (два-три випадки). Стисло опишіть причину їхнього звернення до ЄСПЛ. Укажіть, на порушення якого права, гарантованого Європейською конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод, скаржилися громадяни України.

§ 23. Практичне заняття. Звернення громадян

ПОМІРКУЙТЕ!

У який спосіб громадяни можуть брати участь в управлінні державними та громадськими справами?

1. Чи має право громадянин звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування

Утвердження й забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави. Це передбачено статтею 3 Конституції України, тому права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Відповідно до статті 40 Конституції України, усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Звернення може бути подане громадянами України, а також особами, які не є громадянами України та законно перебувають на її території (якщо інше не передбачено міжнародними договорами), як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Звернення може бути усним чи письмовим.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або телефоном через визначені контактні центри, «гарячі лінії» та записується (реєструється) посадовою особою.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто або через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до чинного законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

2. Яким може бути звернення громадянина

Відповідно до статті 3 Закону України «Про звернення громадян», зверненнями громадян є викладені в письмовій або усній формі *пропозиції* (зауваження), *заяви* (клопотання) і *скарги*.

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного й громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Заява — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конститу-

цією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

3. Які вимоги висуваються до звернення

При поданні звернення, відповідно до статті 5 Закону «Про звернення громадян», мають бути дотримані такі вимоги:

1) *Вимоги до адресування*: звернення адресуються органам державної влади й місцевого самоврядування, посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

2) *Вимоги до форми*: у зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви, скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також обов'язково вказується електронна поштова адреса, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається. Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше ніж через десять днів із дня його надходження.

3) *Вимоги до мови звернення*: громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності, посадових осіб українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін.

Слід звернути увагу, що письмові звернення без зазначення місця проживання, не підписані автором (авторами), а також такі, із яких неможливо встановити авторство, визнаються анонімними й розгляду не підлягають.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим самим органом від одного й того самого громадянина з одного й того ж питання, якщо перше вирішено по суті, а також ті звернення, терміни розгляду яких передбачено статтею 17 Закону України «Про звер-

На веб-сторінках органів влади розміщено інформацію, необхідну для подання звернень громадян. Подання звернень також можливе за допомогою електронної пошти. Як приклад наведено веб-сторінку Міністерства юстиції України (<http://old.minjust.gov.ua/481>)

нення громадян» (наприклад скарги, термін подання яких був пропущений), та звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

4. У які терміни розглядаються звернення

Законодавством передбачені такі терміни розгляду звернень громадян.

- *До 10 днів.* У разі якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення органом чи посадовою особою (тобто якщо у зверненні подана неповна інформація щодо описаної ситуації), воно в десятиденний термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.
- *Невідкладно, але не пізніше 15 днів.* Так Закон зобов'язує розглядати звернення, які не потребують додаткового вивчення.
- *До 30 днів* (не більше місяця). Цей термін є загальним для розгляду звернення громадян.

5. Як підготувати звернення громадян

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся із ситуацією.

Уявіть, що прийшовши вранці до школи, ви побачили будівельну техніку на спортивному майданчику. Зі слів будівельників стало відомо, що частина шкільного стадіону буде віддана під спорудження торговельно-розважального центру. Це питання погоджене з органами місцевого самоврядування. Із кожною годиною кількість робітників збільшувалася, підвозилися будівельні матеріали. Шум техніки було чути навіть за зачиненими вікнами, а урок фізкультури довелося проводити в залі.

Підготуйте на підставі наведеної ситуації письмове звернення громадян за таким алгоритмом:

Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає керівник органу, про що повідомляється особа, яка подала звернення.

- *До 45 днів.* Відповідно до статті 20 Закону України «Про звернення громадян», якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів. Про подовження терміну розгляду звернення його автор повідомляється в письмовій формі.

- 1) З'ясуйте, до повноважень яких органів державної влади й місцевого самоврядування, посадових осіб належить вирішення питань, які необхідно буде порушити у зверненні.
- 2) Дізнайтесь адресу, на яку ви подаватимете звернення.
- 3) Визначте, яким буде звернення — індивідуальним чи колективним.
- 4) Поміркуйте, який тип звернення буде доцільним у цій ситуації: пропозиція (зауваження), заява (клопотання) чи скарга.
- 5) Запишіть текст звернення з виконанням усіх необхідних вимог до адресування та форми.

ВИСНОВКИ

- Звернення громадян як правове явище має багато функцій: це і забезпечення права громадян України на участь в управлінні державними й громадськими справами, і форма захисту прав та свобод громадянина, і забезпечення прозорості діяльності органів державної влади або місцевого самоврядування.
- Право громадян звертатися особисто, а також направляти індивідуальні чи колективні звертання в дер-

жавні органи й органи місцевого самоврядування є також одним із найважливіших засобів прояву суспільно-політичної активності громадян, зацікавленості їх у суспільних справах.

- Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Подайте у вигляді схеми види звернень громадян.
2. **Проведіть міні-дослідження.**
  - 1) Знайдіть у мережі Інтернет приклади електронних петицій до органів державної влади. Які питання в них порушуються?
  - 2) З'ясуйте, які екологічні проблеми існують у вашому регіоні. Підготуйте індивідуальне письмове звернення до органів місцевого самоврядування щодо вирішення однієї з таких проблем.

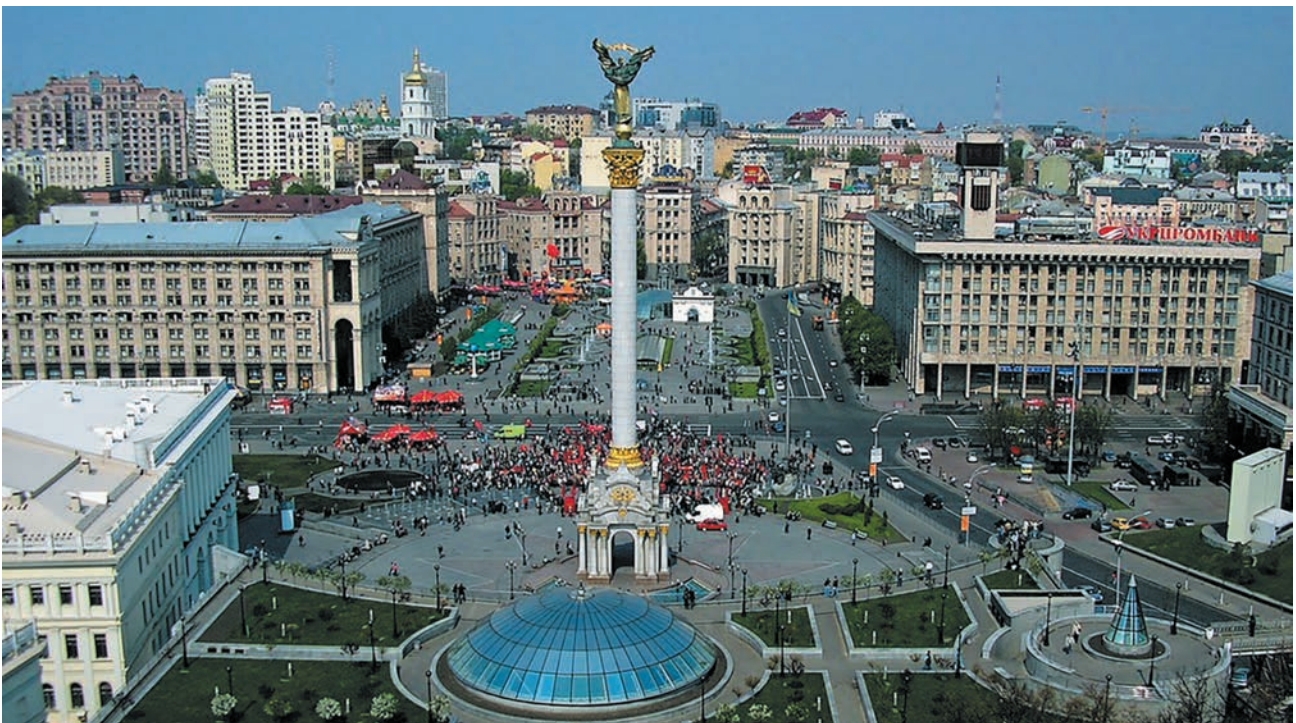
РОЗДІЛ 5

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, право власності, правочин, договір, споживач, спадкування, заповіт
- *називати* форми власності, види цивільних договорів, підстави дійсності правочину, способи захисту цивільних прав
- *характеризувати* обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх осіб, права неповнолітніх як власників, права споживачів, речові права, підстави й особливості цивільно-правової відповідальності, основи спадкування за законом і за заповітом
- *аналізувати* окремі положення цивільного законодавства щодо неповнолітніх
- *розв'язувати* правові ситуації із застосуванням знань і положень цивільного законодавства України щодо неповнолітніх
- *висловлювати* судження щодо значення цивільного права як галузі права України
- *оцінювати* особливості цивільних правовідносин неповнолітніх осіб

§ 24. Цивільне право України

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке галузь права?
2. До якої групи галузей права належить цивільне право? У чому полягає особливість цієї групи?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:

цивільна правоздатність, цивільна дієздатність.

1. Що таке цивільне право та які суспільні відносини воно врегульовує

Цивільне право — це галузь права, що врегульовує цивільні правовідносини, тобто майнові та особисті немайнові відносини між юридично рівними учасниками. Як і будь-яка галузь права, цивільне право має власні *предмет і метод правового регулювання*.

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке предмет і метод правового регулювання?

Предметом правового регулювання цивільного права є цивільно-правові відносини.

Вони характеризуються наявністю *об'єкта, суб'єктів* та *змісту* правовідносин.

Особливістю *об'єкта* цивільно-правових відносин є те, що цивільно-правові відносини — це майнові та особисті немайнові відносини. Іншими словами, цивільно-правові відносини виникають із приводу майнових та особистих немайнових прав.

Майнові відносини — відносини, що виникають із приводу майнових прав (передусім права власності).

Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають із приводу немайнових прав. До особистих немайнових благ, які охороняються цивільним законодавством,

належать здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості тощо. Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають завдяки здійсненню нею її особистих прав і свобод (наприклад право особи на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я тощо). На відміну від майнових прав, які можуть відчужуватися, особистими немайновими правами особа володіє довічно.

Особливістю *суб'єктів* цивільно-правових відносин є їх юридична рівність. Навіть якщо учасником цивільних правовідносин є держава, вона вступає в них як рівноправний суб'єкт. У зв'язку із цим цивільним правом не регулюються такі майнові відносини, як, наприклад, сплата податків або конфіскація майна.

ПОМІРКУЙТЕ! Чому сплата податків або конфіскація майна не є цивільно-правовими відносинами?

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте із джерелом права.** Ознайомтеся зі статтею 2 Цивільного кодексу України та вкажіть учасників цивільно-правових відносин.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 2. Учасники цивільних відносин

1. Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи (далі — особи)...

2. Учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Основними суб'єктами цивільного права є *фізичні та юридичні особи*, які вступають між собою в цивільно-правові відносини з приводу майна та особистих немайнових благ. В окремих випадках суб'єктом цивільного права виступає держава.

Фізичними особами є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Іншими словами, *фізичною особою* є людина як суб'єкт правовідносин.

Натомість *юридичними особами* є організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Крім предмета правового регулювання, цивільне право характеризує властивий йому *метод правового регулювання*.

Цивільно-правовий метод характеризується такими ознаками:

- юридичною рівністю сторін, майновою самостійністю й вільним волевиявленням учасників, тобто кожна зі сторін має свій комплекс прав та обов'язків і не підпорядкована іншій;
- правом сторін визначати свої взаємовідносини повністю або частково на власний розсуд у межах, передбачених чинним законодавством;
- особливим способом вирішення майнових спорів між учасниками цивільних правовідносин;
- наявністю майнової відповідальності сторін.

Слід зауважити, що майнові відносини, які ґрунтуються на адміністративному підпорядкуванні однієї сторони іншій, не є предметом цивільно-правового регулювання. До них цивільне законодавство не застосовується.

ПРИГАДАЙТЕ! Як називається такий метод правового регулювання?

Як і будь-яка інша галузь права, цивільне право має впорядковану внутрішню систему. Система цивільного права складається з двох частин — Загальної та Особливої.

Загальна частина містить норми, які застосовуються в регулюванні всіх цивільно-правових відносин. Ці норми є основоположними для всіх інститутів цивільного права. До Особливої частини входять правові інститути, які, базуючись на положеннях Загаль-

ної частини, регулюють конкретні особисті немайнові й майнові відносини.

Система цивільного права знаходить своє закріплення в *цивільному законодавстві*.

Найважливішим актом цивільного законодавства є *Конституція України*. Цивільний кодекс України детально регламентує всі сфери сучасного суспільного життя — об'єкти і суб'єкти цивільних прав та обов'язків, право власності й особисті немайнові права особи, право інтелектуальної власності та зобов'язальне право, види зобов'язань і спадкове право.

Відповідно до Цивільного кодексу України, актами цивільного законодавства України також визнаються:

- інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу України;
- акти Президента України, що приймаються у випадках, встановлених Конституцією України;
- постанови Кабінету Міністрів України, що відповідають положенням Цивільного кодексу України та поточним законам України;
- нормативно-правові акти інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини, які можуть видаватися лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України, відповідають положенням Цивільного кодексу України та поточним законам України;
- чинні міжнародні договори, які регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Загальна частина	Особлива частина
Інститут цивільних відносин	Інститут особистих немайнових прав
Інститут правочинів	Речове право (підгалузь)
Інститут представництва й довіреності	Інститут права інтелектуальної власності
Інститут позовної давності	Зобов'язальне право (підгалузь)
Інститут цивільно-правової відповідальності	Спадкове право (підгалузь)

2. Що таке цивільна правосуб'єктність фізичних осіб

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке правосуб'єктність?

Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідною є наявність цивільної правосуб'єктності, тобто їхньої право- та дієздатності.

Цивільна правоздатність — здатність фізичних осіб мати цивільні права та нести цивільні обов'язки. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження.

Цивільна правоздатність закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і кожного, незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Допускаються два види обмеження цивільної правоздатності — добровільний і примусовий. Одним із прикладів добровільного обмеження цивільної правоздатності можна визнати випадок, коли особа, яка стала ченцем, добровільно відмовляється від деяких цивільних прав. Примусове обмеження ци-

вільної правоздатності допустиме лише тоді, коли воно передбачене законом (обмеження волі, виправні роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, адміністративний нагляд, позбавлення права керувати транспортним засобом тощо).

Цивільна дієздатність — здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності виникає не одразу після народження, а поступово, у міру досягнення певного віку, і залежить від психічного здоров'я фізичної особи. Цивільний кодекс України встановлює обсяг цивільної дієздатності, який може бути обмежений тільки у випадках і в порядку, встановленому законом. Виходячи із цього, розглядають такі види цивільної дієздатності: *повну, неповну, часткову, обмежену дієздатність*, а також визнання особи *недієздатною*.

ЦИВІЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Обсяг	Для якої категорії фізичних осіб установлено	Зміст
Повна	- Повнолітні особи (із 18 років). - Особи, які скористалися наданим законом правом одружитися до досягнення повноліття. - Особи, яким виповнилося 16 років і які працюють за трудовим договором або бажають займатися підприємницькою діяльністю. - Особи, які записані матір'ю, батьком дитини до досягнення ними повноліття	Фізична особа визнається здатною своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатна своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність за їх невиконання

Закінчення таблиці

Обсяг	Для якої категорії фізичних осіб встановлено	Зміст
Неповна	Фізичні особи віком від 14 до 18 років (неповнолітні)	Мають право вчиняти всі правочини, визначені для малолітніх осіб, а також самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Самостійно здійснюють права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, укладають правочини за згодою своїх батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На правочини щодо транспортних засобів або нерухомого майна, які вчиняються неповнолітніми, згода батьків (усиновлювачів) або піклувальників має бути дана письмово та нотаріально посвідчена. Неповнолітні можуть бути учасниками (засновниками) юридичних осіб. Вони самостійно укладають договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджаються вкладом, внесеним ними на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Розпорядження грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на ім'я неповнолітнього, можливе лише за згодою його батьків (усиновлювачів) або піклувальників. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити цього права
Часткова	Особи віком до 14 років (малолітні)	Виступають як самостійні суб'єкти цивільних відносин і мають право: самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (правочин вважається дрібним побутовим, якщо задовольняє побутові потреби особи відповідно до її фізичного, духовного або соціального розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість); здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками або одним із них, із ким вона проживає, або опікуном. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні. У разі відсутності схвалення правочину він є недійсним від моменту укладення (нікчемним)
Обмежена	- Особи, які страждають на психічний розлад. - Особи, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо	Такі особи можуть бути позбавлені судом права розпоряджатися майном (продавати, обмінювати, дарувати, заповідати, купувати) та вчиняти інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, а також самостійно отримувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Над такими особами за рішенням суду встановлюється піклування
Визнання особи недієздатною	Фізичні особи, які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними	Рішення суду про визнання особи недієздатною є підставою для встановлення над нею опіки. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. У разі одужання або значного покращання здоров'я особи, яку визнано недієздатною, суд поновлює її в дієздатності

3. У чому полягає особливість цивільної правосуб'єктності юридичних осіб

Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю й дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Крім того, юридичні особи мають рахунок у банку, свій статут або положення, на основі якого діють, свою печатку тощо.

Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна. Юридичні особи залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

У юридичних осіб *правоздатність* і *дієздатність* виникають одночасно з моменту їх державної реєстрації.

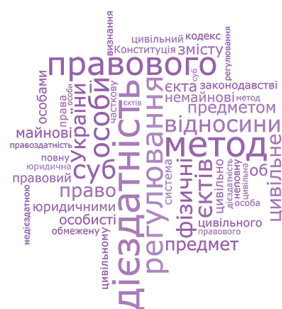
Юридична особа може мати такі самі цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. До таких прав, що можуть належати тільки фізичній особі, віднесено право на життя, право на охорону здоров'я, право на свободу тощо. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду.

Цивільна дієздатність юридичної особи виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

ВИСНОВКИ

- Цивільні правовідносини — це врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини юридично рівних, взаємно відокремлених у майновому й організаційному відношенні суб'єктів, які є носіями прав і обов'язків.
- Основними суб'єктами цивільного права є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в цивільно-правові відносини з приводу майна та особистих немайнових благ. В окремих випадках суб'єктом цивільного права виступає держава.
- Для того щоб вступити в цивільно-правові відносини, суб'єкт має володіти цивільною правосуб'єктністю, яка включає цивільну правоздатність та цивільну дієздатність.
- Неповнолітні особи не мають достатнього рівня фізичного й психічного розвитку, тому чинне цивільне законодавство України не надає їм повного обсягу дієздатності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність».
2. Подайте у вигляді схеми склад цивільно-правових відносин.
3. Визначте, які з названих відносин мають регулюватися цивільним правом.
  - 1) укладення договору купівлі-продажу;
  - 2) сплата збору до Пенсійного фонду;
  - 3) сплата штрафу за адміністративне правопорушення;
  - 4) передавання об'єкта нерухомості в оренду.
4. Заповніть таблицю «Цивільна дієздатність неповнолітніх».

Правочини, які неповнолітні вчиняють самостійно	Правочини, які неповнолітні вчиняють за згодою батьків	Правочини, на вчинення яких необхідна обов'язкова письмова нотаріально посвідчена згода батьків

5. **Цікава ваша думка!** Українські юристи, аналізуючи прийнятий у 2003 р. Цивільний кодекс України, зауважили: «Застосування його положень призведе до значних суспільних зрушень. Він буде сприяти розбудові в Україні громадянського суспільства і зростанню добробуту її громадян, оскільки безправний не може бути заможним». Як ви вважаєте, чому юристи так високо оцінили призначення Цивільного кодексу та його роль у суспільному розвитку?

§ 25. Правочин. Цивільно-правовий договір

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке правовідносини?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: правочин, договір.

1. Що таке правочин

Одним із центральних понять цивільного права є правочин.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтями Цивільного кодексу України. Що називається правочином? У чому полягає принципова різниця між одностороннім правочином та двостороннім (багатостороннім) правочином? За яких умов законодавець визнає правочин чинним?

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 202. Поняття та види правочинів

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами.

Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін...

Стаття 203. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.

5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Поняття «правочин» походить від слів «право» і «чинити». Тим самим у ньому відображено правомірність юридичного факту, а також передбачена можливість вчинення цього юридичного факту не лише двома або більше особами, але й однією. Саме в правочинах проявляється така характерна риса цивільних правовідносин і метод цивільного права, як ініціативність. Адже щоб укласти правочин, необхідна ініціатива (бажання, вияв волі) учасників правовідносин.

Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі.

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та

(або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недотримання письмової форми має наслідком їх недійсність.

У письмовій формі належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особами, крім правочинів, передбачених Цивільним кодексом України;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених Цивільним кодексом України;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин за її участю може бути *нотаріально посвідчений*.

Якщо сторони при вчиненні правочину порушують будь-яку з умов його дійсності, він вважається недійсним уже з моменту його укладення (*нікчемні правочини*). Також правочин може бути визнаний недійсним у результаті його оскарження в суді (*оспоровані*, або *заперечні правочини*). Недійсність правочину означає, що він не породжує тих юридичних наслідків, які повинні наставати після укладення правочину цього виду. Нікчемність або заперечність правочинів залежить від того, яка саме умова дійсності порушена сторонами. Так, *нікчемними* є правочини: вчинені без нотаріального посвідчення, якщо така вимога встановлена законом; укладені малолітніми поза межами їх дієздатності, якщо ці правочини не схвалені їх законними представниками протягом одного місяця; удавані та фіктивні тощо.

До *оспорованих (заперечних)* належать правочини: укладені неповнолітніми віком від 14 до 18 років, якщо вони виходять за межі дрібних побутових та викликають заперечення з боку законних представників; укладені під впливом помилки, обману, насильства, тяжкої обставини тощо.

Сторони, що уклали правочин, який є недійсним або визнаний таким, зобов'язані повернути одна одній усе отримане за таким правочином. На сторону, яка діяла недобросовісно, покладається обов'язок компенсувати іншій стороні такого правочину моральну шкоду та завдані збитки.

Правочини класифікують за різними підставами. Залежно від підстави класифікації виокремлюють різні їх види.

Види правочинів	
За моментом вчинення	Реальні (є дійсними з моменту вчинення на основі досягнутої дії — передачі майна, права тощо)
	Консенсуальні (є дійсними з моменту досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов)
За наявністю майнового еквіваленту	Оплатні
	Безоплатні
За кількістю сторін	Односторонні
	Двосторонні
	Багатосторонні
За формою укладення	Усні
	Письмові прості
	Письмові, нотаріально посвідчені
За умовами настання правових наслідків	Умовні
	Безумовні
За визначеністю моменту зобов'язань	Строкові
	Безстрокові

Прикладами одностороннього правочину є складання заповіту, прийняття спадщини, відмова від спадщини, видача довіреності, оголошення конкурсу. До безоплатних правочинів слід віднести дарування.

2. Що називають цивільно-правовим договором

Різновидом правочину є *договір*.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею Цивільного кодексу України. Що на-

зивається договором? Які види договорів визначає законодавець у цій статті?

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 626. Поняття та види договору

1. Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2. Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони.

3. Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору.

4. До договорів, що укладаються більш як двома сторонами (багатосторонні договори), застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів.

5. Договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору.

Договір є особливим різновидом правочину. У договорі виявляється воля не однієї особи (сторони), а двох чи кількох, до того ж волевиявлення учасників за своїм змістом мають збігатися й відповідати одне одному.

Договір — спільна дія осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Поділ договорів на окремі види можна здійснювати за тими самими критеріями, що й поділ правочинів. Однак слід зауважити, що, на відміну від правочинів, при поділі договорів на одно-, дво- і багатосторонні береться за кри-

терій не кількість сторін волевиявлення, а розподіл прав і обов'язків між сторонами. Тобто договір вважається одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язки перед іншою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а інша сторона наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Наприклад, односторонніми є договори дарування, позики, позички.

Переважна кількість договорів у цивільному праві є двосторонніми. Такі договори передбачають наділення правами й обов'язками обох сторін зобов'язання. До таких договорів належать купівля-продаж, оренда, перевезення тощо.

ВИСНОВКИ

■ Цивільні права та обов'язки набуваються, змінюються або припиняються суб'єктами цивільного права за допомогою вчинення правочинів. Правочини можуть вчинятися як в усній, так і в письмовій формі, хоча для певних видів правочинів письмова форма є обов'язковою. В окремих ви-

падках додатково необхідне нотаріальне посвідчення.

■ Особливим видом правочину є договір, у якому проявляється воля не однієї особи (сторони), а двох чи кількох. Прикладами договорів є дарування, позика, купівля-продаж, оренда, перевезення тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «правочин», «договір».
2. Назвіть умови чинності правочинів відповідно до Цивільного кодексу України.
3. У чому полягає відмінність між одностороннім правочиним та одностороннім договором?
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Нікчемні правочини		
Заперечні правочини		

5. **Цікава ваша думка!** До прийняття чинного Цивільного кодексу України замість поняття «правочин» використовувався термін «угода». Поясніть, чому, на вашу думку, від поняття «угода» відмовилися на користь поняття «правочин».

§ 26. Право власності та інші речові права. Захист цивільних прав

ПРИГАДАЙТЕ!

Що таке майнові відносини?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

право власності.

1. Що таке право власності

Власність — це ставлення особи до належної їй речі як до своєї, що виражається у володінні, користуванні й розпорядженні нею, а також в усуненні втручання всіх третіх осіб у ту сферу господарського панування, на яку поширюється влада власника.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб. Право власності включає право володіння, користування та розпорядження майном.

Право власності		
Право володіння	Право користування	Право розпорядження
Можливість власника фактично утримувати річ	Можливість вилучення корисних властивостей із речі	Можливість визначати юридичну й фактичну долю речі (передавати у власність, у тимчасове користування тощо)

Об'єктом власності є річ (майно), на яке поширюється право власності.

Суб'єктами права власності є фізичні та юридичні особи, держава Україна, територіальні громади, а також український народ.

Залежно від суб'єкта, що здійснює право власності, виділяють *форми власності*: *приватну, державну, комунальну та власність народу України*.

Фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства) та юридичні особи є суб'єктами права *приватної власності*. Об'єктами приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети хатнього господарства, худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, транспортні засоби, грошові кошти, цінні папери, інше майно, призначене для споживання чи виробництва, а також результат інтелектуальної праці.

Об'єктами *власності народу України* визнано: землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розташовані в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. При цьому кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності українського народу відповідно до закону.

У *державній власності* перебуває майно, у тому числі грошові кошти, яке належить

державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідні органи державної влади.

Об'єктом *комунальної власності* є майно, що належить відповідній територіальній громаді. Управління цим майном здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

Держава визнає рівність усіх форм власності й гарантує їхній вільний розвиток. Конституція України проголошує: кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Крім форм, існують також *види власності*, до яких належать *право спільної власності та право довірчої власності*.

Майно вважається об'єктом спільної власності, якщо воно перебуває у власності двох або більше осіб (співвласників). Майно може належати особам на праві спільної часткової або спільної сумісної власності. Спільна власність є частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно.

Право довірчої власності виникає внаслідок закону або договору управління майном.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. З'ясуйте, як законодавець визначає підстави набуття й припинення права власності.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Глава 24. Набуття права власності

Стаття 328. Підстави набуття права власності

1. Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів.
2. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Стаття 329. Набуття права власності юридичною особою публічного права

1. Юридична особа публічного права набуває право власності на майно, передане їй у власність, та на майно, набуто нею у власність на підставах, не заборонених законом.

<...>

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ**Глава 25. Припинення права власності****Стаття 346.** Підстави припинення права власності

1. Право власності припиняється у разі:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викупу пам'яток культурної спадщини;
- 6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна,

що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;

- 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиції;
- 10) конфіскації;
- 11) припинення юридичної особи чи смерті власника.

2. Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

2. Які інші речові права існують у цивільному праві

Крім права власності, існують й інші речові права. Це права на речі, які не є об'єктом власності суб'єкта.

До основних видів *речових прав на чуже майно* Цивільний кодекс України відносить:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Володіння являє собою фактичне утримання особою чужого майна. Цивільний кодекс України встановлює, що фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не впливає із закону або не встановлено рішенням суду.

Право володіння виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, установлених законом.

Випадки, коли фактичний володільець та власник майна не збігаються, досить поширені. Прикладом такого володіння може бути володіння нерухомим об'єктом особою, чие право на об'єкт не зареєстровано у встановленому законом порядку.

Право *користування* чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути реалізовані іншим способом.

Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду.

Прикладом сервітуту може бути надання власником земельної ділянки проходу до водойми власнику сусідньої ділянки, якщо іншої можливості дістатися неї в останнього немає.

Право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) установлюється договором між власником земельної ділянки й особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Строк договору про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб встановлюється договором. Для земельних ділянок державної або комунальної власності він не може перевищувати *50 років*. Якщо договір про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб укладено на невизначений строк, кожна зі сторін може відмовитися від договору, завчасно попередивши про це другу сторону не менш як за один рік.

Право забудови земельної ділянки (суперфіцій) виникає на підставі договору або заповіту. Власник земельної ділянки має право надати її в користування іншій особі для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд.

Право користування чужою земельною ділянкою для забудови може бути встановлено

на визначений або на невизначений строк. Строк користування земельною ділянкою дер-

жавної чи комунальної власності для забудови не може перевищувати 50 років.

3. Яким чином захищаються цивільні права

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтесь із витягами з правових джерел. Укажіть, якого

права людини і громадянина вони стосуються. Які шляхи реалізації цього права в них визначені?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 55. ...Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої

права і свободи від порушень і протиправних посягань.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування.

Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Поширення про особу недостовірної інформації, завдання фізичній або юридичній особі майнової чи немайнової (моральної) шкоди, продаж товару неналежної якості — усі ці та багато інших випадків є проявом порушення цивільних прав. Як діяти, коли цивільне право особи порушено? Яких заходів уживає держава, щоб захистити цивільні права фізичних і юридичних осіб?

Захист цивільних прав здійснюється у встановленому порядку *судовими органами*, а також в *адміністративному порядку* (тобто коли справа до суду не подається, а вирішується іншим органом державної влади).

У Цивільному кодексі України визначаються різні засоби захисту цивільних прав у судовому порядку:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі (тобто передача передбачених зобов'язанням товарів, надання послуг тощо);
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Відповідно до Цивільного кодексу України, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до *Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування*. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду.

Суд визнає незаконним та скасовує нормативно-правовий акт органу державної влади або органу місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси.

Крім цього, в окремих випадках захист цивільних прав можуть здійснювати *нотаріус* шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі.

Цивільний кодекс України передбачає також право особи на *самозахист* свого цивільного права.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Здійснення й захист цивільних прав тісно пов'язані із чинником часу. Цивільні правовідносини не існують абстрактно, а виникають, змінюються та припиняються в часі. Для регулювання цивільних відносин використовують певні проміжки часу, які називають строками.

Під *строком* у цивільному праві визнається певний період у часі, із закінченням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Поряд із поняттям «строк» (визначається роками, місяцями, тижнями, днями чи годинами) вживається поняття «термін», із яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має неодмінно настати.

Поняття «термін» у цивільному праві означає певний момент у часі.

Наділяючи суб'єктів цивільних правовідносин певними правами та обов'язками, законодавець вод-

ночас піклується й про охорону цих прав і обов'язків. Проте державний захист деяких цивільних прав не є безстроковим. Час надає право одному, водночас позбавляючи прав іншого. Наприклад, спливання великого строку після правопорушення породжує певні негативні наслідки і в судочинстві. За давністю важко встановити дійсні обставини справи — втрачено документи, померли або виїхали свідки, забуті окремі факти тощо. Крім того, тривале незвернення позивача по захист свого права породжує певну невизначеність у правових відносинах.

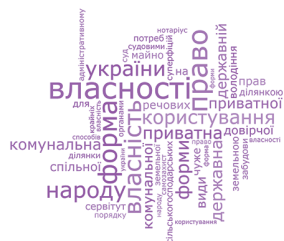
Позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Загальна позовна давність установлюється тривалістю у три роки. Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

ВИСНОВКИ

- Значна частина цивільно-правових відносин виникає з приводу права власності та інших речових прав. Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Право власності включає право володіння, користування та розпорядження майном.
- В Україні існує декілька форм власності: приватна, державна, комунальна, право власності народу України.
- На чуже майно існує низка речових прав, які включають право володіння, право користування (серві-

тут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

- Основним способом захисту цивільних прав є звернення до суду. Можливе також звернення за захистом цивільного права та інтересу до Президента України, органу державної влади або органу місцевого самоврядування. В окремих випадках захист цивільних прав здійснюють нотаріуси. Крім цього, способом захисту цивільних прав є їх самозахист.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «право власності».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Емфітевзис		
Суперфіцій		

3. Заповніть таблицю «Форми власності в Україні».

Назва форми власності	Суб'єкти	Об'єкти
Приватна		
Державна		
Комунальна		
Народу України		

4. Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.

- 1) Громадянин З. придбав автомобіль у громадянина Н. Дружина Н. подала позов до суду з вимогою визнати правочин недійсним, оскільки автомобіль перебував у спільній сумісній власності подружжя, і згоди на його продаж вона не давала. *Яке рішення має прийняти суд відповідно до чинного законодавства?*
- 2) Людмила К. продала свій будинок подружжю С. Через 3 роки і 10 місяців вона звернулась до суду з позовом про оскарження договору купівлі-продажу. Жінка стверджувала, що була змушена продати будинок близьким родичам директора підприємства, на якому працювала. У разі незгоди її погрожували звільнити. *Чи є законні підстави для задоволення позову, поданого Людмилою К.?*

§ 27. Цивільно-правова відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке юридична відповідальність?

1. Коли настає цивільно-правова відповідальність

Цивільні правовідносини можуть існувати та успішно розвиватися лише за умови, що всі їх учасники належним чином виконуватимуть свої обов'язки. Порушення цього правила завдає шкоди як окремим громадянам чи юридичним особам, так і суспільству в цілому.

Одним із заходів впливу на особу, що посягнула на права або інтереси інших учасників цивільно-правових відносин, є *цивільно-правова відповідальність*. Вона полягає в тому, що на правопорушника покладається додатковий обов'язок, що тягне за собою певні майнові втрати. Так, орендодавець, який відмовився надавати приміщення, тим самим порушив умови договору оренди. Він зобов'язаний виконати їх: надати приміщен-

ня, а також відшкодувати збитки, які виникли в орендаря у зв'язку з такими діями. Відшкодування збитків у цьому прикладі є тим додатковим обов'язком, який покладається на правопорушника.

Цивільно-правова відповідальність — це примусовий захід майнового характеру, що забезпечує відновлення порушених цивільних прав і зумовлює негативні наслідки для порушника з метою його виховання та стимулювання до належної поведінки.

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте із джерелом права.** Ознайомтеся зі статтями Цивільного кодексу України. Що вважається порушенням зобов'язання? Які правові наслідки воно має?

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 610. Порушення зобов'язання

1. Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Стаття 611. Правові наслідки порушення зобов'язання

1. У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- 2) зміна умов зобов'язання;
- 3) сплата неустойки;
- 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

Особливість цивільно-правової відповідальності полягає в її функціях: виховній, попереджувальній, а також каральній. Однак провідна роль відведена *компенсаційній* функції, яка полягає в усуненні негативних наслідків, що виникли в потерпілого, відновлення його статусу за рахунок винної особи.

За підставами виникнення цивільно-правова відповідальність буває двох видів: *договір-на* і *позадоговір-на*.

Договір-на відповідальність настає в результаті порушення боржником своїх зобов'язань за договором, тобто у правовідносинах, які вже існують.

Позадовірня відповідальність виникає із завдання шкоди внаслідок правопорушення особою, що не перебуває з особою, якій завдано шкоди, у договірних відносинах.

Цивільно-правова відповідальність настає за наявності передбачених законом умов — юридичних фактів, сукупність яких утворює склад цивільного правопорушення. За загальним правилом це чотири умови: 1) протиправність поведінки особи; 2) наявність шкоди; 3) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і завданою шкодою; 4) вина боржника.

Протиправність поведінки особи означає, що вона суперечить нормам права й порушує суб'єктивні права інших учасників цивільних правовідносин. У договірних правовідносинах вона виражається в порушенні правила, згідно з яким зобов'язання повинні виконуватися належним чином. У позадовірних — у посяганні на особисті немайнові та (або) майнові права та інтереси інших осіб.

Шкода являє собою втрати особистого немайнового та майнового характеру, що є наслідком протиправної поведінки. *Майнова шкода*, виражена в грошах, — це збитки. Збитки поділяють на реальну шкоду (витрати, зроблені для відновлення порушеного права, втрата або пошкодження майна) та упущену вигоду (неодержані доходи — які особа могла б отримати, якби її право не було порушене). *Моральною (немайною) шкодою* вважаються втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичних чи моральних страждань особи, права або блага якої порушено. Немайнова шкода юридичної особи виявляється в пошкодженні її ділової репутації.

Цивільно-правова відповідальність настає лише за умови, якщо протиправна поведінка є необхідною, основною й безпосередньою причиною виникнення збитків, тобто наявний причинний зв'язок між конкретними діями (бездіяльністю) і шкодою.

Виною вважається психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії. У цивільно-правовій відповідальності також розрізняють вину у формі умислу та у формі необережності. У передбачених законом або договором випадках цивільно-правова відповідальність може наставати й без вини. Наприклад, за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (автомобілем, мотоциклом тощо), відповідає власник такого джерела,

незалежно від того, чи вона була завдана ним безпосередньо.

Однак за загальним правилом для покладення на особу цивільно-правової відповідальності наявність усіх перелічених умов є обов'язковою. За відсутності однієї або кількох умов відповідальності вона не може бути застосована.

За певних обставин *особа може бути звільнена від відповідальності* за невиконання (неналежне виконання) зобов'язань. Такими обставинами визначаються:

- *непереборна сила* — це надзвичайні й невідворотні за певних умов обставини чи події (повінь, землетрус, ураган), а також явища соціального характеру (страйки тощо); прийняття компетентними органами держави актів, що забороняють або призупиняють вчинення певних угод, операцій тощо;
- *випадок (казус)* — обставини, у яких немає вини сторін, та можливість настання яких особа не могла і не повинна була передбачити.

У цивільному праві встановлено принцип презумпції вини особи, яка порушила зобов'язання: вона вважається невинуватою, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. При цьому саме особа, яка порушила зобов'язання, доводить відсутність своєї вини.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню і не пов'язана із сумою цього відшкодування.

За *обсягом* цивільно-правову відповідальність поділяють на *повну* (шкода відшкодовується в повному обсязі); *підвищену* (відшкодовуються збитки та стягується неустойка понад збитки), а також *обмежену* (відшкодовується лише реальна шкода і не відшкодовується упущена вигода; застосовується лише в окремих випадках, наприклад у договорах перевезення тощо).

Якщо у правовідносинах є *кілька боржників*, то може наставати *дольова, солідарна або субсидіарна відповідальність*.

Дольова відповідальність означає, що кожний із боржників повинен виконати зобов'язання, відповідати за завдану шкоду в певній частці, яка визначається законом або дого-

вором. Якщо ж ці частки не визначені, то частка відповідальності кожного з боржників є рівною.

Солідарна відповідальність означає, що кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. Солідарна відповідальність настає лише у випадках, встановлених договором або законом, зокрема в разі неподільності предмета зобов'язання, спільного завдання неподільної шкоди тощо. Разом із тим суд має право за заявою потерпілого покласти на осіб, що спільно завдали шкоди, часткову відповідальність згідно з мірою їхньої вини.

У разі **субсидіарної (додаткової) відповідальності** існують основний боржник, який зобов'язаний відшкодувати шкоду (виконати зобов'язання) у повному обсязі, та додатковий боржник. Останній залучається до відповідальності в разі, якщо майна основного боржника не вистачає для повного залягодження шкоди. Вимога про відшкодування шкоди спочатку висувається до основного боржника, і лише якщо він не в змозі її виконати, звертається до додаткового. Субсидіарною є відповідальність батьків (усиновлювачів), піклувальників за шкоду, завдану неповнолітніми віком від 14 до 18 років, відповідальність гаранта, поручителя тощо.

2. У чому полягають особливості цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб

Як ви знаєте, неповнолітні особи не мають достатнього рівня фізичного і психічного розвитку, тому чинне цивільне законодавство

України не надає їм повного обсягу дієздатності. Це відбивається і на їхній цивільно-правовій відповідальності.

ЦИВІЛЬНО-ПРОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МАЛОЛІТНІХ І НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

Малолітні (до 14 років)	Неповнолітні (від 14 до 18 років)
Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду	Неповнолітня особа відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах
Шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою	У разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, остання відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття

ВИСНОВКИ

- За загальним правилом, умовами настання цивільно-правової відповідальності є: протиправність поведінки особи; наявність шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і завданою шкодою; вина боржника. Шкода може бути майновою або моральною.
- Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх осіб має свої особливості. Малолітні особи (до 14 років) не несуть відповідальності за завдану шкоду.

За них шкоду відшкодовують їхні батьки (усиновлювачі) або піклувальники. Неповнолітня особа (віком від 14 до 18 років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. У разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, остання відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Подайте у вигляді схеми склад цивільного правопорушення.
2. Визначте, чим відрізняється цивільно-правова відповідальність від інших видів юридичної відповідальності.

- 1) 13-річна Ганна придбала в сусіда Петра мопед на заощаджені кишенькові гроші. Батьки Ганни звернулися до Петра з вимогою забрати мопед та повернути гроші. *Чи законними є вимоги батьків Ганни? Чому?*
- 2) 17-річний Василь, граючи у футбол на шкільному подвір'ї під час уроку фізкультури, поцівав у вікно магазину, розташованого біля школи, і розбив його. *Хто має відшкодувати шкоду, завдану магазину? Чому?*

§ 28. Спадкування за законом і за заповітом

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: спадкування, заповіт.

сати заповіт, за її дорученням текст правочину в її присутності підписує інша особа. Заповіт має бути *посвідчений нотаріусом*. За його відсутності заповіт може бути засвідчений і іншими особами, зокрема:

- уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування (якщо в населеному пункті немає нотаріуса);
- головним лікарем, його заступником із медичної частини або черговим лікарем лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів (заповіт особи, яка перебуває на лікуванні в лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів);
- капітаном судна (заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України);
- начальником експедиції (заповіт особи, яка перебуває в пошуковій або іншій експедиції);
- командиром (начальником) військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу (заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових

частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї та члена сім'ї військовослужбовця);

- начальником установи виконання покарань (заповіт особи, яку утримують в установі виконання покарань);
- начальником слідчого ізолятора (заповіт особи, яка тримається у слідчому ізоляторі).

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кількох фізичних осіб (незалежно від наявності в нього із цими особами сімейних, родинних відносин), а також інших учасників цивільних відносин.

Заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У такому випадку ця особа не може отримати право на спадкування. Виняток становлять особи, які мають право на обов'язкову частку в заповіті. Це малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки, які *незалежно від змісту заповіту* спадкують половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка у спадщині).

3. Як відбувається спадкування за законом

Спадкування за законом відбувається у випадку, якщо заповіт не був укладений або є недійсним. Спадкування за законом відбувається по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за

законом отримує право на спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

ЧЕРГИ СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ

Перша черга	Діти спадкодавця (у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті), той із подружжя, який його пережив, та батьки
Друга черга	Рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як із боку батька, так і з боку матері
Третя черга	Рідні дядько та тітка спадкодавця
Четверта черга	Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до часу відкриття спадщини
П'ята черга	Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно (родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення); утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї

Не мають права на спадкування за законом:

- 1) Особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя.
- 2) Особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього

зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування в них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині.

- 3) Батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, і їхні права

не були поновлені на час відкриття спадщини.

- 4) Батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.
- 5) Одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

ВИСНОВКИ

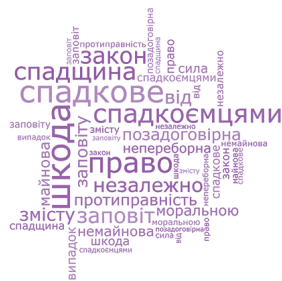
- Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).
- Існують два види спадкування — за заповітом та за законом.

ЗАВДАННЯ. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору. Визначте, як має бути розподілена спадщина відповідно до закону.

Громадянин К. заповів своє майно синові, проте через порушення вимог щодо його форми заповіт було визнано недійсним. Після смерті К. про свої права на його спадщину заявив не тільки син, про якого йшлося в заповіті, а й два онуки — повнолітні діти доньки К., яка померла за два роки до смерті батька.

- Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.
- Спадкування за законом відбувається у випадку, якщо заповіт не був укладений або є недійсним. Спадкування за законом відбувається по чергові.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «спадкування», «заповіт».
2. **Виберіть правильний варіант відповіді.** Відповідно до Цивільного кодексу України, до третьої черги спадкоємців за законом належать
  - А** особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до часу відкриття спадщини
  - Б** рідні дядько та тітка спадкодавця
  - В** рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як із боку батька, так і з боку матері
  - Г** діти спадкодавця, той із подружжя, який його пережив, та батьки
3. Назвіть та охарактеризуйте види спадкування, які існують у цивільному праві України.
4. Які вимоги законодавство висуває до заповіту?

§ 29. Практичне заняття. Власність неповнолітніх

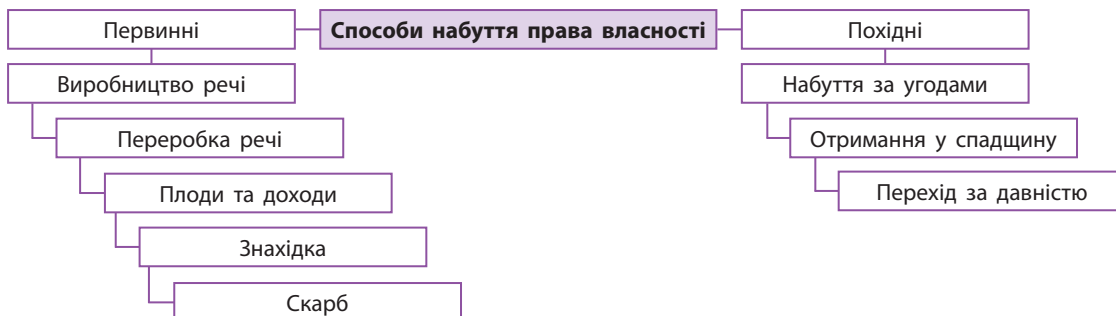
- ПРИГАДАЙТЕ!**
1. Який обсяг дієздатності мають неповнолітні?
  2. Що таке право власності?

- ПОМІРКУЙТЕ!** Чи можуть діти бути власниками майна?

1. Як набувається право власності

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте схему «Способи набуття права власності». Укажіть, у чому полягає різниця між первинними та похідними способами набуття власності. У який

спосіб, на ваш погляд, можуть набувати права власності неповнолітні?

2. Якими майновими правами наділені неповнолітні

У частині 3 статті 26 Цивільного кодексу України зазначено, що фізична особа здатна мати всі майнові права, що встановлені цим Кодексом або іншим законом. Відповідно до цієї норми, можна виділити такі майнові права, якими наділені малолітні та неповнолітні як учасники цивільних відносин уже від народження:

- *мати майно в приватній власності* — ця норма закріплена в Конституції України та інших нормативних актах;
- *мати право користуватися житловими приміщеннями та іншим майном* — малолітні та неповнолітні особи як члени сім'ї наймача житла в галузі житлово-правових відносин наділені рівними правами на житлове приміщення зі своїми батьками, повнолітніми братами й сестрами;
- *мати спадкові права* — частина 1 статті 1222 Цивільного кодексу України вказує на те, що фізичні особи можуть бути спадкоємцями за заповітом і за законом; згідно зі статтею 1261 Цивільного кодексу України, діти спадкодавця належать до спадкоємців першої черги. Ця норма стосується й усиновлених дітей, наділених рівними спадковими правами з рідними дітьми спадкодавця;
- *мати суб'єктивні права на об'єкти інтелектуальної власності*. Малолітні й неповнолітні автори творів літератури, науки, мистецтва, малолітні й неповнолітні винахідники мають як особисті немайнові права, так і майнові права автора й винахідника, а саме: користуватися правом на видання твору; на його поширення; права, пов'язані з відтворенням твору, тощо;
- *вчиняти різного роду правочини*, які не виходять за межі дрібних побутових, тобто бути учасниками договірних відносин.

Крім зазначеного, відповідно до частини 1 статті 3 Закону України «Про фермерське господарство», неповнолітні особи, які досягли 14-річного віку, можуть бути членами фермерського господарства. Частиною 2 статті 5 Закону України «Про колективне сільськогос-

подарське підприємство» передбачено, що членами підприємства можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку. Відповідно до частини 2 статті 10 Закону України «Про кооперацію», членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла 16-річного віку і виявила бажання брати участь у його діяльності.

Неповнолітні особи як учасники юридичної особи, відповідно до статті 115 Цивільного кодексу України, можуть передати своє майно у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу. Також вони можуть передати й інші майнові цінності, які мають назву інвестицій.

Таким чином, із метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб неповнолітні особи з досягненням певного віку мають право на рівномірний розподіл прибутку, отриманого від заняття господарською діяльністю.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

15-річний Павло виховується в родині своєї тітки, рідної сестри матері, яка померла, коли хлопець пішов у перший клас. Тітка Олена є законним піклувальником хлопця. Його тата позбавили батьківських прав через зловживання алкоголем. Щоправда, батько вже за кілька років до смерті матері не проживав із сім'єю. Зараз батько не пиячить: він дуже хворий, через це не працює; проживає зі своєю старенькою матір'ю, бабусею Павла.

Хлопець захоплюється фотографією, а нещодавно переміг у конкурсі «Наш край очима юних фотомитців», за що був нагороджений премією. Отримавши перший у житті заробіток, Павло вирішив віддати гроші хворому батькові. Тітка Олена виступила проти, мотивуючи це тим, що батько ніколи не допомагав ні дружині, ні синові. Вона вважала, що зароблені гроші Павло може витратити на придбання зимового одягу або нової апаратури. Цим хлопець допоможе тітці, яка виховує його вже багато років і фактично замінила йому матір.

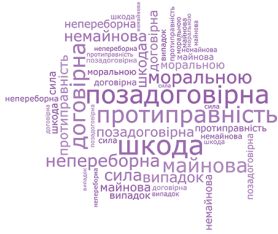
Коли наведені аргументи не допомогли, тітка заявила, що вона як піклувальник забороняє Павлу віддавати отриману премію батькові.

Чи є правомірною вимога тітки Олени? Відповідь аргументуйте.

ВИСНОВКИ

- Право власності — це сукупність норм, які регулюють відносини із володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.
- Законодавство України наділяє неповнолітніх певними майновими правами від народження, а також надає їм право після досягнення певного віку займатися господарською діяльністю та отримувати прибуток.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. **Проведіть міні-дослідження** за темою «Як я реалізую своє право власності». Пригадайте, яким майном ви володієте самостійно, яке ваше майно перебуває у спільній власності, із ким саме ви спільно володієте майном. Укажіть назву нормативно-правових актів, на підставі яких ви отримали право володіти майном.
2. **Цікава ваша думка!** Стаття 13 Конституції України проголошує: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Поясніть, як ви розумієте це положення Основного Закону.

§ 30. Практичне заняття. Захист прав споживачів

ПРИГАДАЙТЕ! Які вимоги висуваються до звернень громадян?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: споживач.

1. Які права та обов'язки мають споживачі

Відповідно до статті 42 Конституції України, держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Споживач — фізична особа, яка купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Основним нормативно-правовим актом у сфері захисту прав споживачів є Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р.

Відповідно до закону, споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб *мають право на*:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;

- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Разом із цим, закон покладає на споживачів і *обов'язки*, до яких належать такі:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов, встановлених виробником товару;
- 4) застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки;
- 5) дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, установлених для товарів такого роду.

Тож яким чином поводити себе, якщо споживач придбав товар, який із якихось причин йому не підходить?

Передусім слід визначити, належної якості товар чи ні.

Якщо товар *належної якості*, споживач має право його обміняти на аналогічний. Однак слід пам'ятати, що не всі товари можна обмінювати. Так, не підлягають обміну всі продовольчі товари (тобто їжа, напої), лікарські препарати та засоби, предмети гігієни (наприклад, зубна паста).

Важливо, що товар належної якості можна обміняти *протягом 14 днів*.

Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з перерахунком вартості, або отримати грошову компенсацію його вартості, чи здійснити обмін товару на аналогічний при найближчому надходженні відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача.

Якщо споживачеві продали товар *неналежної якості*, він має право вимагати:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безкоштовного усунення недоліків товару;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

При пред'явленні споживачем вимоги про безоплатне усунення недоліків товару вони мають бути усунені протягом *14 днів* чи, за згодою сторін, в інший строк.

Слід мати на увазі, що такі вимоги можливі лише в тому разі, якщо не закінчився *гарантійний строк*. Крім цього, якщо протягом гарантійного строку виявлені суттєві недоліки, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), чи фальсифікації товару, споживач має право за своїм вибором вимагати від продавця чи виробника:

- 1) розірвання договору й повернення сплаченої за товар грошової суми;

- 2) заміни товару на такий самий товар чи на аналогічний із числа тих, що є в наявності в продавця (виробника).

У разі придбання *продовольчих товарів* (їжа, напої) неналежної якості продавець зобов'язаний замінити їх на якісний товар чи повернути споживачу сплачені ним гроші, якщо вказані недоліки виявлені в межах строку придатності. При цьому розрахунки зі споживачем проводяться в такому самому порядку, як і у випадках із непродовольчими товарами.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в парах. Розгляньте перелік непродовольчих товарів, які не підлягають обміну: 1) парфумерно-косметичні вироби; 2) дитячі іграшки м'які; 3) дитячі іграшки гумові надувні; 4) зубні щітки; 5) апарати для гоління; 6) розчіски, гребенці та щітки масажні; 7) білизна натільна; 8) білизна постільна; 9) панчішно-шкарпеткові вироби; 10) товари в аерозольній упаковці; 11) друковані видання тощо.

Як ви вважаєте, чому саме ці групи товарів потрапили до списку?

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Розгляньте ситуації та вкажіть, у яких випадках споживач має право на обмін товару.

- Олена придбала пару взуття, але виявилось, що розмір їй не підходить.
- Василь купив мобільний телефон, проте вже наступного дня розбив на ньому екран.
- Батьки придбали м'яку іграшку, яка не сподобалася дитині.
- Ганна придбала електричну зубну щітку, протягом гарантійного строку виявила брак.

2. Які державні органи захищають права споживачів

В Україні існує низка органів, створених із метою захисту прав споживачів. *Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів* (Держспоживінспекція) є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів.

Держспоживінспекція України здійснює свої повноваження безпосередньо та через свої територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Відповідно, у разі порушення своїх прав споживач має право звернутися до територіальних органів Держспоживінспекції.

Іншим органом, діяльність якого спрямована на захист прав споживачів, є *Державна служба*

з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба). Вона є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Ця служба реалізує державну політику у сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і рекламу в цій сфері тощо.

Як і Держспоживінспекція, Держпродспоживслужба має свої територіальні органи, до яких має право звернутися споживач у разі порушення своїх прав у сфері обігу продовольчих товарів.

ПРИГАДАЙТЕ! У чому полягає відмінність між органами державної влади та органами місцевого самоврядування?

Органи захисту прав споживачів можуть створюватися й органами місцевого самоврядування. Так, відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів», органи місцевого самоврядування мають право:

- 1) розглядати звернення споживачів, консультувати їх із питань захисту прав споживачів;
- 2) аналізувати договори, що укладаються продавцями (виробниками) зі споживачами, із метою виявлення умов, які обмежують права споживачів;
- 3) у разі виявлення продукції неналежної якості терміново повідомляти про це відповідні територіальні органи у справах захисту прав споживачів, інші органи, що здійснюють контроль і нагляд за якістю та безпекою продукції;
- 4) у разі виявлення фактів реалізації продукції, яка не супроводжується відповідними доку-

ментами, або продукції з простроченим терміном придатності — тимчасово зупиняти реалізацію продукції до пред'явлення інформації, супровідних документів або припиняти її реалізацію;

- 5) подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів.

Нарешті, у разі порушення прав споживачів вони мають право звертатися з позовною заявою безпосередньо *до суду*.

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в групах. Складіть скаргу до органів захисту прав споживачів за зразком, наданим нижче, у таких ситуаціях:

- Ви придбали мобільний телефон, у якому протягом гарантійного строку виявлено дефекти; продавець відмовляється прийняти його в ремонт.
- Ви купили пальто, яке не підійшло за розміром; наступного дня магазин відмовляється його обміняти.
- Ви придбали вершкове масло, яке виявилось зіпсованим; магазин відмовляється компенсувати його вартість.

Зразок написання скарги

Назва органу захисту прав споживачів
Адреса органу
ПІБ скаржника
Адреса скаржника
Контактний телефон
e-mail

Скарга

«___» _____ 20__ року мною за адресою: _____,
у магазині «_____» ТОВ «_____» було придбано
_____ вартістю _____ грн.

(Зміст претензій до продавця).

У зв'язку із цим прошу розглянути мою скаргу по суті та вирішити питання щодо _____.

Додатки:

копія звернення до суб'єкта господарювання;
копія документа, який засвідчує факт придбання продукції;
копія технічного паспорта;
тощо.

Дата

Підпис (ПІБ)

3. У чому полягають особливості електронного продажу товарів

Розвиток інформаційних технологій сприяв поширенню електронної комерційної діяльності, завдяки якій необхідні товари можна придбати, не виходячи з дому.

Електронний продаж товарів та послуг є відносно новим явищем. Із метою його вре-

гулювання 3 вересня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про електронну комерцію».

Перш за все слід мати на увазі, що продавець зобов'язаний розмістити на своєму сайті таку інформацію:

- повне найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи — підприємця;
- місцезнаходження юридичної особи або місце реєстрації та місце фактичного проживання фізичної особи — підприємця;
- адресу електронної пошти та (або) адресу інтернет-магазину;
- ідентифікаційний код для юридичної особи або реєстраційний номер облікової картки платника податків для фізичної особи — підприємця;
- відомості про ліцензію (серія, номер, строк дії та дата видачі), якщо господарська діяльність підлягає ліцензуванню;
- щодо включення податків у розрахунок вартості товару, роботи, послуги та в разі доставки товару — інформацію про вартість доставки;
- інші відомості, що підлягають оприлюдненню відповідно до законодавства.

На купівлю в мережі Інтернет поширюються всі вимоги Закону України «Про захист прав споживачів». Відповідно, при придбанні товарів в інтернет-магазинах споживач має ті самі права, що й при купівлі у звичайній крамниці. Після укладення договору продавець зобов'язаний надати покупцеві підтвердження, що має містити такі дані:

- умови й порядок обміну (повернення) товару або відмови від виконання роботи чи надання послуги;

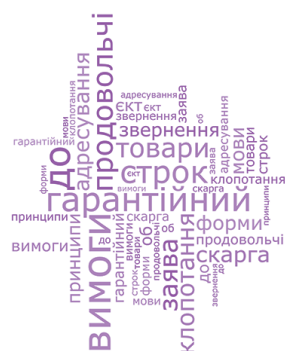
- найменування продавця (виконавця, постачальника), його місцезнаходження та порядок прийняття претензії щодо товару, роботи, послуги;
- гарантійні зобов'язання та інформацію про інші послуги, пов'язані з утриманням чи ремонтом товару або з виконанням роботи чи наданням послуги;
- порядок розірвання договору, якщо строк його дії не визначено.

Слід мати на увазі, що в багатьох випадках в інтернет-магазинах продавцями можуть бути відразу декілька осіб або підприємств. Тому необхідно перевірити наявність на сайті найменування та місцезнаходження продавця, а якщо їх немає, то варто відмовитися від покупки. Адже в такому випадку права споживача захистити майже неможливо без звернення до правоохоронних органів. Пам'ятайте, що найменуваннями юридичних осіб не є адреса сайту. Вони виглядають як ТОВ «Ялинка», ПАТ «Крижинка» тощо. Лише знаючи найменування та місцезнаходження продавця, споживач може звернутися за захистом своїх прав до таких органів, як Держспоживінспекція або Держпродспоживслужба. Якщо ж наявні ознаки шахрайства, то слід звернутися до правоохоронних органів, наприклад, до Департаменту кіберполіції Національної поліції.

ВИСНОВКИ

- Захист прав споживачів є конституційною нормою. Держава захищає права споживачів через спеціально уповноважені органи, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.
- Споживач має право на отримання необхідної доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору. Інформація має бути надана споживачеві до придбання ним товару чи замовлення послуги.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «споживач».
2. Запишіть назви нормативних актів, які містять норми про захист прав споживачів.
3. Подайте у вигляді схеми державні органи, які захищають права споживачів.
4. Заповніть таблицю «Права та обов'язки споживачів».

Права споживачів	Обов'язки споживачів

5. Складіть пам'ятку «Як безпечно здійснювати покупки в Інтернеті».

РОЗДІЛ 6

ОСНОВИ СІМЕЙНОГО І ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: сім'я, шлюб, трудовий договір, робочий час, час відпочинку, дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність
- *називати* ознаки сім'ї, умови укладання шлюбу, основні умови укладання трудового договору, види трудового договору, форми оплати праці
- *характеризувати* права й обов'язки подружжя, шлюбний договір, права й обов'язки батьків і дітей, робочий час і час відпочинку неповнолітніх, особливості здійснення та захисту трудових прав неповнолітніх
- *описувати* шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, порядок працевлаштування неповнолітніх осіб, особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми особами, підстави дисциплінарної і матеріальної відповідальності
- *аналізувати* окремі положення сімейного й трудового законодавства
- *розв'язувати* правові ситуації із застосуванням знань і положень сімейного і трудового законодавства України щодо неповнолітніх
- *висловлювати* судження щодо взаємних прав і обов'язків батьків та дітей, охорони дитинства, охорони праці неповнолітніх
- *оцінювати* значення сім'ї в житті людини й суспільства

§ 31. Сімейне право України

ПОМІРКУЙТЕ! Кого ви вважаєте своєю сім'єю?

ПРИГАДАЙТЕ! Який обов'язок покладений Конституцією України на учасників сімейних правовідносин?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: сім'я, шлюб.

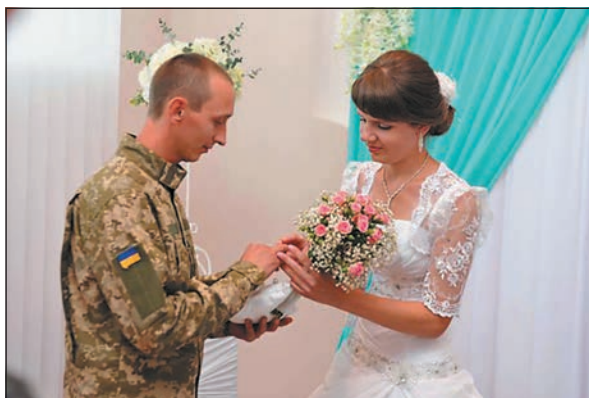
1. Які відносини врегульовує сімейне право

ЗАВДАННЯ 1. Цікава ваша думка! Ознайомтеся з наведеними висловлюваннями. Чи погоджуєтесь ви з ними? Чому? Чи підтверджує ці слова ваш особистий життєвий досвід? Як ви вважаєте, чому і в яких випадках держава має втручатися у сферу сімейних відносин?

- Видатний український педагог В. Сухомлинський стверджував: «Я твердо впевнений у тому, що сім'я — це та казкова морська піна, з якої народжується краса».
- Досліджуючи проблеми формування правосвідомості школярів, юрист Л. Корнієнко зауважила: «У сім'ї дитина отримує перший соціальний досвід. Тут закладаються основи її світогляду, моральних настанов і характер. Моральне обличчя батьків, їх поведінка й переконання, ставлення до суспільних обов'язків, а також рівень сімейного виховання визначають морально-правовий розвиток особистості».

Сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Основними джерелами сімейного права є Конституція України, Сімейний кодекс України та інші нормативно-правові акти. Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Реєстрація шлюбу

Сімейний кодекс України встановлює такий перелік *суб'єктів сімейних правовідносин*:

- 1) подружжя;
- 2) батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- 3) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- 4) рідні брати, рідні сестри;
- 5) мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

Виходячи з того, що об'єктом сімейного права є особисті немайнові та майнові відносини між його суб'єктами, то, відповідно, об'єктом сімейних правовідносин можуть бути:

- особисті немайнові блага;
- майнові блага (речі);
- дії, у тому числі послуги.

Зміст сімейних правовідносин становлять суб'єктивні сімейні права й обов'язки.

Суб'єктивні сімейні права — це міра можливої поведінки суб'єкта сімейних правовідносин.

Суб'єктивний сімейний обов'язок — це міра необхідної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин.

Залежно від об'єкта сімейних правовідносин суб'єктивні сімейні права та обов'язки можуть мати особистий немайновий чи майновий характер. Для суб'єктивних сімейних прав та обов'язків характерною ознакою є їх невідчужуваність, тобто неможливість передачі їх іншим особам.

Підставами виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин у сімейному праві є юридичні факти.

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке юридичний факт?

Залежно від наслідків, які вони породжують, у сімейному праві виділяють такі юридичні факти:

- *правоутворюючі* (укладення шлюбу, визнання батьківства, встановлення факту материнства або батьківства, усиновлення дитини);
- *правозмінюючі* (зміна прізвища дружиною при укладенні шлюбу, відновлення шлюбу);
- *правоприпиняючі* (припинення шлюбу, позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення, припинення договору про патронат).

2. Що таке сім'я і шлюб із точки зору права

Сім'я — первинний та основний осередок суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

УМОВИ ТА ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ

Умови укладення шлюбу	Порядок укладення шлюбу
- Вільна згода осіб, які укладають шлюб. - Досягнення шлюбного віку — 18 років; за спеціальним рішенням суду може бути знижений до 16 років, якщо буде встановлено, що це відповідає інтересам особи. - Відсутність перешкод для укладення шлюбу: - перебування в іншому шлюбі; - наявність між особами, що бажають одружитися, родинних зв'язків прямої лінії споріднення; - наявність між особами, що бажають укласти шлюб, відносин усиновлення; - недієздатність осіб (або особи), які бажають укласти шлюб	- Звернення до державного органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) жінки та чоловіка, що бажають укласти шлюб. - Ознайомлення осіб, які бажають зареєструвати шлюб, із їхніми правами та обов'язками. - Прийняття державними органами РАЦС заяви за наявності всіх необхідних документів. - Державна реєстрація шлюбу. - Особи, що укладають шлюб, можуть укласти шлюбний договір, яким регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в парах. Розгляньте таблицю «Умови та порядок укладення шлюбу» та з'ясуйте такі питання:

- 1) За яких умов може бути укладено шлюб?
- 2) Які етапи включає порядок укладення шлюбу?
- 3) Чи не порушує держава права людини на створення сімейного союзу, чітко унормовуючи процедуру та встановлюючи певні обмеження? Чому ви так вважаєте?

За загальним правилом шлюб *реєструється* після закінчення одного місяця з моменту подачі заяви про реєстрацію шлюбу. Із поважних причин реєстрація може бути здійснена раніше цього строку. Зокрема, у разі вагітності нареченої, народження нею дитини, безпосередньої загрози для життя нареченого чи нареченої шлюб реєструється в день подачі заяви.

Із метою забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства встановлена державна реєстрація шлюбу. Особи, які подали

заяву про державну реєстрацію, зобов'язані повідомити одне одного про стан свого здоров'я.

При здійсненні реєстрації шлюбу нареченим надається право на вибір прізвища:

- обрати прізвище одного з наречених як спільне прізвище або залишити свої дошлюбні прізвища;
- приєднати до прізвища нареченого (нареченої) прізвище нареченої (нареченого) та за взаємною згодою визначити порядок їх приєднання. При цьому складання більш ніж двох прізвищ не допускається, за винятком, коли таке складання дозволяється за звичаями національної меншини, до якої належить наречений (наречена);
- змінити одну з частин подвійного прізвища, яке є в нареченого (нареченої), на прізвище другого з них (наприклад, при реєстрації шлюбу Петра Михайленка та Олени Іванової-Сидоренко, наречена обрала собі прізвище Іванова-Михайленко).

3. Які особисті немайнові та майнові права та обов'язки мають подружжя

ПРИГАДАЙТЕ! Які права відносять до особистих немайнових?

Зрозуміло, що далеко не всі відносини з тих, які виникають у сім'ї між подружжям, підлягають правовому регулюванню. Із них ви-

бираються тільки ті, що визначені законом найбільш важливими як для кожного з подружжя, членів його сім'ї, так і для суспільства в цілому. Серед інших, правовому регулюванню підлягають і деякі особисті немайнові та майнові відносини.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ТА МАЙНОВІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ

Права подружжя	
Особисті немайнові	Майнові
■ Право на материнство та батьківство ■ Право на повагу до своєї індивідуальності ■ Право на духовний розвиток ■ Право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу та зміну його, перебуваючи у шлюбі ■ Право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї ■ Право на свободу та особисту недоторканність	■ Право на особисту приватну власність ■ Право на плоди та доходи від речей, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка ■ Володіти спільно нажитим майном на правах спільної сумісної власності ■ Той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, має право на утримання за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу ■ Право на укладення шлюбного договору
Обов'язки подружжя	
Особисті немайнові	Майнові
■ Спільно піклуватися про побудову сімейних стосунків між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги ■ Утверджувати в сім'ї повагу до матері та батька ■ Нести відповідальність один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній ■ Спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї ■ Утримуватися від дій, спрямованих на примушування до припинення шлюбних відносин	■ Дружина і чоловік повинні матеріально підтримувати одне одного ■ Дружина і чоловік взаємно зобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних із хворобою або каліцтвом другого з подружжя

ЗАВДАННЯ 3. Ознайомтеся з таблицею «Особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя». Чи надає закон переваги комусь із подружжя в наділенні

правами та обов'язками? Свою відповідь аргументуйте конкретними положеннями. Який конституційний принцип при цьому реалізовано?

4. Як укласти шлюбний договір

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Подружжя може укласти *шлюбний договір*. Шлюбний договір укладається в письмовій формі й засвідчується нотаріусом. Договір, укладений до реєстрації шлюбу, набуває чинності з моменту державної

реєстрації шлюбу, укладений після неї — із моменту нотаріального посвідчення.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Спираючись на положення статті 93 Сімейного кодексу України, складіть текст шлюбного договору.

СІМЕЙНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 93. Зміст шлюбного договору

1. Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки.

2. Шлюбним договором можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків.

3. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми.

4. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище.

5. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

5. Коли шлюб визнається недійсним

Недійсним визнається шлюб, якщо відсутня добровільна згода на одруження, реєстрація шлюбу відбулася під примусом або під впливом обману.

Ми вже розглянули підстави, що унеможливають укладення союзу між чоловіком і жінкою. Шлюб, укладений попри зазначені в законі перешкоди, вважається недійсним.

Якщо шлюб визнається недійсним, у подружжя не виникає жодних особистих та майнових прав, які випливають із шлюбу. Наприклад, не виникає права мати спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо. Так, якщо особа отримувала аліменти від того, із ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів

вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до Цивільного кодексу України. Проте негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від державного органу РАЦС.

Визнання шлюбу недійсним відбувається в судовому порядку. Шлюб, визнаний судом недійсним, вважається таким від часу його укладення. Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, які народилися в такому шлюбі. Діти, зачаті або народжені в шлюбі, визнаному недійсним, мають ті самі права та обов'язки, що й діти, народжені в дійсному шлюбі.

6. За яких умов припиняється шлюб

Як уже зазначалося, підставою припинення сімейних правовідносин є припинення шлюбу. У свою чергу, підставами припинення шлюбу

є смерть одного з подружжя або розірвання шлюбу.

Підстави припинення шлюбу	
Смерть одного з подружжя або оголошення його померлим	Розірвання шлюбу:
	■ органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою подружжя, яке не має дітей; ■ органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо один із подружжя: 1) визнаний безвісно відсутнім; 2) визнаний неієздатним; ■ судом за спільною заявою подружжя, яке має дітей; ■ судом за позовом одного з подружжя

Для того щоб орган РАЦС виніс постанову про розірвання шлюбу, необхідно виконання двох умов: подружжя не має неповнолітніх дітей; існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу. У разі розірвання шлюбу

органом РАЦС шлюб припиняється в день винесення ним відповідної постанови.

Якщо подружжя має дітей, розірвання шлюбу відбувається за рішенням суду. У разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється в день набуття чинності цього рішення суду.

ВИСНОВКИ

- Основні принципи регулювання сімейних відносин визначені Конституцією України:
  - шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка;
  - кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї.

- Значна частина сімейних відносин, особливо особистих немайнових відносин подружжя, лежить поза межами права. Вони не підлягають зовнішньому впливу, а отже, і правовому регулюванню.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття: «сім'я», «шлюб».
2. Подайте у вигляді схеми склад сімейних правовідносин.
3. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Укажіть, про які правовідносини йдеться в кожній ситуації; якими нормативно-правовими актами вона регулюється; як саме має бути вирішена. Аргументуйте свою відповідь положеннями зазначених вами нормативно-правових актів.
  - 1) 17-річна Тетяна М. узяла шлюб із 20-річним Андрієм К. До реєстрації шлюбу майбутнє подружжя уклало шлюбний договір. Тетяна, як неповнолітня, дістала для цього письмову згоду батьків. Через три місяці вона отримала у спадок земельну ділянку, у зв'язку із чим подружжя вирішило внести зміни до шлюбного договору. Батьки Тетяни були проти. Вони стверджували, що без їхньої згоди дівчина, як неповнолітня, не має права змінювати шлюбний договір.
Чи потрібна в такій ситуації згода батьків?
  - 2) Після укладення шлюбу подружжя вирішило залишити свої дошлюбні прізвища. Згодом, коли в них народилася дитина, кожен із батьків хотів дати їй власне прізвище.
Що ви порадите батькам у цій ситуації?

§ 32. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке сім'я?
2. Що таке шлюб?

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи завжди сімейні відносини мають регулюватися нормами права?

1. Які взаємні права та обов'язки мають батьки і діти

Сімейні правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами сімейного права, що виникають із шлюбу, споріднення, усиновлення або іншої форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків. Отже, значну частину сімейних правовідносин становлять ті, суб'єктами яких є батьки і діти.

Конституція України проголошує: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх

непрацевдатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою».

Більш детально зміст правовідносин, суб'єктами яких є батьки і діти, розкрито в Сімейному кодексі України.

ЗАВДАННЯ 1. Проаналізуйте зміст таблиці «Особисті немайнові й майнові права та обов'язки батьків і дітей». Які права й обов'язки — особисті немайнові чи майнові — більшою мірою визначені Сімейним кодексом України? Чому? Доведіть, що обов'язки батьків і дітей є взаємними.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ Й МАЙНОВІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Права батьків	Права дітей
Немайнові	
■ Переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини. ■ Право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.	■ Право на належне батьківське виховання. ■ Право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо них. ■ Право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування.

Закінчення таблиці

Права батьків	Права дітей
- Право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. - Право на захист своєї дитини, повнолітніх доньки та сина. - Право на визначення місця проживання дитини. - Переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними	- Із 14 років — право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав. - Право дитини бути вислуханою батьками та іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її життя. - Повнолітня дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники
Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування	
Майнові	
Право спільної сумісної власності батьків і дітей	
Право використовувати дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї	- Право власності дитини на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання. - Право неповнолітньої дитини брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання
Обов'язки батьків	Обов'язки дітей
Немайнові	
- Обов'язок забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. - Обов'язок зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦС. - Обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. - Обов'язок піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. - Обов'язок забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. - Обов'язок поважати дитину	Обов'язок піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати допомогу
Майнові	
- Обов'язок передавати в користування дитини майно, яке має забезпечити її виховання та розвиток. - Обов'язок дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах. - Обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття	- Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. - Повнолітні дочка, син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, спричинених тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю

2. Як держава захищає права дитини в сім'ї

Майнові права та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб найбільше порушуються під час вчинення правочинів із нерухомим майном, що перебуває у їх власності.

Статтею 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» визначено, що держава охороняє й захищає права та інтереси дітей під

час вчинення правочинів щодо нерухомого майна. Зменшення або обмеження прав та інтересів дітей під час вчинення будь-яких правочинів щодо житлових приміщень є неприпустимим. Батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укласти будь-які договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав.

Цією правовою нормою передбачено, що попередній дозвіл органів опіки та піклування необхідний для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти. Тобто дозвіл органів опіки та піклування необхідний і в разі, коли в дитини є лише право користування нерухомим майном, як правило, житлом. Наприклад, дитина постійно проживає та (або) зареєстрована в житловому приміщенні, яке відчужується.

Згідно з вимогами статті 177 Сімейного кодексу України, батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо

поділу або обміну житлового будинку, квартири;

- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- відмовлятися від майнових прав дитини.

Батьки мають право дати згоду на вчинення неповнолітньою дитиною зазначених правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Статтею 17 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що суд у разі позбавлення батьків батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав одночасно накладає заборону на відчуження майна та житла дітей. Про це суд повідомляє нотаріуса за місцем перебування майна та житла.

При вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Другий із батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового.

Якщо той із батьків, хто проживає окремо від дитини протягом не менш як шести місяців, не бере участі у вихованні та утриманні дитини, або якщо місце його проживання невідоме, такі правочини можуть бути вчинені без його згоди.

ВИСНОВОК

- Велика увага в Сімейному кодексі України приділена правам та обов'язкам батьків і дітей. Законом визначено, що мати й батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи пе-

ребували вони у шлюбі між собою. З іншого боку, діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть закони, які містять положення про захист прав дитини в сім'ї.
2. **Проведіть міні-дослідження.** Дізнайтесь у батьків, на яких умовах займає житлове приміщення ваша родина. Які права належать вам особисто? Чи захищені ваші права на житло в разі: 1) продажу квартири (будинку) — якщо вона (він) перебуває у власності вашої родини; 2) закінчення строку (розірвання) договору найму — якщо ви наймаєте житло?
3. **Цікава ваша думка!** За свідченням фахівців, українці дуже важко полишають узвичаєну практику, за якою в разі розлучення батьків дитина залишається з матір'ю. Проте одним із принципів шлюбу є рівність: один із подружжя має ті самі права, що й інший. Сьогодні чоловіки стали активнішими, щоб відстояти право займатися повноцінним вихованням своєї дитини. Як наслідок, «недільним» батьком часто стає мати (тобто після розлучення батьків дитина залишається жити з батьком). Як ви ставитеся до такого явища? Чому?

§ 33. Практичне заняття. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

ПРИГАДАЙТЕ! Як держава захищає права дитини в сім'ї?

1. Які форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачені в Україні

Конвенцією про права дитини визначено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в найвищих її інтересах не може бути залишена в такому оточенні, має право на особистий захист і допомогу з боку держави. Україна як держава, яка підписала цю Конвенцію, бере на себе зобов'язання щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Стаття 52 Конституції України проголошує: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує та підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей».

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є: 1) усиновлення; 2) установлення опіки, піклування; 3) передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини здійснюється в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Установлення опіки та піклування — влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї громадян України, які перебувають переважно в сімейних, родинних відносинах із цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, із метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів.

Передача до прийомної сім'ї — добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою,

яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання.

Передача до дитячого будинку сімейного типу — прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, що не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт та (або) дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, у тому числі рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в групах. Визначте, до яких форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, належать випадки, описані в наведених уривках із повідомлень українських ЗМІ.

1) На те, що тут живе багато дітей, натякає хіба великий спортивний саморобний майданчик у дворі. Усе з дерева — навіть паркан змайстровано з вертикальних колод...

Сходами з дому спускається насуплений хлопчик років десяти, засоромлено вітається і йде у справах — йому доручили сходити по хліб. Це один із десяти дітей, якими опікуються Володимир і Тетяна Батурські...

Ще чотирнадцятеро вже дорослі й живуть окремо, час від часу навідуючись у гості вже зі своїми дітьми. Наймолодшому онуку днями виповнилося два місяці — родина розростається з кожним днем.

...Для кожної дитини передбачена фінансова допомога в розмірі 3 тисяч гривень, а зарплату вихователям нараховують залежно від кількості дітей. (<http://life.pravda.com.ua/society/2016/03/22/209756/>)

2) Здавалося б, напівсирітське дитинство залишилося в минулому і майже забуте. Та одного разу донька сказала: «Мамо, ти ж сама в інтернаті росла...». «Одне слово, пішли ми до Стахановської школи-інтернату № 2, де і я колись виховувалася, — згадує Вероніка Миколаївна, — а там познайомилися з Іринкою». Потім до них у сім'ю прийшли ще Христіна, Костя, Діма та Люба. Разом вони святкували Різдво й ходили в басейн, прикрашали стелю двох з'єднаних квартир малюнком з усміхненим сонцем. Замість старого каміна пічного опалення в шахтарському будинку зробили затишний куточок, де можна утаємнитися. (<http://ukrurier.gov.ua/uk>)

2. У чому полягають особливості опіки та піклування

ПРИГАДАЙТЕ! Чим відрізняється обсяг дієздатності дитини, яка не досягла 14 років, та дитини у віці від 14 до 18 років?

Формами влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є встановлення опіки та піклування. *Опіка* встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а *піклування* — над дитиною у віці від 14 до 18 років. Це передусім пов'язано з відмінностями в обсязі цивільної дієздатності дитини молодше 14 років та дитини

у віці від 14 до 18 років. Відповідно, роль опікуна та піклувальника в забезпеченні реалізації дитиною її прав відрізняється.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся з текстами статей 67—71 Цивільного кодексу України. Визначте, які з названих дій може здійснювати опікун, а які — піклувальник:

- розпоряджатися заробітком, стипендією або іншими доходами дитини;
- укладати договори від імені дитини;
- надавати згоду на вчинення дитиною правочинів.

3. Коли і з якою метою встановлюється патронат над дітьми

Патронат над дітьми — це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація (фізичне та психічне відновлення) дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин (стаття 252 Сімейного кодексу України). Патронат є відносно новим явищем у законодавстві нашої держави. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування й не може перевищувати трьох місяців.

У разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад

зазначений термін, орган опіки та піклування може його подовжити. Загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шести місяців.

Для влаштування дитини в патронатну сім'ю орган опіки й піклування укладає з нею договір про патронат над дитиною.

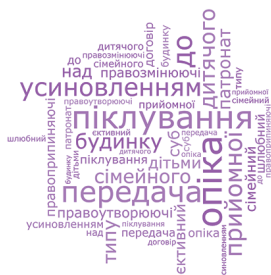
ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в парах. Цікава ваша думка! Порівняйте патронат над дітьми з передачею до прийомної сім'ї та передачею до дитячого будинку сімейного типу. Виділіть спільні та відмінні риси. У яких випадках, на вашу думку, є доцільним використання кожної із цих форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування?

ВИСНОВОК

- Відповідно до норм міжнародного та національного права, наша держава взяла на себе обов'язок піклуватися про дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: стали сиротами чи були позбавлені бать-

ківського піклування. Законом передбачені різні форми влаштування таких дітей. Усі вони спрямовані насамперед на забезпечення інтересів дитини, стабільних та гармонійних умов її життя.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Подайте у вигляді схеми форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Опіка		
Піклування		

3. **Проведіть міні-дослідження.** Знайдіть у повідомленнях ЗМІ приклади різних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

§ 34. Трудове право України

ПРИГАДАЙТЕ! У чому полягає зміст конституційного права на працю?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: «трудовий договір».

1. Які відносини врегульовує трудове право

ЗАВДАННЯ. Ознайомтесь із фрагментом статті, вміщеній в інформаційно-правовому щотижневику. Які суспільні та правові проблеми порушуються в ній? Які правовідносини постали в центрі проблеми, що розглядається?

Саме через прийнятий на себе обов'язок із захисту трудових прав громадян (у тому числі і в умовах кризових явищ, які сьогодні спостерігаються в економіці держави) держава, здійснюючи відповідні функції через органи влади, має забезпечити належний контроль за дотриманням підприємствами законодавства про працю, забезпечити зайнятість населення, своєчасність виплати заробітної плати, охорону праці й здоров'я працюючого населення. А за умов тимчасових фінансових труднощів підприємств першочерговим обов'язком влади є недопущення масових звільнень працівників.

Трудове право України являє собою галузь права, яка регулює трудові та тісно пов'язані з ними суспільні відносини.

Предметом правового регулювання трудового права є комплекс суспільних відносин, основу яких складають трудові відносини, що виникають на підставі трудового договору, а також ряд суспільних відносин, тісно пов'язаних із трудовими.

Трудові відносини — це відносини, які виникають між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Працівник зобов'язується виконувати певну роботу з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець — оплачувати його працю, створювати належні умови для неї.

До відносин, тісно пов'язаних із трудовими, належать такі групи:

- 1) відносини працевлаштування;
- 2) відносини з виробничого навчання;
- 3) підвищення кваліфікації;
- 4) відшкодування збитків, завданих працівником підприємству, установі, організації або збитків, завданих працівнику.

Основними *суб'єктами трудового права* є працівники та роботодавці. Окрім названих категорій, суб'єктами трудового права можуть бути трудові колективи та професійні спілки, а також окремі постійні або тимчасові органи (наприклад примирні комісії при вирішенні трудових спорів).

Метод трудового права характеризується поєднанням імперативного та диспозитивного методів правового регулювання. Диспозитивний метод застосовується при регулюванні відносин, пов'язаних з укладанням трудового договору, колективного договору, встановленні заробітної плати, коли сторони володіють свободою у визначенні взаємних прав і обов'язків. З іншого боку, у відносинах, пов'язаних із накладенням дисциплінарної відповідальності, вирішенням трудових спорів, значною є участь держави. Поведінка сторін великою мірою визначається встановленими законодавством вимогами, тобто застосовується імперативний метод правового регулювання.

Джерела трудового права являють собою розгалужену систему законів та підзаконних нормативно-правових актів. Основним джерелом трудового права є Конституція України, що встановлює цілий ряд ключових положень, на яких ґрунтується трудове законодавство. Так, стаття 43 Конституції України гарантує кожному право на працю, стаття 45 — право на відпочинок.

Найважливішу роль у регулюванні трудових відносин відіграє Кодекс законів про працю України. Крім загальних положень, де визначаються завдання кодексу, права й обов'язки працівників та деякі інші питання, він містить положення про колективний і трудовий договори, забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників, робочий час і час відпочинку, нормування праці, заробітну плату, гарантії та компенсації (як для працівників, так і у випадках заподіяння матеріальної шкоди працівником підприємству, установі, організації), трудову дисципліну, охорону праці, працю молоді й жінок, трудові спори, державне соціальне страхування, пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Крім Кодексу законів про працю України, серед найважливіших законодавчих джерел трудового права слід назвати Закони України «Про колективні договори і угоди», «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про зайнятість населення» та ін.

2. Що таке трудовий договір

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке інститут права?

Одним із найважливіших інститутів трудового права є трудовий договір.

Трудовий договір — угода між працівником, з одного боку, і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, з іншого. Працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, дотримуватися внутрішнього трудового розпорядку. У свою чергу, власник підприємства, організації, установи або уповноважений ним орган зобов'язується виплачувати працівнику заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи й передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

За тривалістю виділяють такі види трудових договорів:

1) *безстроковий* — укладається на невизначений строк;

2) *строковий* — укладається на певний строк, що встановлюється за згодою сторін;

3) *укладений на час виконання певної роботи*.

Строковий трудовий договір перетворюється на безстроковий, якщо після закінчення раніше обумовленого строку трудові відносини тривають, і ні власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, ні працівник не виявили ініціативи щодо їх припинення.

ТРУДОВИЙ ДОГОВІР

Зміст договору	Обов'язкові умови ▪ Трудова функція працівника ▪ Місце роботи ▪ Строк дії трудового договору (на невизначений чи на певний строк) ▪ Час початку виконання трудової функції ▪ Розмір винагороди за виконану роботу Додаткові умови ▪ Про встановлення випробування ▪ Про встановлення неповного робочого дня або тижня ▪ Про роботу в одну зміну при багатозмінному режимі праці тощо
Сторони договору	▪ Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган ▪ Фізична особа, яка наймає працівника для виконання певних робіт ▪ Фізична особа, яка має трудову правоздатність та трудову дієздатність (виникають за загальним правилом із 16 років; в окремих випадках на роботу можуть прийматися особи віком 15 років, а також 14-річні для роботи під час канікул)

Особливою формою трудового договору є *контракт*, у якому строк його дії, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального за-

безпечення й організація праці працівника, умови розірвання договору, у тому числі достроково, можуть встановлюватись угодою сторін.

3. Яким є порядок укладення трудового договору

Трудовий договір може укладатися в усній та письмовій формах. Кодекс законів про працю України передбачає випадки, у яких *дотримання письмової форми трудового договору є обов'язковим*:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладанні контракту;
- 3) при укладанні трудового договору з неповнолітнім;

4) у випадках, коли працівник наполягає на укладанні трудового договору в письмовій формі;

5) при укладанні трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними й геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;

6) при укладанні трудового договору з фізичною особою;

7) в інших випадках, передбачених законодавством (наприклад за умов прийому на роботу надомників, викладачів).

При прийомі на роботу особи подають такі документи: заяву, паспорт або свідоцтво про народження (для неповнолітніх), військовий квиток чи приписне свідоцтво (для військовозобов'язаних), трудову книжку (якщо вона є). Якщо для виконання трудової функції або для обіймання посади обов'язково потрібні спеціальні знання, працівник при укладанні договору зобов'язаний подати документ про професійну підготовку або освіту (лікар, учитель).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Колективний договір, як і трудовий, також є одним із важливих інститутів трудового права. Він укладається між власником (уповноваженим ним органом) і профспілковими чи іншими органами, уповноваженими на представництво трудовим колективом.

Колективний договір відрізняється від трудового сторонами, що його укладають, порядком укладання,

В окремих випадках, передбачених законодавством, прийому особи на роботу передують обов'язковий медичний огляд (наприклад осіб, які зайняті на важких роботах, на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці). Згідно зі статтею 25 Кодексу законів про працю України, власник або уповноважений ним орган не мають права вимагати від працівника, який влаштовується на роботу, дані про його партійну, національну належність, походження. Забороняється вимагати і будь-які інші документи, крім перелічених вище.

здійсненню контролю за його виконанням, а також метою та змістом. Слід зауважити, що трудовий договір регулює трудові відносини окремого працівника й власника (уповноваженого ним органу), тобто має більш локальний (обмежений) характер. Натомість колективний договір регулює не лише трудові, а й інші правовідносини, тісно пов'язані з трудовими, отже, має ширшу дію.

4. За яких підстав припиняється трудовий договір

Законодавство України встановлює вичерпний перелік умов, за яких може бути звільнений працівник. У такий спосіб закон захищає його права.

Припинення трудового договору — це закінчення його дії незалежно від причин та підстав. Кодекс законів про працю України наводить такий перелік підстав припинення трудового договору:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають, і жодна зі сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу;
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприєм-

ством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;

- 7) набуття законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження виконуваної роботи; укладання трудового договору всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції»; підстави, передбачені Законом України «Про очищення влади»;
- 8) підстави, передбачені контрактом;
- 9) підстави, передбачені іншими законами.

Кодекс законів про працю України встановлює певний порядок *розірвання трудового договору з ініціативи працівника*.

Працівник, який уклав трудовий договір на невизначений строк (безстроковий), має право розірвати трудовий договір у будь-який час, але зобов'язаний попередити про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні.

Працівник, попередивши адміністрацію про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, має право до закінчення

строку попередження відізвати свою заяву. У такому випадку звільнення не проводиться, якщо тільки на його місце не був запрошений інший працівник і якому, згідно із законом, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Дострокове розірвання строкового трудового договору з ініціативи працівника допускається у випадках його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору, а також з інших поважних причин, що пов'язані з неможливістю продовжувати роботу.

Власник або уповноважений ним орган мають право розірвати трудовий договір зі своєї ініціативи лише за наявності таких підстав:

- 1) змін в організації виробництва та праці, у тому числі ліквідації, скорочення кількості працівників тощо;

- 2) виявленої невідповідності працівника обійманій посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я;
- 3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;
- 4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше ніж три години протягом робочого дня) без поважних причин;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців поспіль унаслідок тимчасової непрацездатності;
- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника.

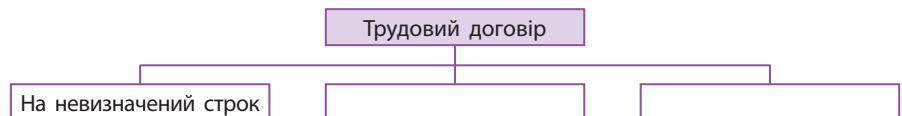
ВИСНОВКИ

- Конституція України гарантує кожній людині право на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.
- Підставою для виникнення трудових правовідносин є укладення трудового договору. Сторонами цього договору є працівник і власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган.
- Трудовий договір може бути припинено за багатьма підставами. Умовно їх можна поділити на три групи: настання певної події (закінчення строку договору, смерть працівника); з ініціативи працівника чи власника (уповноваженого ним органу); на вимогу органу, що не є стороною трудового договору, так званої третьої особи (на вимогу батьків; після набуття чинності судовим вироком тощо).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «трудовий договір».
2. Доповніть схему «Строк трудового договору».

3. Подайте у вигляді схеми склад трудових правовідносин.
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Припинення трудового договору		
Розірвання трудового договору		

5. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

Михайло К. був прийнятий на роботу слюсарем на підприємство «Рій». 5 липня 2015 р., після досягнення домовленості про зарахування на роботу, Михайло розпочав виконання своїх службових обов'язків. Наказ про зарахування Михайла К. у штат підприємства було видано 8 липня 2015 р., із цього дня йому було нараховано заробітну плату.

Михайло вирішив оскаржити дії адміністрації. Чи має він законні підстави сподіватися на задоволення своїх претензій?

§ 35. Праця, відпочинок і оплата

ПРИГАДАЙТЕ! У чому полягає зміст конституційного права на відпочинок?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: робочий час, час відпочинку.

1. Як законодавство про працю визначає робочий час

Питання, які стосуються робочого часу та часу відпочинку, досить чітко врегульовані чинним трудовим законодавством із метою реалізації та захисту прав працюючих.

Законодавство України визначає види робочого часу.

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник має виконувати свої трудові обов'язки згідно із чинним законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним і трудовим договорами.

i

Види робочого часу					
Нормальна тривалість робочого часу	Скорочений робочий час	Неповний робочий час	Ненормований робочий час	Надурочний робочий час	Нічний робочий час

Відповідно до статті 50 Кодексу законів про працю України, *нормальна тривалість робочого часу* працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень.

Скорочений робочий час встановлюється для окремих категорій працівників:

- неповнолітніх віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень;
- осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — 24 години на тиждень;
- учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, — не більше половини максимальної тривалості робочого часу (24, 36 годин) для відповідного віку;
- працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, — 36 годин на тиждень.

Крім цього, встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників — учителів, лікарів тощо.

За угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом може встановлюватися *неповний робочий день* або *неповний робочий тиждень*. На прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, у тому числі таку, що перебуває під її опікою, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, неповний робочий день або неповний робочий тиждень встановлюється обов'язково. При цьому види

робочого часу сторони самі домовляються про графік роботи.

Ненормований робочий час встановлюється для окремих категорій працівників, праця яких, у зв'язку зі специфікою й характером їх роботи, не вкладається в межі нормального робочого дня. Цей вид робочого часу, як правило, допускає роботу понад нормальний робочий день і тиждень, за що працівники користуються додатковою відпусткою. В окремих випадках таким працівникам може проводитися доплата.

Надурочний робочий час — це робота, яка виконується працівниками понад нормальний робочий день і тиждень за письмовим або усним розпорядженням власника або уповноваженого ним органу чи з його відома. За загальним правилом надурочні роботи не допускаються, але власник або уповноважений ним орган може застосовувати їх у виняткових випадках, передбачених законодавством. До надурочних робіт не залучають вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років, неповнолітніх та інших осіб.

Свої особливості має і *нічний робочий час*. Таким вважається робочий час із 22 до 6 години. Під час роботи в нічний час встановлена тривалість роботи скорочується на одну годину. До роботи в нічний час забороняється залучати вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, неповнолітніх та деяких інших осіб.

i

2. Що таке час відпочинку з точки зору права

Часом відпочинку є встановлений законодавством час, протягом якого працівники звільняються від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на власний розсуд.

Протягом робочого дня працівникам має надаватися *перерва* для відпочинку та харчування тривалістю не більше двох годин (обідня

перерва). Перерва для відпочинку та харчування надається, як правило, через чотири години після початку роботи. Перерви в робочий час не включаються. Крім цього, для окремих категорій працівників встановлюються додаткові, визначеної тривалості перерви (наприклад перерви для обігрівання в холодну пору року для працівників, які працюють на свіжому повітрі).

Основні види часу відпочинку				
Перерви протягом робочого дня	Щоденний відпочинок	Щотижневі дні відпочинку	Святкові та неробочі дні	Відпустки

Тривалість *відпочинку між робочими днями* залежить від тривалості робочого дня та режиму роботи. Він повинен бути не меншим за тривалість робочого часу.

Безперервний щотижневий відпочинок (*вихідні дні*) не повинен бути меншим за 42 години. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідні дні на тиждень, при шестиденному робочому тижні — один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації та, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем.

Залучення працівників до роботи у вихідні дні забороняється. Тільки у виняткових випадках, передбачених законодавством, і тільки з дозволу профспілки дозволяється залучати до роботи у вихідні дні окремих працівників і лише за письмовим наказом власника або уповноваженого ним органу.

До *святкових і неробочих днів* належать: 1 січня — Новий рік, 8 березня — Міжнародний жіночий день, 1—2 травня — День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня — День перемоги, 28 червня — День Конституції України, 24 серпня — День незалежності України, 14 жовтня — День захисника України. Крім цього, робота не проводиться у дні релігійних свят: 7 січня — Різдво Христове; 1 день (неділя) — Пасха (Великдень); 1 день (неділя) — Трійця. У випадку, коли святковий або неробочий день

збігається з вихідним днем, він переноситься на наступний день після святкового або неробочого.

Закон України «Про відпустки» визначає такі види відпусток:

1) щорічні відпустки:

- основна відпустка;
- додаткова відпустка за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткова відпустка за особливий характер праці;

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творчі відпустки;

4) соціальні відпустки:

- відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
- відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Щорічна відпустка надається працівникам зі збереженням місця роботи (посади) і середнього заробітку.

Мінімальна тривалість щорічної відпустки складає **24 календарні дні**. Порядок вирахування тривалості щорічної відпустки визначається законодавством.

Для окремих категорій працівників можуть встановлюватися відпустки, тривалість яких є більшою. Зокрема, неповнолітнім щорічна відпустка надається тривалістю **31 календарний день**.

Деяким працівникам можуть надаватися *додаткові відпустки* (наприклад працівни-

кам, які зайняті на роботах зі шкідливими умовами праці).

Працівники, що поєднують роботу з навчанням, мають право на додаткову відпустку за

місцем роботи. Для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством, працівникам надається творча відпустка.

3. Як закон регулює оплату праці

Конституційне право на працю включає, зокрема, можливість заробляти собі на життя працею, тобто отримувати винагороду за свою роботу — заробітну плату. Стаття 43 Конституції України містить положення, згідно з якими кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу за визначену законом. Крім того, право на своєчасне отримання винагороди за працю захищається законом.

Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівнику за виконану ним роботу.

Мінімальна заробітна плата — це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, а також погодинну норму праці (обсяг робіт).

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі змістом статті 96 Кодексу законів про працю України і дайте відповіді на запитання.

- 1) Що являє собою тарифна система оплати праці?
- 2) Хто може претендувати на підвищення кваліфікаційного розряду?
- 3) Які чинники впливають на розмір посадового окладу службовців?

КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ

Стаття 96. Системи оплати праці

Системами оплати праці є тарифна та інші системи, що формуються на оцінках складності виконуваних робіт і кваліфікації працівників.

Тарифна система оплати праці включає: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і професійні стандарти (кваліфікаційні характеристики).

Тарифна система оплати праці використовується при розподілі робіт залежно від їх складності, а працівників — залежно від кваліфікації та за розрядами тарифної сітки. Вона є основою для формування та диференціації розмірів заробітної плати.

Тарифна сітка (схема посадових окладів) формується на основі тарифної ставки робітника першого розряду та міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень розмірів тарифних ставок (посадових окладів).

Схема посадових окладів (тарифних ставок) працівників установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету, формується на основі:

- мінімального посадового окладу (тарифної ставки), встановленого Кабінетом Міністрів України;
- міжпосадових (міжкваліфікаційних) співвідношень розмірів посадових окладів (тарифних ставок) і тарифних коефіцієнтів.

Мінімальний посадовий оклад (тарифна ставка) встановлюється у розмірі, не меншому за прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб на 1 січня календарного року.

Віднесення виконуваних робіт до певних тарифних розрядів і присвоєння кваліфікаційних розрядів робітникам провадиться власником або органом, уповноваженим власником, згідно з професійними стандартами (кваліфікаційними характеристиками) за погодженням із виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником).

Вимоги до кваліфікаційних та спеціальних знань працівників, їх завдання, обов'язки та спеціалізація визначаються професійними стандартами або кваліфікаційними характеристиками професій працівників.

Порядок розроблення та затвердження професійних стандартів визначається Кабінетом Міністрів України.

Порядок розроблення та затвердження кваліфікаційних характеристик визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері праці та соціальної політики.

Колективним договором, а якщо договір не укладася — наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу, виданим після погодження з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), а в разі відсутності первинної профспілкової організації — з вільно обраними та уповноваженими представниками (представником) працівників, можуть встановлюватися інші системи оплати праці.

Структура заробітної плати включає *основу, додаткову зарплату*, а також інші *заохочувальні та компенсаційні виплати*.

Основна зарплата — це винагорода за виконану роботу відповідно до норм праці. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок, відрядних розцінок для робітників, окладів для службовців.

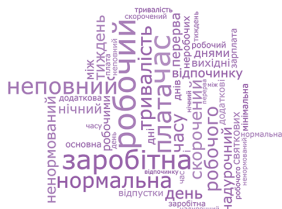
Додаткова заробітна плата — це винагорода за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи, особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, премії.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати — це винагорода за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами й положеннями, компенсаційні та інші виплати.

ВИСНОВКИ

- Право на працю тісно пов'язане з правом на відпочинок і включає можливість отримання винагороди за свою роботу.
- Законодавством встановлено, що нормальна тривалість робочого часу складає 40 годин на тиждень. З урахуванням специфіки умов праці та потреб працівників визначені різні види робочого часу.
- Для тих, хто працює, встановлені різні види відпочинку: від перерви протягом робочого дня до відпустки.
- Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації, і максимальним розміром не обмежується.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «робочий час», «час відпочинку».
2. Заповніть таблицю «Види робочого часу».

Вид робочого часу	Тривалість робочого часу	Для якої категорії працівників встановлено
Скорочена тривалість робочого часу		
Неповний робочий час		
Нормальна тривалість робочого часу		

3. Подайте у вигляді схеми структуру заробітної плати.

§ 36. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ! Які види юридичної відповідальності виокремлюють за галузями права?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність.

1. Що таке трудова дисципліна з точки зору права

Трудова дисципліна — це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок і встановлюють трудові права та обов'язки сторін трудового договору, а також заохочення за успіхи в роботі та відповідаль-

ність за умисне невиконання трудових обов'язків.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтями Кодексу законів про працю України. Укажіть, які чинники мають забезпечувати трудову дисципліну.

КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ**Стаття 140.** Забезпечення трудової дисципліни

Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю.

У трудових колективах створюється обстановка нетерпимості до порушень трудової дисципліни, суворой товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Щодо окремих несумлінних працівників застосовуються в необхідних випадках заходи дисциплінарного і громадського впливу.

Стаття 142. Правила внутрішнього трудового розпорядку. Статuti і положення про дисципліну

Трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) на основі типових правил.

У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну.

Кодекс законів про працю України встановлює, що працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно й точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, дотримуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про

охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, із яким укладено трудовий договір. Крім цього, працівники мають виконувати вимоги, встановлені функціональними обов'язками, внутрішнім розпорядком підприємства, установи, організації, а також трудовим договором.

2. Яким є порядок застосування дисциплінарних стягнень

Дисциплінарна відповідальність застосовується за вчинення дисциплінарних проступків.

Дисциплінарний проступок є особливим видом правопорушення, який виявляється в порушенні трудової, навчальної, службової та військової дисципліни. До правопорушників можуть застосовуватися стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами і положеннями: зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення тощо.

Дисциплінарна відповідальність — окрема форма юридичної відповідальності за порушення на підприємствах, в установах, організаціях правил внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу й виборного профспілкового органу на основі типових правил.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів *стягнення*:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Дисциплінарне стягнення може накладатися лише органом, якому надано право прийняття на роботу певного працівника.

Дисциплінарне стягнення застосовується безпосередньо за виявленням проступку, але *не пізніше одного місяця з дня його виявлення*, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців із дня вчинення проступку. *За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.*

Дисциплінарне стягнення може бути оскаржене працівником у порядку, встановленому чинним законодавством. Працівник може звернутися до комісії з трудових спорів у тримісячний строк із дня, коли він дізнався або мав дізнатися про порушення свого права, а у справах про виплату належної йому заробітної плати — без обмеження будь-яким строком.

У разі пропуску з поважних причин встановленого строку комісія з трудових спорів може його поновити.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення до працівника не застосовуються заходи заохочення (премії, винагороди тощо).

Власник або уповноважений ним орган має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

ЗАВДАННЯ 2. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

Громадянин Л., робітник заводу «Спецмаш», 12 січня 2015 р. запізнився на роботу на дві години. У поясню-

вальній записці причиною запізнення він указав зміни у графіку руху електропоїздів, які сталися через аварію на залізничній колії. Проте жодних документів на підтвердження цього робітник Л. не надав, і 14 січня йому було оголошено догану. У квітні через отриману догану Л. був позбавлений премії. Тоді він вирішив звернутися до комісії з трудових спорів, оскільки вважав, що догану йому оголошено безпідставно. Комісія з трудових спорів відмовилася розглядати заяву Л., яка була подана 18 квітня 2015 р.

Чи правомірні дії комісії з трудових спорів?

3. Що таке матеріальна відповідальність

Матеріальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, яка накладається у випадку, коли внаслідок дій працівника було завдано матеріальної шкоди підприємству, установі, організації.

Умови накладення матеріальної відповідальності:

- 1) наявність прямої дійсної шкоди, яка виражається у втратах, викраденні, знищенні, пошкодженні майна, що викликало необхідність зробити витрати на відновлення або придбання майна;
- 2) протиправна поведінка особи, тобто невиконання або неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків;
- 3) причинний зв'язок між протиправною дією та завданою шкодою;
- 4) вина працівника в завданій шкоді.

Існують два види матеріальної відповідальності: обмежена і повна.

Обмежена матеріальна відповідальність включає обов'язок працівника відшкодувати збитки в межах середнього місячного заробітку. Цей вид відповідальності застосовується в усіх випадках, якщо для працівника законодавством не передбачена повна матеріальна відповідальність.

Повна матеріальна відповідальність передбачає обов'язок працівника відшкодувати шкоду в повному обсязі.

Законодавство визначає такі випадки настання повної матеріальної відповідальності:

- 1) між працівником і підприємством, установою, організацією укладено письмовий договір про взяття на себе повної матеріальної відповідальності;

- 2) майно та інші цінності були отримані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
- 3) шкоди завдано діями працівників, які мають ознаки діянь, що переслідуються у кримінальному порядку;
- 4) шкоди завдано працівником, який перебував у нетверезому стані;
- 5) шкоди завдано нестачею, навмисним знищенням або навмисним псуванням матеріалів, а також інструментів та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівнику в користування;
- 6) відповідно до законодавства, на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, завдану підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків;
- 7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;
- 8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;
- 9) керівник винний у несвоечасній виплаті заробітної плати понад один місяць.

Покриття шкоди працівниками проводиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу або за рішенням суду.

ЗАВДАННЯ 3. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

Перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, сторож промислової бази кинув недопалок у паперовий ящик із залишками сміття, який був у приміщенні бази. Невдовзі зайнялося полум'я, яке сторож, зважаючи на свій стан, помітив не одразу. Пожежу вдалося загасити, але продукція, яка зберігалася на базі, була значно ушкоджена.

Хто має відшкодувати збитки? Яку відповідальність буде нести сторож?

ВИСНОВКИ

- Трудова дисципліна — це сукупність норм і правил, які забезпечують високопродуктивну та безпечну працю. Дотримання трудової дисципліни досягається заохоченням працівників, які виконують її вимоги, вихованням нетерпимого ставлення до порушень трудової дисципліни, покаранням тих, хто її порушує.
- Порушення трудової, навчальної, службової та військової дисципліни, яке завдає шкоди внутрішньому

порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо, називається дисциплінарним проступком і тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

- Матеріальна відповідальність виражається в обов'язку працівника відшкодувати шкоду, завдану підприємству, установі, організації. Матеріальна відповідальність може бути повною або обмеженою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «дисциплінарна відповідальність», «матеріальна відповідальність».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Матеріальна відповідальність		
Дисциплінарна відповідальність		

3. Подайте у вигляді схеми види дисциплінарної відповідальності.
4. Заповніть таблицю «Матеріальна відповідальність працівників».

Вид матеріальної відповідальності	У яких випадках настає	Хто підлягає матеріальній відповідальності
Обмежена		
Повна		

§ 37. Особливості здійснення та захисту трудових прав неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ! Кого, згідно з українським законодавством, відносять до неповнолітніх?

1. Як неповнолітньому влаштуватися на роботу

Держава піклується про стан фізичного і психічного здоров'я дітей, ураховуючи, що робота задля отримання заробітку вимагає значних додаткових зусиль, а також те, що найважливішим для молодого покоління є навчання. Тому в статті 188 Кодексу законів про працю України було визначено загальну норму, згідно з якою прийом на роботу осіб віком до 16 років не допускається. Проте за виняткових обставин можуть прийматися на роботу особи, які досягли 15 років, але тільки за згодою одного з батьків або особи, що його замінює. Для підготовки молоді до продуктивної праці існує можливість прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних

закладів для виконання легкої роботи. Вона не повинна завдавати шкоди здоров'ю та порушувати процес навчання, а має здійснюватися у вільний від навчання час після досягнення ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

ПРИГАДАЙТЕ! Які документи подають особи при прийомі на роботу?

Прийом на роботу осіб, які не досягли 18 років, здійснюється після обов'язкового попереднього медичного огляду. І в подальшому до досягнення ними 21 року вони підлягають щорічному обов'язковому медичному огляду.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік пра-

цівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їх народження.

Трудовий договір із неповнолітнім обов'язково укладається в письмовій формі.

2. Який робочий час і час відпочинку встановлено для неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ! Які види робочого часу визначені законодавством України?

Для неповнолітніх встановлено скорочений робочий час. При цьому його тривалість

відрізняється залежно від віку неповнолітніх.

ЗАВДАННЯ 1. Проаналізуйте таблицю «Тривалість робочого часу неповнолітніх» і визначте, який вид робочого часу встановлено в Україні для неповнолітніх.

ТРИВАЛІСТЬ РОБОЧОГО ЧАСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

Категорія неповнолітніх	Для працівників віком від 16 до 18 років	Для осіб віком від 15 до 16 років	Для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул
Тривалість робочого часу	36 годин на тиждень	24 години на тиждень	24 години на тиждень
	Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу для осіб відповідного віку		

ПРИГАДАЙТЕ! Які види часу відпочинку визначені законодавством України?

Неповнолітнім щорічна відпустка надається тривалістю 31 календарний день у зручний для них час.

Щорічна основна відпустка неповнолітнім може надаватися також у перший рік роботи за їх заявою до настання шестимісячного строку безперервної роботи на

певному підприємстві, в організації, установі.

Ненадання щорічної відпустки особам віком до 18 років протягом робочого року забороняється. Це означає, що заміна неповнолітнім усіх видів відпусток грошовою компенсацією не допускається.

Працівники, що поєднують роботу з навчанням, мають право на додаткову відпустку за місцем роботи.

3. Як оплачується праця неповнолітніх

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі змістом статті 194 Кодексу законів про працю України та вкажіть, як оплачується праця різних категорій

неповнолітніх, які є учасниками трудових правовідносин. Як ці положення характеризують ставлення держави до неповнолітніх працівників? Чому ви так вважаєте?

КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ

Стаття 194. Оплата праці працівників молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Праця працівників молодше вісімнадцяти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих

працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

4. У чому полягають особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми

ПРИГАДАЙТЕ! За яких підстав припиняється трудовий договір?

Звільнення працівників молодше 18 років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім дотримання загального порядку звільнення, тільки за згодою служби у справах дітей.

Роботодавець зобов'язаний здійснювати працевлаштування неповнолітніх працівників у випадках їх звільнення:

- у разі виявленої невідповідності працівника посаді, яку він обіймає, або виконуваний роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи;
- у разі поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- за умов зміни в організації виробництва й праці, у тому числі ліквідації або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення кількості кадрів або штату працівників, банкрутства.

Якщо продовження роботи неповнолітнього працівника загрожує його здоров'ю або

Держава уважно ставиться до організації виробничого процесу за участю молоді

порушує його законні інтереси, батьки, усиновлювачі й піклувальник неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім.

5. Як закон охороняє працю неповнолітніх

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Укажіть, які вимоги встановлює держава щодо охорони

праці неповнолітніх із метою збереження їх життя і здоров'я.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ»

Стаття 11. Охорона праці неповнолітніх

Не допускається залучення неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підймання і переміщення важких речей, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Неповнолітні приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду.

Порядок трудового і професійного навчання неповнолітніх професій, пов'язаних з важкими роботами і роботами із шкідливими або небезпечними умовами праці, визначається положенням, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони праці.

Вік, з якого допускається прийняття на роботу, тривалість робочого часу, відпусток та деякі інші умови праці неповнолітніх визначаються законом.

Як уже зазначалося, праця неповнолітніх, які не досягли 16 років, є скоріше винятком, ніж загальним правилом, тому особливо ретельно держава ставиться до організації виробничого процесу за участю молоді. Участь неповнолітніх у трудових правовідносинах

жодним чином не повинна негативно відобразитися на стані їхнього здоров'я.

Роботодавець не має права застосовувати працю неповнолітніх на:

- важких роботах та роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці;

- підземних роботах;
- роботах, що передбачають підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для неповнолітніх граничні норми;
- нічних, надурочних роботах і роботах у вихідні дні.

Підлітків забороняється призначати на роботи, які пов'язані виключно з підйман-

ням, утриманням або переміщенням важких речей.

До роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідною медичною довідкою. До тривалої роботи з підіймання та переміщення важких речей підлітки до 15 років узагалі не допускаються.

ГРАНИЧНІ НОРМИ ПІДЙМАННЯ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ ВАНТАЖІВ ПІДЛІТКАМИ ПІД ЧАС КОРОТКОЧАСНОЇ ТА ТРИВАЛОЇ РОБОТИ

Календарний вік, років	Граничні норми ваги вантажу, кг			
	Короткочасна робота (1—2 підняття та переміщення вантажу) протягом 1 год робочого часу		Тривала робота (більше ніж 2 підняття та переміщення) протягом 1 год робочого часу	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	5	2,5	—	—
15	12	6	8,4	4,2
16	14	7	11,2	5,6
17	16	8	12,6	6,3

Роботодавець повинен забезпечити обов'язкове проходження працюючими в нього підлітками попереднього та наступних періодичних медичних оглядів.

Обов'язковим має бути рівномірний розподіл тижневого робочого часу за днями п'яти- або

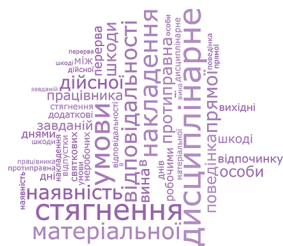
шестиденного робочого тижня. Робота підлітків із вантажами не повинна становити більше ніж 1/3 робочого часу. Вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який можуть підіймати та переміщувати підлітки, не повинна перевищувати граничних норм.

ВИСНОВОК

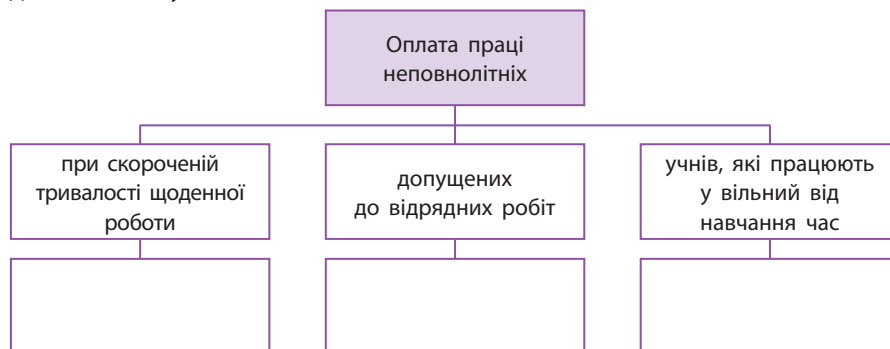
- Неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а у сфері охорони праці, робочого часу та ряду інших умов праці користуються пільгами, які встановлюються законодав-

ством України. Такі пільги обумовлені особливостями фізичного і психічного здоров'я неповнолітніх, необхідністю забезпечення їхнього всебічного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть види відпочинку, які встановлені для неповнолітніх, що працюють.
2. Доповніть схему.

3. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

Павло М. (17 років) під час літніх канікул працював за трудовим договором у кав'ярні «Надія». Під час прибирання зали хлопець скористався пилососом, вмикаючи який, випадково вимкнув холодильник. Однак Павло цього не помітив. У результаті того, що холодильник тривалий час не працював, більшість продуктів була зіпсована. Адміністрація кав'ярні зобов'язала Павла відшкодувати збитки, сума яких становила 4000 грн і значно перевищувала суму заробітної плати хлопця.

Чи правомірними є дії адміністрації? Хто має відшкодувати збитки?

4. Проведіть міні-дослідження за темою «Праця неповнолітніх: особливості прийому на роботу». Зверніть увагу на такі питання:

- 1) Які загальні правила прийому на роботу поширюються на неповнолітніх?
- 2) Чи потрібна згода батьків для прийому на роботу неповнолітніх?
- 3) Які особливості передбачені законодавством при прийомі на роботу неповнолітніх? Із чим вони пов'язані?
- 4) Чи доводилось вам або вашим знайомим ровесникам влаштовуватися на роботу? Чи не порушувалися при цьому права неповнолітніх?

§ 38. Практичне заняття. Працевлаштування неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ! Які вимоги щодо укладення трудового договору з неповнолітніми встановлено законодавством?

ПОМІРКУЙТЕ! Які обставини змушують неповнолітніх влаштовуватися на роботу?

1. Як порушуються права неповнолітніх, що працюють

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з наведеним повідомленням ЗМІ та дайте відповіді на запитання.

Про те, що на одній із птахофабрик Харківської області використовується нелегальна дитяча праця, стало відомо після нещасного випадку. 16-річного Олега привезли до реанімації місцевої лікарні просто з роботи. Підліток, у якого медики констатували набряк Квінке та анафілактичний шок, провів у комі три години. Медики

повідомили про нещасний випадок до поліції. Перша ж перевірка виявила, що керівництво птахофабрики без оформлення, інструктажу та дозволу медиків допускало до шкідливої роботи дітей. На птахофабриці працювали навіть десятирічні хлопчиська. (За матеріалами ЗМІ)

- 1) Із якого віку допускається прийом дітей на роботу?
- 2) Які норми трудового законодавства були порушені в наведеній ситуації?
- 3) До яких робіт заборонено залучати дітей?

2. Як неповнолітньому не стати жертвою шахраїв при влаштуванні на роботу

На ринку праці афери є достатньо поширеним явищем. У зв'язку із цим при пошуку роботи слід дотримуватися низки правил:

- 1) Необхідно *впевнитися в реальному існуванні роботодавця* (як юридичної особи або суб'єкта підприємницької діяльності — фізичної особи), його реальній роботі у своїй галузі. Це можна зробити за допомогою простого пошуку в Інтернеті; доцільно також поради-

тися з батьками та за можливості ознайомитися з документами роботодавця.

- 2) Слід *звертати увагу на розмір заробітної плати*. Якщо обіцяна заробітна плата суттєво вища за ту, що пропонується за таку роботу в інших місцях, то скоріше за все наявне шахрайство.
- 3) Не варто погоджуватися на пропозиції «безкоштовного стажування», «випробувального

терміну». Відповідно до частини 3 статті 26 Кодексу законів про працю України, *випробування при прийомі на роботу неповнолітніх застосовуватися не може*.

- 4) У випадку прийняття на роботу неповнолітніх у віці до 16 років обов'язковою є згода батьків. Інакше такий трудовий договір не матиме юридичної сили.
- 5) У жодному разі не слід сплачувати кошти роботодавцю за «майбутнє» місце роботи, навчання, товари для реалізації тощо. У більшості випадків такі пропозиції — ознака можливого шахрайства.
- 6) Співбесіда є важливим етапом при прийнятті на роботу. Слід докладно дізнатися, у чому саме полягатимуть трудові обов'язки. Також необхідно звернути увагу

на характер проведення співбесіди. Найкраще, коли вона має індивідуальний характер. Співбесіда у вигляді «лекції» або великий потік кандидатів на працевлаштування можуть свідчити про шахрайську схему.

- 7) Згідно із законодавством, роботодавець зобов'язаний укладати трудовий договір із неповнолітніми в письмовій формі. У подальшому слід також наполягати на письмовій формі трудового договору. За його наявності легше захистити свої права.
- 8) Слід обережно ставитися до посередників на ринку працевлаштування. Саме на цю сферу діяльності припадає найбільша кількість шахрайств, пов'язаних із працевлаштуванням.

3. Як укласти трудовий договір

ЗАВДАННЯ 2. Ознайомтеся зі зразком трудового договору, вміщеному в електронному додатку до підручника. Укажіть, із яких частин він складається, яку інформацію містить. Які з його положень не можуть бути включені до договору з неповнолітнім?

Підготуйте текст трудового договору між підприємством і неповнолітнім, урахувавши вимоги, які встановлені законодавством щодо охорони праці неповнолітніх.

ВИСНОВОК

- Умови праці неповнолітніх мають відрізнятися від умов праці дорослих працівників. Це пояснюється як фізіологічними особливостями організму підлітків, який тільки формується, так і відсутністю в більшості з них від-

повідної професії і спеціальності. Саме ці обставини й визначили відмінність правового регулювання їхньої праці, хоча за загальним правилом на неповнолітніх повністю поширюється законодавство про працю.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

Проаналізуйте ситуації з правової точки зору. Які порушення в них допущено?

1. Із 17-річною Ольгою агрофірма «Кавунчик» уклала усний трудовий договір, відповідно до якого вона в серпні, під час літніх канікул, займатиметься сільськогосподарськими роботами. Час роботи визначено в обсязі 24 години на тиждень. За згодою сторін Ольга була звільнена від проходження медичного огляду.
2. 15-річний Віталій був прийнятий вантажником до магазину «Вітерець». Із хлопцем уклали письмовий трудовий договір, відповідно до якого він працював у нічну зміну. Робочий час був визначений в обсязі 18 годин на тиждень. Віталій вирішив приховати укладення трудового договору від батьків.
3. 16-річна Ганна була прийнята на роботу до магазину «Коники» помічницею продавця. Було укладено письмовий трудовий договір, відповідно до якого її заробітна плата була встановлена в розмірі 50 % від заробітної плати, визначеної для дорослого помічника продавця, із посиланням на її вік.
4. 16-річний Тимур влаштувався на роботу на завод «Підшипник» помічником оператора токарного верстата. Після п'яти місяців роботи на заводі він звернувся до керівництва із заявою про надання щорічної відпустки, однак йому було відмовлено з посиланням на те, що він не пропрацював на заводі шести місяців, визначених законодавством.

РОЗДІЛ 7

ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО І КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: публічне адміністрування, публічна служба, адміністративне правопорушення, адміністративне стягнення, вина, злочин, покарання
- *називати* види адміністративних правопорушень, злочинів і кримінальних проступків, види адміністративних стягнень і кримінальних покарань
- *описувати* структуру Кримінального кодексу України та *аналізувати* окремі його статті
- *характеризувати* склад злочину, форми вини, стадії злочину, особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх
- *наводити* приклади адміністративних правопорушень, злочинів і кримінальних проступків
- *розв'язувати* правові ситуації із застосуванням знань і положень адміністративного й кримінального законодавства України щодо неповнолітніх
- *висловлювати* судження щодо особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб

§ 39. Адміністративне право України

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що являє собою механізм держави?
2. Якими повноваженнями наділені органи виконавчої влади?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:

публічне адміністрування, публічна служба.

1. Які відносини регулює адміністративне право

Адміністративне право України являє собою галузь права, що покликана регулювати певну групу суспільних відносин. Головною їх особливістю є те, що вони виникають, розвиваються і припиняють своє існування у сфері публічного управління у зв'язку з організацією та функціонуванням системи виконавчої влади на всіх рівнях управління в державі.

Адміністративне право регулює правовідносини, які виникають із приводу організації публічного адміністрування:

- між підпорядкованими один одному державними органами, органами місцевого самоврядування та їх службовцями (наприклад Кабінетом Міністрів України та обласними, районними державними адміністраціями);
- між не підпорядкованими один одному державними органами, органами місцевого самоврядування та їхніми службовцями (на центральному рівні — між міністерствами, комітетами й відомствами, на місцевому рівні — між державними адміністраціями різних областей);
- між вказаними вище органами і недержавними господарськими й соціально-культурними об'єднаннями, підприємствами, установами, громадськими об'єднаннями чи громадянами (наприклад між відділом соціального забезпечення державної районної адміністрації та громадянином, який звернувся до відділу з відповідною заявою).

При регулюванні цих суспільних відносин держава використовує такі методи: рекомендації та обов'язкові настанови, заборона певних дій, одноособове й колегіальне прийняття рішень, координація діяльності різних установ та осіб. Однак найпоширенішими і найважливішими методами державного управління є переконання (диспозитивний метод) і примус (імперативний метод). Переконання пов'язане із впливом на свідомість людини шляхом апеляції до її сумління, правосвідомості тощо. У разі порушення закону застосовується примус. Примус — це крайній захід, його ви-

користовують здебільшого для припинення правопорушення.

У системі адміністративного права виділяють загальну, особливу і спеціальну частини.

Загальна частина об'єднує норми, що закріплюють основні принципи управління, правове становище суб'єктів, форми і методи їх діяльності, адміністративний процес, способи забезпечення законності в державному управлінні.

Особлива частина включає норми, що регулюють управління економікою, транспортом, соціально-культурним будівництвом тощо.

Спеціальна частина містить норми, що регулюють адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління конкретними сферами. Прикладом є адміністративна діяльність органів Національної поліції.

Джерелами адміністративного права є численні нормативно-правові акти. У першу чергу, це Конституція України, яка визначає систему органів виконавчої влади та основні принципи їхньої діяльності зі здійснення державного управління.

До законів, що регулюють адміністративно-правові відносини, належать Закони України «Про державну службу», «Про Національну поліцію», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про звернення громадян» тощо. Окремі положення адміністративного права містять Повітряний та Митний кодекси. Окреме місце посідає Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Адміністративні правовідносини регулюються великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів: постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, акти міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади, акти місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування.

ЗАВДАННЯ. Охарактеризуйте адміністративні правовідносини, визначивши їх об'єкт, суб'єктів і зміст.

2. Що таке публічне адміністрування

Центральною групою відносин, що регулюються адміністративним правом, є відносини публічного адміністрування.

Публічне адміністрування — діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах.

На сьогодні в науковій літературі поняттю «публічне адміністрування» надається перевага перед поняттям «державне управління», яке до цього широко використовувалося в науці адміністративного права. Це пов'язано з тим, що перше поняття ширше як за колом суб'єктів (включає не лише державні органи, але й органи місцевого самоврядування), так і за сферами діяльності (поряд із безпосереднім управлінським впливом охоплює такі види діяльності, як надання адміністративних послуг).

Публічне адміністрування включає такі напрямки діяльності:

- 1) *Адміністративне регулювання, нагляд, контроль за здійсненням нормативних актів.* Адміністративне регулювання являє собою діяльність уповноваженого суб'єкта з видання правил, положень, регламентів та інших нормативних актів для виконання законів. Іншими словами, це управлінський вплив суб'єкта публічного адміністрування на інших суб'єктів.
- 2) *Надання адміністративних послуг.* Адміністративні послуги — це дії суб'єкта публічного адміністрування з видачі дозволів, ліцензій або доказів, що підтверджують факт здійснення адміністративних процедур. Прикладом адміністративної послуги є реєстрація суб'єкта підприємницької діяльності.
- 3) *Адміністрування публічних послуг.* Публічна послуга — діяльність контрольованих

державою або самоврядуванням юридичних осіб із надання соціальних послуг, послуг у галузі освіти, культури, науки, спорту. Прикладом публічної послуги є надання освітніх послуг загальноосвітніми навчальними закладами.

- 4) *Внутрішнє адміністрування суб'єктів публічного адміністрування.* Воно являє собою діяльність, що забезпечує функціонування даного суб'єкта.

Суб'єктами публічного адміністрування є органи, установи, посадові особи, юридичні особи, що уповноважені здійснювати публічне адміністрування. До них належать органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування, а також підприємства, установи й організації, наділені повноваженнями у сфері публічного адміністрування.

Публічне адміністрування проявляється в застосуванні певних форм діяльності, які найбільш загально поділяють на правові та неправові.

До правових належать форми, використання яких спричиняє виникнення юридичних наслідків. Неправові форми безпосередніх юридичних наслідків не мають.

За ступенем правової регламентації процесу використання виділяють такі форми публічного управління:

- 1) Встановлення норм права (видання нормативних актів публічного адміністрування).
- 2) Застосування норм права (видання ненормативних актів публічного адміністрування, актів застосування норм права).
- 3) Укладання адміністративних договорів.
- 4) Здійснення реєстраційних та інших юридично важливих дій.
- 5) Проведення організаційних дій.
- 6) Виконання матеріально-технічних операцій.

Перші чотири форми є правовими, решта — неправовими.

3. Що таке публічна служба

Публічна служба — професійна, політично нейтральна діяльність осіб на адміністративних посадах в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування.

Публічна служба включає службу на державних політичних посадах, професійну ді-

яльність суддів, прокурорів, військову службу, альтернативну (невійськову) службу, дипломатичну службу, іншу державну службу, службу в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Існує кілька способів класифікації публічної служби.

Першим із них є поділ посад публічної служби на *політичні* та *адміністративні* (чиновницькі). До політичних можна віднести такі посади, як Президент України, Голова Верховної Ради України та його заступники, голови постійних комісій Верховної Ради України та їх заступники, народні депутати України, Прем'єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України. Для них характерним є особливий порядок регулювання відносин, що виникають у зв'язку зі вступом на державну службу, її проходженням та припиненням, а також особливий правовий статус.

ПРИГАДАЙТЕ! Яким чином відбуваються вибори Президента України, народних депутатів України, призначення членів Кабінету Міністрів України?

Чітке розмежування політичних та адміністративних посад є одним із базових принципів функціонування державного апарату в розвинених демократичних країнах. Для політичних посад характерна виборність на певний строк або призначення за політичними критеріями (підтримка певної політичної програми). Саме тому публічні службовці на політичних посадах відповідальні передусім за формування державної політики в певній сфері. Натомість безпосередня її реалізація покладається на політично нейтральних службовців, які проходять службу відповідно до положень Закону України «Про державну службу», Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» тощо.

Другим способом класифікації публічної служби є її поділ на *державну службу* та *службу в органах місцевого самоврядування* (муніципальну службу).

Центральним видом публічної служби є *державна служба*. Вона регулюється Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р.

Державна служба — це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо:

- 1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування;
- 2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання

законів та інших нормативно-правових актів;

- 3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг;
- 4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства;
- 5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контроль за їх використанням;
- 6) управління персоналом державних органів;
- 7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством.

Державний службовець — це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті). Він отримує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Право на державну службу мають повнолітні громадяни України, які вільно володіють державною мовою та яким присвоєно ступінь вищої освіти не нижче магістра (для посад категорій «А» і «Б») або бакалавра, молодшого бакалавра (для посад категорії «В»). На державну службу не може вступити особа, яка:

- 1) досягла 65-річного віку;
- 2) в установленому законом порядку визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена;
- 3) має судимість за вчинення умисного злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку;
- 4) відповідно до рішення суду позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або обіймати відповідні посади;
- 5) піддавалася адміністративному стягненню за корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення — протягом трьох років із дня набуття чинності відповідного рішення суду;
- 6) має громадянство іншої держави;
- 7) не пройшла спеціальну перевірку або не надала згоду на її проведення;
- 8) підпадає під заборону, встановлену Законом України «Про очищення влади».

На державних службовців накладається низка обмежень. Частина з них пов'язана із забезпеченням політичної неупередженості (наприклад, державний службовець не має права організовувати й брати участь у страйках та агітації), частина — із запобіганням корупції (наприклад обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності).

Порушення державними службовцями норм, які регламентують їх службову діяльність, тягне за собою юридичну відповідальність. Залежно від характеру й тяжкості вчиненого порушення може наступати дисциплінарна, адміністративна, цивільна та кримінальна відповідальність.

Служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) регулюється Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р.

Служба в органах місцевого самоврядування — це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіального громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом.

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке місцеве самоврядування?

Посадами в органах місцевого самоврядування є:

- виборні посади, на які особи обираються територіальною громадою;
- виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою;
- посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної в місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

На посаду в органах місцевого самоврядування можуть бути призначені особи, які мають відповідну освіту та професійну підготовку, володіють державною мовою та регіональними мовами в обсягах, достатніх для виконання службових обов'язків, відповідно до вимог статті 11 Закону України «Про заходи державної мовної політики».

Як і на державних службовців, на посадових осіб місцевого самоврядування поширюється

Основними принципами державної служби в Україні визначено верховенство права, законність, професіоналізм, патріотизм

низка обмежень (зокрема заборона страйків, обмеження, встановлені Законом України «Про запобігання корупції»).

Крім цього, власні особливості має регулювання професійної діяльності суддів, прокурорів, військової служби, альтернативної (невійськової) служби, дипломатичної служби, а також осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання (наприклад Національної поліції, Державної прикордонної служби України). Усі ці особи також здійснюють публічну службу, однак її специфіка визначена окремими законами і буде розглянута в наступному розділі підручника.

Проходження військової та альтернативної (невійськової) служби регулюється відповідно Законами України «Про військовий обов'язок і військову службу» та «Про альтернативну (невійськову) службу».

Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних з обороною України, її незалежності та територіальної цілісності.

Альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби та має на меті виконання обов'язку перед суспільством. Право на альтернативну службу належить громадянам України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переко-

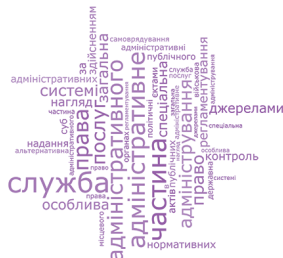
нанням (ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних

організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю).

ВИСНОВКИ

- Адміністративне право — це сукупність правових норм, які встановлюються та забезпечуються державою з метою регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі публічного адміністрування.
- Публічне адміністрування являє собою діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «публічне адміністрування», «публічна служба».
2. Подайте у вигляді схеми систему адміністративного права.
3. Подайте у вигляді схеми напрямки діяльності публічного адміністрування.
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Державна служба		
Служба в органах місцевого самоврядування		

5. **Цікава ваша думка!** Підписуючи новий Закон України «Про державну службу», Президент України П. Порошенко заявив: «Реформа державної служби значною мірою визначає успіх і інших реформ, результати яких прямо залежать від якості управлінських рішень державних органів». Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням? Чому?

§ 40. Адміністративні правопорушення

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що називають правопорушенням?
2. Які елементи включає склад правопорушення?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ:

«адміністративне правопорушення».

1. Які правопорушення називають адміністративними

Загальне поняття адміністративного правопорушення дає стаття 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

- 1) *Об'єкт адміністративного правопорушення* — те, на що воно посягає, чому воно завдає шкоди. Це суспільні відносини, які регулюються нормами не тільки і не стільки адміністративного права, а й багатьох інших: цивільного, екологічного, трудового, фінансового тощо.
- 2) *Об'єктивна сторона* — зовнішній прояв суспільно шкідливого посягання на об'єкт

адміністративного правопорушення. Це може бути як дія (наприклад, розпивання спиртних напоїв у громадських місцях), так і бездіяльність, коли закон вимагає активних дій (ухилення свідка від явки в суд або орган попереднього слідства чи дізнання).

3) *Суб'єкт* — осудна фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), яка на момент вчинення адміністративного правопорушення досягла 16-річного віку.

4) *Суб'єктивна сторона* адміністративного правопорушення полягає в психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння.

ЗАВДАННЯ. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору. Визначте вид правопорушення (якщо таке було наявне) та охарактеризуйте його склад.

Перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, громадянин К. (17 років) вимагав від водія автобуса змінити маршрут. На зауваження водія й пасажирів він відповідав брутальною лайкою.

2. Які існують види адміністративних правопорушень

Адміністративні правопорушення поділяються за кількома критеріями.

Залежно від того, хто є суб'єктом проступку, — громадяни, службові особи, працівники державних органів, об'єднання громадян, власники — адміністративні проступки поділяються на *особисті* та *службові*. Для службового проступку характерним є те, що протиправні діяння здійснюються особою у сфері її службової діяльності.

Залежно від об'єкта адміністративного правопорушення визначають:

- адміністративні правопорушення в галузі охорони праці та здоров'я населення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на власність;
- адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини;
- адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- адміністративні правопорушення в сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил;
- адміністративні правопорушення на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;
- адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницькій діяльності;
- адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;

- адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією;
- військові адміністративні правопорушення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління;
- адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення.

Саме за об'єктом адміністративні правопорушення поділяються на групи в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

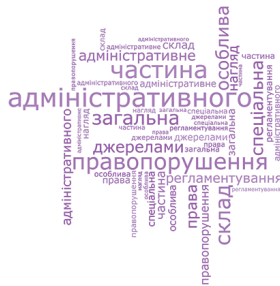

Розведення багать у лісі є одним із поширених адміністративних правопорушень (стаття 77 КУпАП, «Порушення вимог пожежної безпеки в лісах»)

ВИСНОВКИ

- Ознаками адміністративного правопорушення є суспільна шкідливість, протиправність, винність і адміністративна караність.
- Склад адміністративного правопорушення включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

3. Дайте визначення поняття «адміністративне правопорушення».
2. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Визначте вид правопорушення (якщо таке було наявне) та охарактеризуйте склад правопорушення.
  - 1) Граючи у футбол, Петро (14 років) та Микола (15 років) час від часу влучали м'ячем на город громадянина С., у результаті чого частина городуни була значно ушкоджена.
  - 2) Людмила (16 років), поспішаючи на заняття, забула вдома гаманець і намагалася проїхати в тролейбусі, не сплачуючи за проїзд.
3. Подайте у вигляді схеми склад адміністративного правопорушення.
4. **Цікава ваша думка!** Фахівець із права Ю. Ковальчук зазначає: «Недостатність заходів щодо боротьби з адміністративними правопорушеннями створює умови для їх збільшення, а в підсумку — до зростання правопорушень як серед неповнолітніх, так і серед дорослих. Боротьба з адміністративними правопорушеннями має здійснюватися за такими напрямками: економічними і правовими. Серед економічних вирішальну роль відіграє подолання економічної кризи, зростання виробництва... реальне підвищення заробітної плати працівників, поліпшення життєвого рівня населення. Серед правових засобів на боротьбу з адміністративними правопорушеннями мають бути спрямовані профілактичні заходи і заходи щодо притягнення неповнолітніх правопорушників до адміністративної відповідальності». Чи погоджуєтесь ви з автором висловлювання? Чому? Запропонуйте власну програму запобігання адміністративним правопорушенням.

§ 41. Адміністративна відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке юридична відповідальність?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: адміністративне стягнення.

1. Що таке адміністративна відповідальність і які існують адміністративні стягнення

Адміністративна відповідальність виступає одним із видів юридичної відповідальності.

Адміністративна відповідальність — це обов'язок особи, яка вчинила адміністративний проступок, нести відповідальність за свої протиправні дії в межах встановленого законом стягнення.

Адміністративне стягнення — правовий наслідок адміністративного правопорушення, міра відповідальності за скоєне. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі поваги до закону і права, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні стягнення, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав, благ. *Перелік адміністративних стягнень* у напрямку зростання суворості подається у статті 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) штрафні бали;
- 4) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 5) конфіскація такого предмета або грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

- 6) позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянину; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 7) громадські роботи;
- 8) виправні роботи;
- 9) адміністративний арешт;
- 10) арешт з утриманням на гауптвахті (для військовослужбовців).

Найсуворішим адміністративним стягненням є адміністративний арешт. Застосування адміністративного арешту передбачено за найсерйозніші проступки, які межують зі злочинами (розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях

у стані сп'яніння, дрібне хуліганство, злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника поліції тощо).

Адміністративний арешт призначається тільки судом на термін до 15 діб. Це стягнення не може застосовуватися до ряду осіб: до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, неповнолітніх, інвалідів I та II груп, а також до військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів.

Крім названих стягнень, до іноземних громадян і осіб без громадянства в разі грубого порушення ними правопорядку може застосовуватися адміністративне видворення за межі України.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Адміністративні стягнення поділяються на основні й додаткові. Оплатне вилучення, конфіскація предметів та позбавлення права керування транспортними засобами можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові стягнення. Наприклад, до попередження може бути приєднано додаткове стягнення, якщо воно передбачене санкцією відповідної статті. Так, за участь в азартних іграх Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачена можливість застосування попередження з конфіскацією

гравальних приладів, а також грошей, речей та інших цінностей, які були ставкою в грі.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може застосовуватися тільки як додаткове стягнення.

Усі інші адміністративні стягнення, зазначені в частині першій статті 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення, можуть застосовуватися як основні. Забороняється накладати за одне правопорушення два або більше основних стягнень.

Справи про адміністративні правопорушення розглядають адміністративні комісії, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, суди (судді), органи Національної поліції, органи державних інспекцій та інші органи (посадові особи), уповноважені на те Кодексом

України про адміністративні правопорушення (наприклад Державна прикордонна служба України, Національний банк України тощо).

Адміністративне стягнення, згідно з чинним законодавством, діє протягом року з моменту його застосування.

2. Яким чином застосовується адміністративна відповідальність до неповнолітніх

Згідно зі статтею 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), адміністративна відповідальність настає для осіб, яким виповнилося 16 років. Варто зауважити, що адміністративна відповідальність неповнолітнього може настати тільки тоді, коли 16 років йому виповнилося саме до моменту вчинення протиправного діяння, а не до вирішення питання про притягнення його до адміністративної відповідальності.

До неповнолітніх віком 16—18 років, які вчинили адміністративні проступки, можуть бути застосовані передбачені статтею 24¹ КУпАП заходи впливу, що мають виховний характер:

- зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Статтею 13 КУпАП передбачено, що в разі вчинення особами віком від 16 до 18 років окремих адміністративних правопорушень (ці правопорушення будуть розглянуті в наступному параграфі) вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах.

У сукупності заходи впливу утворюють систему, що складена з урахуванням збільшення тяжкості примусових заходів — від менш суворих до суворіших. Ці заходи застосовуються тільки в тому випадку, коли орган, уповноважений розглядати справу про відповідне адміністративне правопорушення, дійде висновку, що виправлення правопорушника можливе без застосування до нього суворішого адміністративного стягнення.

Передавати неповнолітнього правопорушника під нагляд батьків або осіб, що їх замінюють, доцільно лише в разі їхньої згоди та здатності забезпечувати нагляд і відповідний виховний вплив на неповнолітнього. Бажання й згода самого правопорушника при цьому не враховуються.

На таких самих умовах можливим є передавання неповнолітнього правопорушника під нагляд педагогічному або трудовому колективу, окремим громадянам.

Недопустимим є передання неповнолітнього правопорушника батьку або матері, які позбавлені батьківських прав, а також батькам або іншим особам, що за рівнем культури й характером своєї поведінки не здатні позитивно впливати на нього.

Слід також зауважити, що вчинення адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує відповідальність. Пояснюється це тим, що психіка неповнолітніх ще нестійка, а життєвий досвід недостатній для того, щоб усвідомити шкоду від завданого та передбачити наслідки своїх дій. Неповнолітнім легко потрапити під вплив інших осіб, особливо старших за віком, що часто стають організаторами або підбурювачами правопорушень. З іншого боку, ураховується те, що неповнолітні без значних ускладнень піддаються виховному впливу і можуть виправитися без застосування до них жорстких заходів адміністративного стягнення.

ВИСНОВКИ

- Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і характеризується застосуванням до винної особи адміністративного стягнення.
- Адміністративна відповідальність настає для осіб, яким виповнилося 16 років. До неповнолітніх віком 16—18 років, які вчинили адміністративні проступки, можуть бути застосовані заходи впливу, що мають виховний характер.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «адміністративне стягнення».
2. Що є підставою для притягнення особи до адміністративної відповідальності?
3. Назвіть органи, які розглядають справи про адміністративні правопорушення.
4. **Попрацюйте із джерелом права.** Проаналізуйте статті Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, які адміністративні стягнення використовуються в санкції як основні, а які — як додаткові.

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 51². Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності

Незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності (літературного чи художнього твору, їх виконання, фонограми, передачі організації мовлення, комп'ютерної програми, бази даних, наукового відкриття, винаходу... тощо), привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом, — тягне за собою накладення штрафу від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення.

Стаття 193. Ухилення від реалізації вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів

Ухилення від реалізації вогнепальної мисливської чи холодної зброї, а також пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду і бойових припасів громадянами, у яких уповноваженим державним органом анульовано документ дозвільного характеру на їх зберігання і носіння, — тягне за собою накладення штрафу від п'яти до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з оплатним вилученням зброї і бойових припасів.

§ 42. Практичне заняття. Найпоширеніші види адміністративних правопорушень, вчинюваних неповнолітніми

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Як держава враховує вік порушників, визначаючи міру адміністративної відповідальності неповнолітніх?
2. Які додаткові заходи впливу застосовуються до неповнолітніх, що вчинили адміністративне правопорушення?

1. Які види адміністративних правопорушень найчастіше вчиняють неповнолітні

У разі вчинення особами віком 16—18 років окремих адміністративних правопорушень вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. Згідно зі статтею 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення, до таких правопорушень належать:

- незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах;
- дрібне викрадення чужого майна;
- порушення правил дорожнього руху;
- порушення правил торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами;
- дрібне хуліганство;
- стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї в населених пунктах і не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку;
- злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону, військовослужбовця;
- порушення правил дозвільної системи щодо вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї та бойових припасів.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся зі статистичною інформацією про стан здійснення правосуддя у 2015 р. і дайте відповіді на запитання.

Заходи впливу, передбачені статтею 24¹ КУпАП, застосовано до 18,2 тис. неповнолітніх осіб.

Найбільш поширеними правопорушеннями, які вчиняють неповнолітні, є: проживання без паспорта (стаття 197 КУпАП) — 5,9 [4,5]* тис. осіб (32,6 [22] %); куріння тютюнових виробів у заборонених місцях (стаття 1751 КУпАП) — 5,4 [6,8] тис. осіб (29,8 [33,4] %); розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді (стаття 178 КУпАП) — 3,2 [4,1] тис. осіб (17,7 [20] %). Другий рік поспіль зберігається позитивна тенденція щодо зменшення кількості неповнолітніх, які керували транспортними засобами у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, 0,5 [0,9] тис. осіб. (за матеріалами сайту Судова влада України http://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf/)

- 1) Які адміністративні правопорушення були найбільш поширеними серед неповнолітніх у 2014—2015 рр.?
- 2) За які з них неповнолітні мають відповідати на загальних підставах?
- 3) Як ви вважаєте, чому, незважаючи на гуманне ставлення до неповнолітніх правопорушників, законодавець у певних випадках покладає на них таку саму відповідальність, як і на дорослих?

2. Якими є особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Розгляньте наведені ситуації та виконайте завдання.

- 16-річний Петро був зупинений працівниками патрульної поліції під час керування автомобілем свого батька. Петро не мав водійських прав.

- 15-річна Олена викрала пачку чіпсів у супермаркеті та була затримана службою охорони. Для з'ясування обставин була викликана поліція.
- 17-річний Тимур, щоб пожартувати над друзями, викликав наряд поліції до них додому з повідомленням про правопорушення.

* У квадратних дужках дані за 2014 р.

- 16-річний Сергій у трамваї чіплявся до інших пасажирів, супроводжуючи свої дії нецензурною лайкою.
- 1) Виходячи з положень статті 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення, визначте, чи підлягають згадані особи адміністративній відповідальності.
- 2) Визначте, за якою з наведених нижче статей Кодексу України про адміністративні правопорушення слід кваліфікувати дії неповнолітніх у кожній з описаних ситуацій.
- 3) Виходячи з положень статті 13 КУпАП, визначте, чи можуть особи, про яких ідеться в наведених ситуаціях, підлягати адміністративній відповідальності на загальних підставах.

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 44. Незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах

Незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах — тягнуть за собою накладення штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до шістдесяти годин, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Стаття 51. Дрібне викрадення чужого майна

Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата — тягне за собою накладення штрафу від десяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк від п'яти до десяти діб.

Стаття 124. Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна

Порушення учасниками дорожнього руху правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна, — тягне за собою накладення штрафу в розмірі двадцяти неоподатковуваних мінімумів до-

ходів громадян або позбавлення права керування транспортними засобами на строк від шести місяців до одного року.

Стаття 126. Керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки <...>

Керування транспортним засобом особою, яка не має права керування таким транспортним засобом, або передача керування транспортним засобом особі, яка не має права керування таким транспортним засобом, — тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 173. Дрібне хуліганство

Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпання до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, — тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Стаття 183. Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб

Завідомо неправдивий виклик пожежної охорони, поліції, швидкої медичної допомоги або аварійних служб — тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

ВИСНОВКИ

- Ураховуючи особливості фізичного та психічного розвитку неповнолітніх, закон встановлює певні особливості при притягненні їх до адміністративної відповідальності: неможливість застосування до неповнолітніх окремих видів стягнень, а також застосування додаткових заходів впливу.
- У разі вчинення особами віком 16—18 років окремих адміністративних правопорушень, передбачених стат-

тею 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення (незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах; дрібне викрадення чужого майна; порушення правил дорожнього руху; дрібне хуліганство тощо) вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю «Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх».

Вік, із якого настає адміністративна відповідальність неповнолітніх	
Адміністративні стягнення, які не застосовуються до неповнолітніх	
Застосування додаткових заходів впливу	
Адміністративні правопорушення, за вчинення яких неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах	

2. **Цікава ваша думка!** Фахівці з правознавства зауважують: «Треба пам'ятати, що адміністративне правопорушення — не дрібниця, а шлях до скоєння злочину. Отже, попередження адміністративного правопорушення, а також своєчасне покарання за його скоєння є шляхом до запобігання скоєння злочину». Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою суспільних наслідків адміністративного правопорушення? Чому?

§ 43. Кримінальне право України

ПРИГАДАЙТЕ! Які існують види правопорушень?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: вина, злочин.

1. Які відносини регулює кримінальне право

ЗАВДАННЯ 1. Проаналізуйте ситуації з правової точки зору. Які з наведених ситуацій описують злочинні діяння? Які підстави ви мали для таких висновків?

- Адміністрація ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» звернулася до МВС і СБУ, а також голови Дніпропетровської облдержадміністрації з проханням захистити життя й безпеку своїх працівників. Підставою для цього став тривожний випадок, який удруге стався протягом місяця: у ніч на 1 серпня у дворі будинку, де проживає голова адміністрації з виробництва ВАТ Володимир Шеремет, пролунали вибухи. На щастя, ніхто не постраждав.
- 64 пенсіонери з Кривого Рогу за січень не отримали пенсій. Їхні гроші на загальну суму 68 308 гривень привласнив заступник начальника одного з відділень поштового зв'язку міста, підrobивши підписи пенсіонерів у відомостях, і вже витратив ці кошти.

Кримінальне право — це система правових норм, що визначають, які діяння є злочинами

і які міри покарання належить застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Злочин і покарання — ті суспільні явища, які визначаються нормами кримінального права. Оскільки злочини мають підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин, держава застосовує за їх вчинення й найбільш суворі примусові заходи — кримінальні покарання.

ПРИГАДАЙТЕ! Що відносять до функцій права?

Основною функцією кримінального права як галузі права є *охоронна*, оскільки воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права.

Крім охоронної, кримінальне право виконує також *регулятивну* функцію. Так, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні діяння,

норми кримінального права в той самий час вимагають певної правомірної поведінки. Визначеність правових приписів встановлює межу між злочинною і незлочинною поведінкою. Це окреслює можливість людини здійснювати свої права і свободи відповідно до закону, чітко уявляти, що дозволено, а що заборонено кримінальним законом.

Відповідно до Конституції України, кримінальні закони видає лише Верховна Рада України. Жодні інші державні органи або посадові особи не правомочні видавати нор-

ми кримінального права. За цією ознакою кримінальне право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть утворюватися урядом, норми адміністративного права — навіть органами влади на місцях). Основним джерелом кримінального права є кримінальний закон.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 р. Він складається із Загальної та Особливої частин, які, у свою чергу, поділяються на розділи.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Базовими положеннями Кримінального кодексу є такі:

- визнання того, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизначених принципах і нормах міжнародного права;
- закріплення основоположних принципів цивілізованого кримінального права: немає злочину, немає покарання без вказівки на те в законі;
- застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється;
- підставою для кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом;
- закріплення в Кодексі принципу особистої та винної відповідальності фізичних осіб;

- поширення в Кримінальному кодексі положень, спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю;
- розширення системи покарань, альтернативних позбавленню волі, формування санкцій Особливої частини від менш суворих покарань до більш суворих;
- остаточна відмова від смертної кари як виключної міри покарання, установлення довічного позбавлення волі лише за злочини, що пов'язані з умисним убивством людини за обтяжуючих обставин;
- зниження покарання у вигляді позбавлення волі за необережні злочини;
- введення в Кодекс низки нових норм, що забезпечують можливість звільнення від кримінальної відповідальності та покарання;
- введення до Особливої частини низки заохочувальних норм, що стимулюють позитивну поведінку винного під час відбування покарання.

2. У чому полягає різниця між кримінальним проступком і злочином

У нашій державі відбувається реформа кримінального законодавства, спрямована на його гуманізацію. Кримінальним процесуальним кодексом України передбачений поділ кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки. Структура законодавства про кримінальну відповідальність буде змінена. Перелік злочинів, що містяться у Кримінальному кодексі України, звузиться до найбільш тяжких протиправних діянь. Натомість менш тяжкі злочини будуть пере kwalіфіковані як кримінальні проступки та міститимуться в окремому законі.

За *кримінальні проступки* як протиправні діяння, що не становлять настільки великої суспільної небезпеки, як злочини, буде перед-

бачена менша відповідальність. Під час досудового розслідування кримінальних проступків не допускається застосування запобіжних заходів у вигляді домашнього арешту, застави або тримання під вартою. Відповідно, після проведення реформи кримінальні проступки посядуть проміжне місце між злочином та адміністративним правопорушенням.

Найнебезпечнішим проявом протиправної поведінки, яка завдає шкоди людям, суспільству й державі, є злочин.

Злочин — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, вчинене суб'єктом злочину.

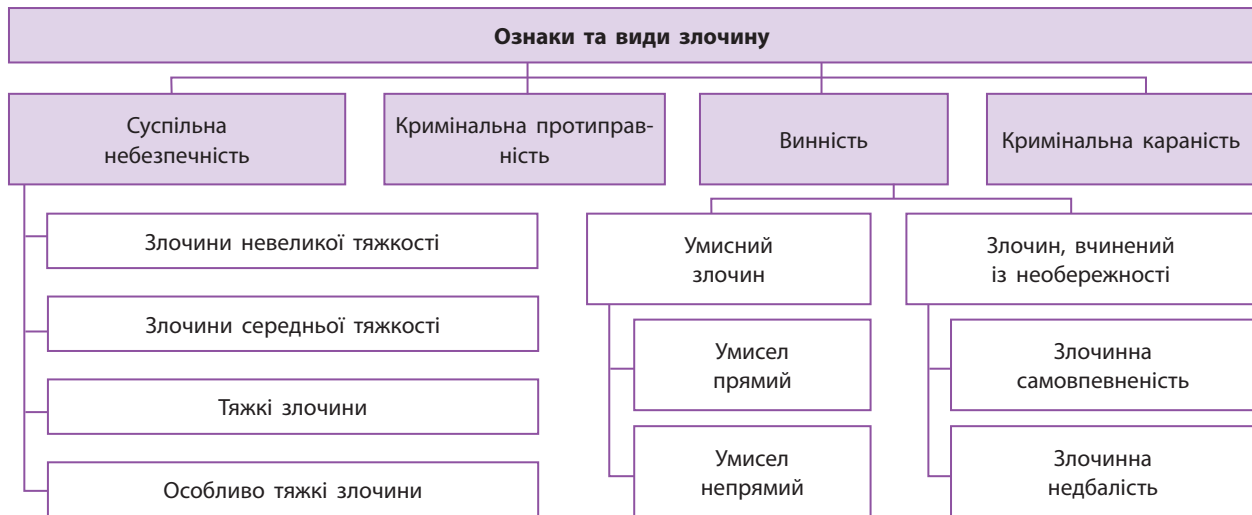
Ознаки злочину:

- 1) *Суспільна небезпечність* — це оціночна категорія, що характеризується певними діями або бездіяльністю, завдає шкоди або створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, які охороняються кримінальним законом.
- 2) *Кримінальна протиправність* означає, що тільки те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом як злочин, може вважатися злочином.
- 3) *Винність* означає, що злочинним вважається таке діяння, яке здійснене умисно або

через необережність. Там, де немає вини, немає і злочину.

- 4) *Кримінальна караність* як одна зі складових злочину означає, що за будь-який злочин у законі встановлено певний вид покарання.

За Кримінальним кодексом України не є злочином діяння, що формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але не завдало і не могло завдати істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

3. На які види поділяють злочини

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

За об'єктом посягання злочини поділяються на такі види:

- злочини проти основ національної безпеки України;
- злочини проти життя та здоров'я особи;
- злочини проти волі, честі та гідності особи;
- злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи;
- злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина;
- злочини проти власності;
- злочини у сфері господарської діяльності;
- злочини проти довкілля;
- злочини проти громадської безпеки;
- злочини проти безпеки виробництва;
- злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту;
- злочини проти громадського порядку та моральності;
- злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення;
- злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації;
- злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів;
- злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку;

- злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг;
- злочини проти правосуддя;
- злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини);
- злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

4. Яким є склад злочину. Що таке вина з точки зору кримінального права

Склад злочину — це система визначених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають певне суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин.

Суб'єкт злочину — фізична осудна особа, яка досягла визначеного законом віку. Відповідно до статті 19 Кримінального кодексу України, *суб'єктом злочину* може бути тільки осудна особа, тобто така, яка під час вчинення передбаченого кодексом діяння могла усвідомлювати свої дії (бездіяльності) і керувати ними. Кримінальним кодексом України встановлюється, що кримінальна відповідальність за загальним правилом настає із 16 років, а за окремі злочини, вичерпний перелік яких передбачений у частині 2 статті 22 (наприклад, убивство, розбій, зґвалтування), відповідальність встановлюється із 14 років.

Суб'єктивна сторона — це внутрішня сторона злочину. Вона включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони як елементу складу злочину є вина, мотив і мета злочину. Обов'язковою (необхідною) основною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи.

Відповідно до статті 23 Кримінального кодексу України, **виною** є «психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності».

За відсутності вини особи немає і складу злочину, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали передбачені законом суспільно небезпечні наслідки.

Вина може виражатися у формі умислу або необережності.

Стаття 24 Кримінального кодексу України визначає умисел і його види — прямий і непрямої. При прямому умислі особа усвідом-

лювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. При непрямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Стаття 25 визначає необережність та її види: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Злочинна самовпевненість виражається в тому, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Злочинна недбалість має місце там, де особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була й могла їх передбачати.

Об'єкт злочину — це те, на що посягає злочин і чому він заподіює шкоду. Це ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктивна сторона — зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину.

Обов'язковими (необхідними) ознаками об'єктивної сторони як елементу складу злочину є: діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок. Тому в злочинах із так званним матеріальним складом, тобто в таких, які вважаються закінченими з моменту настання певних наслідків (умисне вбивство, крадіжка, доведення до банкрутства), має бути встановлений причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільно небезпечним наслідком, що настав. Натомість, злочини із формальним складом (наприклад, незаконне перетинання державного кордону) вважаються завершеними з моменту вчинення протиправного діяння. Факультативними (додатковими) ознаками

об'єктивної сторони злочину є час, місце, умови, способи та знаряддя вчинення злочину тощо.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Особлива частина

Розділ VIII. Злочини проти довкілля

Стаття 253. Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля

1. Розробка і здача проєктів, іншої аналогічної документації замовнику службовою чи спеціально уповноваженою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля або введення (прийм) в експлуатацію споруд без такого захисту, якщо вони

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтесь із текстом статті Кримінального кодексу України та охарактеризуйте склад злочину, про який ідеться.

створили небезпеку тяжких технологічних аварій або екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення або інших тяжких наслідків, — карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або обмеженням волі на той самий строк. <...>

5. Які стадії вчинення злочину виділяє закон

Усі вчинювані *злочини* поділяються на *закінчені* та *незакінчені*.

Якщо особа повністю реалізувала злочинний намір і вчинила закінчений злочин, то необхідність виділяти будь-які етапи кримінальної відповідальності відсутня. Така необхідність виникає в разі недоведення замисленого злочину до його логічного завершення. Злочин може бути не доведений до кінця з двох причин, які виключають одна одну:

- 1) за волею особи, у поведінці якої вбачається добровільна відмова при незакінченому злочині;
- 2) у супереч волі особи, винної у вчиненні незакінченого злочину — готування або замаху.

Закон виділяє три стадії вчинення кримінально караного діяння:

- 1) готування до злочину;
- 2) замах на злочин;
- 3) закінчений злочин.

Вони розрізняються за характером діянь, моментом їх припинення, ступенем реалізації злочинного наміру. Перші дві стадії визнаються різновидами незакінченого (розпочатого) злочину (попередньої злочинної діяльності).

Закінчений злочин визначається повною реалізацією суб'єктивної та об'єктивної сторони злочину: виконується злочинний намір і реалізується об'єктивна сторона суспільно небез-

печного діяння, зазначена в Особливій частині Кримінального кодексу.

Замахом на злочин стаття 15 Кримінального кодексу України визнає вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу, якщо при цьому злочинне діяння не було доведено особою до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Законодавці поділяють замах на *закінчений* і *незакінчений*. Закінченим замах є, якщо особа вчинила всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, що не залежали від її волі.

Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Готування до злочину стаття 14 Кримінального кодексу України визначає як підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Із кожною стадією вчинення злочину пов'язані особливості кримінальної відповідальності за них. Відповідно до статті 16 Криміналь-

ного кодексу України, відповідальність за незакінчені злочини настає за статтями Загальної частини, які містять опис особливостей відповідного виду незакінченого злочину

6. Як визначають співучасть у злочині

Досить часто в одному злочині беруть участь двоє або більше осіб, які діють узгоджено та спрямовують свої дії на досягнення єдиного результату. У таких ситуаціях виникає питання про співучасть у злочині.

Співучасть у злочині визнається умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Кримінальний кодекс України визначає такі види співучасників: *виконавець, організатор, підбурювач і пособник*.

Виконавець — це особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що не є суб'єктами злочину, вчинила конкретний злочин. Тобто виконавцем (співвиконавцем) є співучасник, що своїми діями безпосередньо виконав повністю або хоча б частково (у якійсь частині) об'єктивну сторону злочину. Так, при розбої виконавцем злочину є не лише той, хто вилучає майно в потерпілого, але й той, хто в момент вилучення застосовує насильство до жертви: тримає потерпілого за руки, позбавляючи його можливості чинити опір, закриває потерпілому рота, щоб він не покликав на допомогу. Усі ці особи — виконавці розбою, тому що кожний із них виконує якусь частину об'єктивної сторони злочину (розбою). Отже, саме виконавець реалізує злочинний задум.

Організатор — це особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його вчиненням: розподіляла ролі між співучасниками, накреслювала план злочину, визначала майбутню жертву чи об'єкти злочину, створювала

(замах на злочин — стаття 15, готування до злочину — стаття 14) і статтею Особливої частини, що відповідає тому чи іншому складу злочину.

ла злочинну групу, забезпечувала фінансування злочинної діяльності.

Підбурювач — це особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину шляхом умовляння, підкупу, погрози, примусу або інших подібних дій — наприклад вказівки, наказу тощо.

Пособником вважається особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

У реальному житті в судовій практиці цілком можливе об'єднання в діяльності співучасника відразу кількох ролей. Наприклад, особа може бути одночасно і виконавцем, і організатором злочину, вона може бути підбурювачем і пособником тощо. Поєднання кількох ролей у поведінці одного співучасника враховується судом при призначенні покарання.

Крім видів співучасті, розрізняють форму співучасті. Можлива співучасть, коли всі співучасники злочину будуть його виконавцями, але можлива й співучасть із розподілом ролей, коли співучасники виконують у злочині різні функції: один — виконавець, другий — пособник, третій — підбурювач тощо. Таким чином, у Кримінальному кодексі України закріплена співучасть у формі співвиконавства і співучасть із розподілом ролей.

ВИСНОВКИ

- Норми кримінального права встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання слід застосовувати до осіб, що вчинили ці злочини.
- Кримінальне правопорушення включає в себе два типи кримінально караних діянь: злочин та кримі-

нальний проступок. Кримінальний проступок відрізняється меншим ступенем вини, спрощеною процедурою притягнення до відповідальності, а також більшим м'яким покаранням.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «вина», «злочин».
2. **Виберіть правильний варіант відповіді.** Згідно з Кримінальним кодексом України, особа, яка вмовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину, є
А виконавцем   **Б** організатором   **В** підбурювачем   **Г** пособником
3. Подайте у вигляді схеми склад злочину.
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Кримінальний проступок		
Злочин		

§ 44. Покарання та його види

ПОМІРКУЙТЕ! Як не стати жертвою злочину? Якими є наслідки злочину для особи та суспільства?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: «покарання».

1. Що таке кримінальна відповідальність і кримінальне покарання

Кримінальна відповідальність — це реакція держави на вчинений особою злочин. Така реакція знаходить своє вираження в певному правозастосовному акті органу держави — обвинувальному вирокі суду.

У зв'язку із цим розрізняють матеріальну і процесуальну підстави кримінальної відповідальності. Матеріальною підставою визнається злочин, а процесуальною — обвинувальний вирок суду. Відповідно до частини 2 статті 2 Кримінального кодексу України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Тільки кримінальний закон визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочином. *Застосування кримінального закону за аналогією заборонено* (частина 4 статті 3).

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності передбачає врахування тяжкості злочину й особи винного при призначенні

покарання. Чим більш тяжкий злочин вчинено, чим більш суспільно небезпечним є винний, тим більш сувора кримінальна відповідальність настає, тим більш суворим є призначене покарання. І навпаки, при вчиненні злочинів, що не є тяжкими, коли особа винного не вимагає суворого покарання, кримінальна відповідальність пом'якшується, призначається менш суворе покарання, а іноді на підставі розглядуваного принципу особа звільняється від кримінальної відповідальності або покарання. Наприклад, вчинення злочину неповнолітнім, надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після виникнення злочину відносять до тих обставин, які пом'якшують покарання.

Покарання — захід примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, та полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

2. Які покарання передбачені Кримінальним кодексом України

Метою покарання є не лише кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання подальшому вчиненню злочинів ними та іншими особами.

ЗАВДАННЯ. Проаналізуйте таблицю «Види кримінальних покарань» і визначте, які з них НЕ застосовуються до неповнолітніх. Як ви вважаєте, чому так визначив законодавець?

ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Основні покарання	
Громадські роботи	Полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Установлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Не призначаються особам, визнаним інвалідами I або II груп, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби
Виправні роботи	Установлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків. Не застосовуються до вагітних жінок, до жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацевздатних, до осіб віком до 16 років, до тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, юристів, посадових осіб місцевого самоврядування
Службові обмеження для військовослужбовців	Застосовуються до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років. Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання
Арешт	Полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції та встановлюється на строк від одного до шести місяців. Не застосовується до осіб віком до 16 років, вагітних жінок та жінок, що мають дітей до семи років
Обмеження волі	Полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Установлюється на строк від одного до п'яти років. Не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та інвалідів I і II груп
Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців	Призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років
Позбавлення волі на певний строк	Полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Установлюється на строк від одного до 15 років
Довічне позбавлення волі	Установлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку
Додаткові покарання	
Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	Застосовується до засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особи, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас
Конфіскація майна	Полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Установлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини й може бути призначена лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу України
Покарання, що застосовуються і як основні, і як додаткові	
Штраф	Грошове стягнення, що накладається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного. Установлюється в межах від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини Кримінального кодексу України не передбачено вищого розміру штрафу
Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	Призначається як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років

3. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

За загальним правилом кримінальна відповідальність настає при досягненні особою 16 років. Стаття 22 Кримінального кодексу

України передбачає, що за певні види злочинів кримінальна відповідальність настає із 14 років.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

...

2. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115—117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої

тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), зґвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289), хуліганство (стаття 296).

Зниження віку кримінальної відповідальності обумовлене перш за все тим, що особа вже в 14-річному віці усвідомлює суспільну небезпечність і протиправність названих злочинів. Перелік таких злочинів є вичерпним. Це лише умисні злочини.

Кримінальний кодекс України виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності, починаючи від 14 років, за злочини, вчинені з необережності.

Розділ XV Загальної частини Кримінального кодексу України розглядає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності за умови його виправлення без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього *примусові заходи виховного характеру*, а саме:

- 1) *застереження*;
- 2) *обмеження дозвілля* і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) *передання неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють*, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

- 4) *покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування завданих майнових збитків*;
- 5) *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків із метою його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років*.

Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються, і він притягується до кримінальної відповідальності.

До неповнолітніх можуть бути застосовані такі основні види покарань:

1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

Кримінальний кодекс України визначає також додаткові покарання, які можуть бути

застосовані до неповнолітніх: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

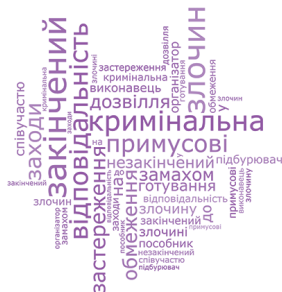
Для тих, хто вперше вчинив нетяжкий злочин, може бути застосовано звільнення від відбування покарання з випробуванням. Призначене покарання відкладається на певний (іспитовий) визначений судом строк тривалістю від одного до двох років. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання. В іншому випадку неповнолітній, що вчинив злочин, направляється для відбування призначеного покарання.

Вчинення злочину неповнолітнім визнається обставиною, яка пом'якшує покарання.

ВИСНОВКИ

- Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності вимагає, щоб кримінальна відповідальність і призначення покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані, виходячи з конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного.
- Законом визначені обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Так, вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує покарання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «покарання».
2. **Виберіть правильний варіант відповіді.** Який із наведених видів кримінальних покарань, згідно з Кримінальним кодексом України, може застосовуватися і як основний, і як додатковий?
А штраф
Б громадські роботи
В виправні роботи
Г конфіскація майна
3. **Виберіть правильний варіант відповіді.**
Громадянин К., дочекавшись, поки громадянин М. піде з квартири, проникнув до його помешкання й виніс звідти коштовності та гроші, у тому числі в іноземній валюті. Сусідам М., які зустріли його при виході з квартири, К. пояснив, що є другом М., тому вони не надали зустрічі особливого значення.
Відповідно до Кримінального кодексу України, дії громадянина К. кваліфікуються як:
А крадіжка
Б грабіж
В розбій
Г шахрайство
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Адміністративне правопорушення		
Злочин		

§ 45. Практичне заняття. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Як держава враховує вік порушників, визначаючи міру кримінальної відповідальності неповнолітніх?
2. Які додаткові заходи впливу застосовуються до неповнолітніх, що вчинили кримінальне правопорушення?

1. Чи є притягнення неповнолітніх до відповідальності проявом негуманності держави

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся з інформацією, поданою за матеріалами газети «Голос України». Оцініть наведену в ній ситуацію з правової точки зору: яке правопорушення було наявне, який його склад? Як ви вважаєте, чи справдяться прогнози журналіста щодо юридичної відповідальності правопорушників? Чому? Як ви особисто ставитеся до описаних подій?

85-річного дідуся, який самотньо жив у власному будинку в селі Бліх Зборівського району на Тернопільщині, сусіди знайшли мертвим. Правоохоронці й судмедексперти з'ясували: він помер не своєю смертю. До кола підозрюваних потрапили 15-річний онук і правнук загиблого із сусіднього селища Заложець.

Хлопці навідувалися до діда, коли йому приносили пенсію. Він завжди давав їм трохи грошей. Проте цього підліткам було замало. Уночі вони через вікно залізли до хати. Нишпорили всюди, але грошей не знайшли. Від шуму дідусь прокинувся та впізнав злодіїв. Онук і правнук накинулися на нього й задушили. 400 гривень, через які старенького позбавили життя, під матрацом знайшли правоохоронці.

Стосовно хлопців порушено кримінальну справу. Їм загрожує від семи до 15 років обмеження або позбавлення волі. Росли вони без належного нагляду дорослих.

2. За які види злочинів неповнолітні несуть кримінальну відповідальність із 14 років

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в парах. Розгляньте наведені ситуації та виконайте завдання.

- 15-річний Сергій повідомив про замінування школи для того, щоб зірвати заняття.
- 13-річна Олена ввечері зустріла 12-річну Тетяну та, погрожуючи їй побоями, відібрала в неї мобільний телефон.
- 16-річна Катерина поширювала в соціальних мережах заклики до насильницького повалення конституційного ладу в Україні.

- 14-річний Іван побився зі своїм знайомим, 13-річним Володимиром. Унаслідок бійки в останнього було зламано два ребра. Судово-медична експертиза встановила завдання тілесних ушкоджень середньої тяжкості.
- 1) Визначте, за якою з наведених нижче статей Кримінального кодексу України слід кваліфікувати дії неповнолітніх у кожній з описаних ситуацій.
- 2) Виходячи з положень статті 22 Кримінального кодексу України, визначте, чи підлягають згадувані особи кримінальній відповідальності.

Куразька виховна колонія (Харківська область). Тут відбувають покарання неповнолітні, засуджені до позбавлення волі

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 109. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади

<...> 2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, — караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.

Стаття 121. Умисне тяжке тілесне ушкодження

1. Умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи неоправдане знівечення обличчя, — карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років. <...>

Стаття 122. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження

1. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину, — карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

Стаття 125. Умисне легке тілесне ушкодження

1. Умисне легке тілесне ушкодження — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року. <...>

Стаття 185. Крадіжка

1. Таємне викрадення чужого майна (крадіжка) — карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від вісімдесяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років. <...>

Стаття 186. Грабіж

1. Відкрите викрадення чужого майна (грабіж) — карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до чотирьох років.

2. Грабіж, поєднаний з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства, або вчинений повторно, або за попередньою змовою групою осіб, — карається позбавленням волі на строк від чотирьох до шести років.

Стаття 259. Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності

1. Завідомо неправдиве повідомлення про підготовку вибуху, підпалу або інших дій, які загрожують загибеллю людей чи іншими тяжкими наслідками, — карається позбавленням волі на строк від двох до шести років. <...>

ВИСНОВОК

- За певні види злочинів (умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу тощо) кримінальна відповідальність настає вже в 14-річному віці. Зни-

ження віку кримінальної відповідальності обумовлене тим, що особа вже в 14-річному віці усвідомлює суспільну небезпечність і протиправність указаних злочинів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. **Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.** Кваліфікуйте дії учасників ситуації. Чи містить вона склад злочину? Охарактеризуйте його ознаки, а також обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання учасників ситуації.
П. Сіренко (24 роки) підмовив І. Небудька (17 років) та Р. Сиволапу (18,5 року) залякати свого сусіда К. Приходька, який не погоджувався зробити грошовий внесок на встановлення охоронного пристрою в під'їзді будинку, де жили П. Сіренко й К. Приходько. Перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, І. Небудько та Р. Сиволапа зустріли К. Приходька на безлюдній вулиці, коли той повертався з роботи. Спочатку вони погрожували йому фізичною розправою, а потім від слів перейшли до дії. Сталася бійка, у результаті якої К. Приходько отримав легкі тілесні ушкодження, а І. Небудько — струс мозку.
2. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), з'ясуйте, які види кримінальних правопорушень найчастіше вчиняють неповнолітні. У чому, на вашу думку, полягає причина вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми?

РОЗДІЛ 8

ЯКЩО ПРАВО — ЦЕ ПРОФЕСІЯ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- називати професії, пов'язані з юридичною наукою
- пояснити, хто такі судді, прокурори, слідчі, нотаріуси, адвокати, юрисконсультанти, дільничні офіцери поліції, правозахисники
- наводити приклади видів діяльності прокурора, нотаріуса та адвоката
- називати основні вимоги до осіб, які мають намір працювати за юридичним фахом чи в поліції
- описувати процедуру розгляду цивільної (кримінальної) справи в суді
- розв'язувати правові ситуації з використанням знань про професію юриста
- оцінювати життєві ситуації, за яких потрібна допомога юриста

§ 46. Юристи в нашому житті

ПРИГАДАЙТЕ!

1. На яких засадах здійснюється державна влада в Україні?
2. Яка з гілок влади має своїм головним завданням застосування норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, які при цьому виникають?

1. Кого називають юристами

Людей, які пов'язали свою професійну діяльність із правом, називають *юристами*. Це достатньо широке поняття. Юристом є і науковець, що проводить дослідження у сфері правознавства, і викладач юридичних дисциплін, і практичний діяч у сфері права (наприклад суддя, адвокат, нотаріус тощо).

Юридичні професії надзвичайно різноманітні. Це цілком природно, адже правом врегульовані різні сторони суспільних відносин. До найбільш важливих і поширених юридичних професій належать професії судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса та юрисконсульта.

Професія юриста виникла давно. Її поява пов'язана з тим, що з розвитком права та законодавства суспільні відносини постійно ускладнювалися, і з часом правильне застосування й тлумачення правових норм стало неможливим без професійної підготовки та тривалої практики.

Уже в найдавніших державах існували люди, діяльність яких була пов'язана із правом. Так, жодна держава не могла обійтися без суддів, які б вирішували суперечки між її жителями та призначали покарання за злочини. Разом із цим у деспотичних монархіях, якими були Давній Єгипет і Вавилонське царство, рішення справи часто визначалося не нормами права, а соціальним становищем сторін спору або волею правителя.

Новий поштовх для розвитку професія юриста отримала в *Давніх Афінах*. Демократичний устрій, що формувався в місті-державі, визначив особливий характер здійснення правосуддя. Сторони судового спору мали переконати присяжних у своїй правоті, використовуючи факти та логічні аргументи. Саме тому прообразом сучасних юристів можна вважати афінських *ораторів*. В Афінах навіть виникли особливі професії — *логограф*, професійний автор промов на суді, у яких викладалися аргументи сторони у процесі, та *синегор*, професійний оратор, який виголошував судову промову замість позивача або відповідача. Багато творів відомих

афінських ораторів — *Антифона*, *Демосфена*, *Ісократ* — є саме судовими промовами. Не дивно, що й сьогодні *ораторське мистецтво* є обов'язковим предметом для майбутніх юристів. Проте афінські логографи та синегори ще не були юристами в повному розумінні цього слова. Справа в тому, що афінське право не було систематизоване, і часто його норми мали характер звичаїв.

Наступний важливий етап розвитку професії юриста припав на *Давній Рим*. Римляни успадкували ораторське мистецтво давніх греків. Разом із цим вони додали до юридичної професії інший важливий елемент — впроваджене законодавство, яке було відсутнім в Афінах. На початку існування Риму тлумаченням законів займалася *колегія жерців-понтіфіків*. Крім цього, вони вели запис судових прецедентів (випадків), надавали поради у спірних ситуаціях тощо. Тим не менш, до складу колегії входили лише *патриції*, привілейований прошарок римського суспільства, тому значна частина населення Риму була позбавлена доступу до законів, що ставило її в невигідне становище. Укладення *законів XII таблиць* дало поштовх до зміни цієї ситуації, адже письмова фіксація законів дала можливість позбавити понтіфіків виключного права їх тлумачити. Почав формуватися прошарок людей, які вивчали та тлумачили закони. Одним із найвідоміших юристів цієї доби став *Аппій Клавдій Цек* (IV ст. до н. е.). Він уклав збірник коментарів до римського права, відомий як «Цивільне право Флавія» — перше роз'яснення римських законів, доступне широкому загалу, а не лише патриціям. Саме поява таких дослідників права відрізняла Давній Рим від Давніх Афін, де в судових процесах сторони часто спиралися лише на ораторські якості. Однак традиція виступів ораторів на судах існувала й тут. Відомим римським оратором є *Марк Туллій Цицерон*.

Значно зросла роль юристів після встановлення в Римі імператорської влади. Досвідче-

ні, відомі юристи приймалися на державну службу, до їх точки зору дослухалися при вирішенні судових справ. Коментарі та думки найбільш авторитетних юристів щодо застосування законодавства навіть мали обов'язкову юридичну силу. Не дивно, що професія юриста була надзвичайно почесною.

Традиції римських юристів після падіння імперії на Заході продовжилися у Візантії. Там під керівництвом видатного юриста *Трибоніана* був укладений Звід цивільного права (відомий також як Кодекс Юстиніана), який, крім власне законів, виданих імператорами, містив і уривки із творів найвидатніших римських юристів, таких як *Сабін*, *Ульпіан*, *Павел*, *Модестін* та ін.

Багато в чому саме римські правники заклали основу сучасних юридичних професій.

2. Хто такі судді

Професія судді в багатьох відношеннях є центральною юридичною професією. Основним призначенням суддів в Україні є здійснення правосуддя.

Судді наділені значною владою для вирішення судових справ. Рішення суддів виносяться *іменем України*. Відповідно, держава *забезпечує виконання судового рішення* у визначеному законом порядку (стаття 129¹ Конституції України).

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють статус суддів в Україні, є Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також процесуальні кодекси: Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судочинства.

Із метою забезпечення діяльності суддів Конституцією та законами України гарантуються *незалежність* та *недоторканність* суддів. Це, зокрема, забезпечується неможливістю затримання судді без згоди Вищої ради правосуддя (за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину), неможливості притягнення судді до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Конституція України містить пряму *заборону впливу* на суддю в будь-який спосіб.

Будівля Верховного Суду України

Не дивно, що такі слова, як прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, та й саме слово юрист, мають латинське коріння.

Крім цього, держава забезпечує *особисту безпеку* судді та членів його сім'ї.

У Конституції України визначено *вичерпний* перелік підстав для звільнення суддів:

- 1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я;
- 2) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність посаді, яку він обіймає;
- 4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;
- 5) незгода на переведення до іншого суду в разі ліквідації чи реорганізації суду, у якому суддя обіймає посаду;
- 6) порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна (стаття 126 Конституції України).

З іншого боку, для забезпечення добропорядності суддів у здійсненні правосуддя на них накладається низка *обмежень*. Так, на суддів поширюються вимоги щодо *несумісності*. Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої (частина 2 статті 127 Конституції України).

Крім того, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» включає низку механізмів підзвітності суддів суспільству. Так, судді подають передбачену Законом України «Про запобігання корупції» декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у якій розкриваються дані про майно та доходи судді та членів його родини. Також для суддів додатково передбачені моніторинг (перевірка) способу їхнього життя, подання декларації родинних зв'язків, декларації доброчесності (статті 59, 61 та 62 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 127

«...» На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, доброчесним та володіє

Як уже зазначалося, основне завдання суддів — відправлення правосуддя. Здійснюючи його, судді є незалежними та керуються верховенством права. Разом із цим вони зобов'язані дотримуватися засад судочинства, визначених статтею 129 Конституції України.

Тож як стають суддями? Вимоги до суддів викладені в Конституції України.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Які вимоги до осіб, що претендують на обіймання посади судді, висунуті Основним Законом держави?

державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.

У 2016 р. із реформуванням системи правосуддя в Україні змінився порядок призначення суддів на посади. Призначення на посаду судді здійснюється *Президентом України* за поданням *Вищої ради правосуддя* (стаття 128 Конституції України). Для цього проводиться спеціальний конкурс, який має на меті відбір кращих кандидатів на посади суддів.

Крім формальних вимог, що висуваються перед суддями, для успішного виконання покладених на них обов'язків їм потрібні такі якості, як порядність, уважність, чуйність, емоційна стійкість, почуття справедливості. Суддям необхідні також високорозвинені навички спілкування: уміння слухати співрозмовника, давати вичерпні й прямі відповіді.

3. Які повноваження мають прокурори

Іншою важливою професією у сфері правосуддя є професія *прокурора*.

Найбільш загально роль прокурорів визнається Конституцією України.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 131¹. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до

закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Підтримання публічного обвинувачення прокурором полягає в тому, що саме він представляє сторону обвинувачення в кримінальному процесі.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у кримінальних провадженнях

є формою нагляду за дотриманням законів під час його проведення. Для цього прокурору Кримінальним процесуальним кодексом України надані широкі повноваження. Зокрема, він починає розслідування за наявності відповідних підстав, дає доручення слідчим, ска-

совує їх незаконні та необґрунтовані постанови, повідомляє особу про підозру тощо.

До системи прокуратури в Україні входять:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) регіональні прокуратури (прокуратури областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя);
- 3) місцеві прокуратури;
- 4) військові прокуратури;
- 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура (стаття 7 Закону України «Про прокуратуру»).

Не всі працівники прокуратури є прокурорами. Статус прокурорів мають: Генеральний прокурор України та його заступники, керівники регіональних, місцевих прокуратур та їхні заступники, керівники підрозділів Генеральної прокуратури України, регіональних і місцевих прокуратур та їхні заступники, прокурори Генеральної прокуратури України, регіональних та місцевих прокуратур (стаття 15 Закону України «Про прокуратуру»).

Прокуратуру очолює *Генеральний прокурор*, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України *Президент України*. Він призначається на *шість років*. Одна й та сама особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки підряд (частини 2 і 3 статті 131¹ Конституції України).

На прокурорів поширюються *вимоги несумісності*. Це означає, що перебування на посаді прокурора несумісне з обійманням посади в будь-якому органі державної влади, іншому державному органі, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом на державних виборних посадах. Прокурорам заборонено займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю. Прокурор не може належати до політичної партії, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках (стаття 18 Закону України «Про прокуратуру»).

4. Коли ми звертаємося до адвоката

Досить часто в судовому процесі опонентом (супротивником) прокурора виступають представники ще однієї надзвичайно важливої юридичної професії — *адвокати*.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність *адвокатів* в Украї-

Залежно від рівня прокуратури вимоги до кандидатів на посаду прокурора дещо відрізняються.

- Прокурором *місцевої прокуратури* може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше ніж два роки та володіє державною мовою.
- Прокурором *регіональної прокуратури* може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше ніж три роки.
- Прокурором *Генеральної прокуратури України* може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше ніж п'ять років.
- *Військовими прокурорами* призначаються громадяни із числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі та мають вищу юридичну освіту.
- Прокурором *Спеціалізованої антикорупційної прокуратури* може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше ніж п'ять років та володіє державною мовою (стаття 27 Закону України «Про прокуратуру»).

Як і у випадку суддів, добір кандидатів на посади прокурорів здійснюється *на конкурсних засадах*.

Окрім формальних вимог, що висуваються законодавством, для ефективного виконання прокурором своїх обов'язків суттєве значення також мають й інші якості. Важливим для прокурора є ораторське мистецтво, вміння чітко викласти свою позицію, аргументувати її, адже виконання обов'язків прокурора потребує участі в судових дебатах. Прокурору необхідне розвинене логічне мислення, вміння знаходити вирішення нестандартних проблем, швидко й відповідально приймати рішення. Як і для судді, для прокурорів важливі порядність та почуття справедливості.

ні, є Конституція України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Як Основний Закон врегулює діяльність адвокатів у державі?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 131². Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

Незалежність адвокатури гарантується.

Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом.

Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Більш детально сутність адвокатської діяльності розкрито в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до нього, адвокатська діяльність — незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення:

- захисту;
- представництва;
- надання інших видів правової допомоги клієнту.

Захист — це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Представництво — вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта (громадянина, який звернувся по адвокатську допомогу) в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні.

Інші види правової допомоги — надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення ре-

алізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення (стаття 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Як уже зазначалося, за загальним правилом *виключно адвокат* здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Адвокатом в Україні може бути особа, яка:

- має повну вищу юридичну освіту;
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи в галузі права *не менше ніж два роки*;
- склала кваліфікаційний іспит;
- пройшла стажування (крім випадків, встановлених законом);
- склала присягу адвоката України;
- отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю (частина 1 статті 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Сутність принципу дотримання законності в діяльності адвоката полягає в тому, що він зобов'язаний не порушувати чинного законодавства України, сприяти утвердженню й практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб. Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх вчиненню.

Значною мірою за станом адвокатури й ставленням до неї держави говорять про демократичність самої держави. Авторитет адвоката та ефективність його діяльності безпосередньо залежать від становища людини в суспільстві й державі, від ставлення до фундаментальних

принципів демократії, законності, верховенства права. У будь-якому правовому суспільстві адвокату належить особлива роль. Він має діяти не тільки в інтересах клієнта, а й в інтересах права в цілому.

5. Які завдання покладаються на слідчих

Для того щоб кримінальне провадження потрапило до суду, необхідна копійка робота ще одного представника юридичних професій — *слідчого*.

Слідчі — службові особи органів досудового слідства, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Органами досудового слідства є правоохоронні органи, до повноважень яких, відповідно до Кримінального процесуального кодексу, належить розслідування кримінальних правопорушень (кримінальних проступків та злочинів). До органів, які мають у своєму складі слідчі органи, належать:

- *Національна поліція;*
- *Служба безпеки України;*
- *Державна фіскальна служба;*
- *Державне бюро розслідувань;*
- *Національне антикорупційне бюро України* (стаття 3 Кримінального процесуального кодексу України).

Раніше власні слідчі органи мала у своєму складі й *прокуратура*, однак зараз її слідчі

Для адвокатів важливі ораторські навички, уміння логічно та творчо мислити, вислуховувати співрозмовника. Необхідною для професії адвоката є також емоційна стійкість, адже ця робота пов'язана з постійними стресами.

функції передаються новоствореному *Державному бюро розслідувань*.

Отже, основним завданням слідчого є здійснення *досудового розслідування*. Воно є стадією кримінального провадження до передання його до суду (наприклад направлення до суду обвинувального акта). Для злочинів досудове розслідування здійснюється у формі *досудового слідства*. Розслідування включає низку регламентованих кримінально-процесуальним законодавством заходів, спрямованих на розкриття злочинів (такі як обшук, допит тощо).

Конкретні вимоги до кваліфікації слідчих можуть відрізнятися залежно від органу, у якому вони працюють. При цьому слідчому, крім юридичної освіти, необхідно знати специфіку роботи системи правоохоронних органів, процесуальне законодавство та володіти навичками його застосування, мати розвинутий інтелект, високий рівень комунікативності, моральної культури, уміти застосовувати закони логіки тощо.

6. Які послуги надають нотаріуси

Нотаріус — це уповноважена державою фізична особа, основним завданням якої є посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення (стаття 1 Закону України «Про нотаріат»).

Відповідно до статті 34 Закону України «Про нотаріат», який регулює діяльність нотаріусів в Україні, вони вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;

- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок із них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;

- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови іншою;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають на збереження грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи (розпорядження про стягнення боргу);
- 20) вчиняють протести векселів (скасовують відстрочку платежу, яку надає вексель);
- 21) вчиняють морські протести (посвідчують факти аварії суден та псування вантажу);
- 22) приймають на зберігання документи.

При вчиненні нотаріальних дій нотаріус перевіряє відповідність дій та документів вимогам закону. Власне, у цьому й полягає основне призначення нотаріуса. Підтверджуючи документи, дії або права особи, вони підтверджують дотримання законодавства та від імені держави надають їм обов'язкового

характеру. Відповідно до Цивільного кодексу України, низка договорів підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню (наприклад договори щодо нерухомості). Саме тому важливими якостями нотаріусів є уважність та ґрунтовне знання законодавства.

В Україні діють як *державні*, так і *приватні* нотаріуси. При цьому документи, оформлені державними й приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Нотаріусом може бути громадянин України, який:

- має повну вищу юридичну освіту;
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи у сфері права щонайменше *шість років*, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — не менш ніж три роки;
- склав кваліфікаційний іспит;
- отримав свідоцтво про право займатися нотаріальною діяльністю (частина 2 статті 3 Закону України «Про нотаріат»).

Нотаріуси вчиняють певні юридичні дії щодо незаперечних прав. У разі виникнення спору про цивільне право нотаріус зобов'язаний зупинити вчинення нотаріальної дії до розв'язання спірного питання судом.

7. У чому полягає завдання юрисконсультів

Навички та знання юриста потрібні не лише у сфері державного управління, але й у сфері приватного підприємництва. У зв'язку із цим важливе значення має професія *юрисконсульта*.

До завдань юрисконсульта належать усі дії, що пов'язані із застосуванням закону в господарській діяльності підприємства. Саме його зазвичай залучають до складання тексту договорів, які укладаються роботодавцем, він бере участь у вирішенні юридичних суперечок

із партнерами та конкурентами, надає керівництву підприємства консультації з правових питань тощо. Конкретні ж обов'язки юрисконсульта багато в чому залежать від характеру діяльності підприємства, на якому він працює.

У кожному разі, крім юридичної освіти та глибоких знань юриспруденції, важливими якостями для юрисконсульта є комунікативність, логічне мислення, уміння чітко аргументувати свою позицію, а також розуміння бізнесу, що веде підприємство, на якому він працює.

8. Яку роль у суспільстві відіграють правозахисники

Професія *правозахисника* є найменш визнаною з усіх юридичних професій. І сьогодні вчені-юристи не можуть дійти остаточного висновку, що саме вважати правозахисною діяльністю. Однак найчастіше вона визначається як діяльність, спрямована на надання особі правової допомоги щодо припинення порушень права, притягнення винних

до юридичної відповідальності, відновлення права й відшкодування спричинених порушенням права збитків. *Правозахисні організації*, які займаються цією діяльністю, можуть бути як державними, так і недержавними. Так, достатньо часто до правозахисників відносять і адвокатуру, яку ми вже розглянули.

Серед державних правозахисних організацій у першу чергу слід виділити *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, який здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції (стаття 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»). Із метою забезпечення дотримання прав дитини в Україні діє *Уповноважений Президент України з прав дитини*.

Правозахисну діяльність здійснюють також органи *Міністерства юстиції*, передусім мережа центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги. Їх основним призначенням є надання *правової допомоги*, тобто надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина,

захисту цих прав і свобод, їх відновлення в разі порушення (стаття 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Існують і державні органи, які займаються правозахисною діяльністю лише щодо реалізації певних груп прав людини. Такими можна вважати, наприклад, уже розглянуті нами органи захисту прав споживачів.

Недержавні правозахисні організації представлені громадськими організаціями, основною метою яких є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам. Недержавні правозахисні організації є важливим елементом громадянського суспільства, оскільки вони забезпечують самоорганізацію громадян із метою відстоювання своїх прав. Прикладами недержавних правозахисних організацій є Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група тощо.

ВИСНОВКИ

- Однією з гілок влади в демократичній державі є судова влада. Головним її завданням є здійснення правосуддя.
- Основу судової влади в Україні становлять судові органи, які мають різні компетенції та юрисдикцію, але одне призначення — захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, територіальної цілісності, дотримання законності в суспільстві.
- Правоохоронні органи є важливою складовою державного механізму, на які покладається захист життя і здоров'я, прав і свобод громадян, інтересів держави й суспільства.

- Адвокатура є окремою ланкою системи правоохоронних органів. Адвокатура — це добровільне професійне громадське об'єднання, яке забезпечує право на захист від обвинувачення, правову допомогу при розгляді справ у судах та інших державних органах.
- Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок засвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії.
- Значна роль у реалізації, захисті та поновленні прав громадян відводиться державним і недержавним правозахисним організаціям.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть правоохоронні органи, які мають у своєму складі слідчі органи.
2. Подайте у вигляді схеми структуру органів прокуратури в Україні.
3. Подайте у вигляді схеми види адвокатської діяльності в Україні.
4. Заповніть таблицю «Юридичні професії в Україні».

Назва юридичної професії	Яким законом регламентується діяльність	Основні завдання
Прокурор		
Адвокат		
Нотаріус		

5. **Цікава ваша думка!** Українські правознавці вважають, що ефективне виконання юристом свого професійного обов'язку передбачає гуманність і вимогливість до себе й інших людей, чесність, сумлінність, неупередженість, вірність чинному законодавству. При цьому вони зауважують, що моральні якості працівників різних юридичних спеціальностей мають свої особливості. Якими, на вашу думку, повинні бути моральні якості судді? Спробуйте скласти «Моральний кодекс судді».

§ 47. Нова українська поліція

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке право?
2. Кого називають юристами?

1. Із якою метою створена нова українська поліція

Для того щоб закон працював, потрібні не лише люди, які його застосовують, але й люди, які його захищають, — *правоохоронці*. Центральним правоохоронним органом в Україні є *Національна поліція*.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІЦІЮ»

Стаття 2. Завдання поліції

1. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

ЗАВДАННЯ. Попрацюйте із джерелом права. Які завдання має виконувати Національна поліція згідно із законодавством? Як, на вашу думку, слід розуміти положення Закону про те, що завданнями цього органу є «надання поліцейських послуг»?

- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Для виконання вказаних завдань поліцейським надані широкі повноваження, у тому числі щодо обмеження в окремих випадках прав громадян. Із цією метою поліцейські мають право застосовувати *поліцейські заходи*, які поділяються на *превентивні поліцейські заходи* та *поліцейські заходи примусу*.

До *превентивних поліцейських заходів* належать:

- 1) перевірка документів особи;
- 2) опитування особи;
- 3) поверхнева перевірка й огляд;
- 4) зупинення транспортного засобу;
- 5) вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території;
- 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;
- 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи;

- 8) перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ;
- 9) застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису;
- 10) перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб;
- 11) поліцейське піклування (стаття 31 Закону України «Про Національну поліцію»).

Поліцейські заходи примусу застосовуються лише як крайній захід і включають:

- 1) фізичний вплив (силу);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї (стаття 42 Закону України «Про Національну поліцію»).

Поліція може застосовувати й інші заходи, зокрема накладати адміністративні стягнення за деякі адміністративні правопорушення.

Слід пам'ятати, що коли поліцейський звертається до вас або ви звертаєтесь до нього, він зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на вашу вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

У системі Національної поліції діє багато підрозділів, які мають власні специфічні завдання та функції. Відповідно до Закону Укра-

Патрульна поліція України — підрозділ Національної поліції України, що здійснює цілодобове патрулювання вулиць

їни «Про Національну поліцію», систему Національної поліції складають:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення (стаття 13 Закону України «Про Національну поліцію»).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Значно вищими є вимоги нового закону України «Про Національну поліцію» до *взаємодії поліції із громадськістю*. Суттєвого оновлення мають зазнати й кадри нової поліції. Так, замість патрульно-постової служби міліції була створена *патрульна поліція*, відбір до якої проводився за відкритим конкурсом. Патрульні пройшли відносно коротку, але інтенсивну

підготовку за участю зарубіжних фахівців і зараз охороняють порядок у великих містах України. Слід наголосити, що формування нової поліції не завершується на патрульній поліції. Зокрема, були створені підрозділи *кіберполіції*, *корпусу оперативно-раптової дії* (поліцейських спецпризначенців), формуються підрозділи *дільничних офіцерів* поліції.

2. Якими повноваженнями наділені дільничні офіцери поліції

Найчастіше громадяни стикаються з працівниками *патрульної поліції*. Основним завданням *патрульних поліцейських* є цілодобове патрулювання території обслуговування з метою забезпечення належної охорони публічної безпеки й порядку та контролю за дотриманням правил дорожнього руху, його безпеки. При цьому патрульний здійснює *перше реагування* на повідомлення про правопорушення та надання невідкладної допомоги, припиняє виявлені правопорушення, надає необхідну допомогу громадянам, які її потребують.

Не менш важливою є роль *дільничних офіцерів поліції*. На відміну від патрульних, дільничні офіцери закріплюються не за певним маршрутом, а за певною адміністративною дільницею. Їх завданнями є проведення профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці, взаємодія з населенням та громадськими формуваннями щодо дотримання публічної безпеки та порядку, профілактики

правопорушень. Також вони беруть участь разом з іншими підрозділами Національної поліції у виявленні, попередженні, припиненні адміністративних правопорушень та злочинів, у розкритті злочинів, учинених на території адміністративної дільниці.

Поліцейських приймають на роботу *за конкурсом*. Відбір кандидатів на посаду здійснюють спеціально створені *поліцейські комісії*, які складаються з представників самої Національної поліції, Міністерства внутрішніх справ та громадськості. Після прийняття на службу до лав Національної поліції майбутні поліцейські складають присягу.

Для поліцейських, крім знання законодавства, надзвичайно важливими є фізична підготовка та витривалість, стійкість до стресів, адже їхня робота пов'язана з ризиками для життя та здоров'я. І, звичайно, щоб стати хорошим поліцейським, необхідне почуття відповідальності за сумлінне та повне виконання своїх обов'язків.

ВИСНОВОК

■ Національна поліція — молодий правоохоронний орган. Він був створений у 2015 р. на зміну старій міліції. Проте відмінність полягає не лише в назві органу, але й у принципах його функціонування. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» ви-

значає основним її завданням надання сервісних послуг. Отже, підкреслюється сервісний характер діяльності поліції на противагу репресивному (каральному) характеру, який був властивий правоохоронним органам за радянських часів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть завдання, які покладаються українським законодавством на Національну поліцію.
2. Подайте у вигляді схеми поліцейські заходи, які можуть здійснюватися представниками Національної поліції з метою виконання покладених на неї завдань.
3. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, мережа Інтернет), з'ясуйте, якою є реакція суспільства на діяльність нової поліції. У чому громадяни вбачають переваги нової поліції над міліцією? За що критикують нових поліцейських? Яких відгуків більше: позитивних чи негативних? Як ви вважаєте, чому?

§ 48. Практичне заняття. Ігровий суд

ПРИГАДАЙТЕ! Які засади судочинства визначені Основним Законом України?

1. Яким є загальний порядок розгляду справ у суді

Процес розгляду справ у суді чітко регламентовано. Кожен з учасників процесу має права та обов'язки, які дозволяють забезпечити чесність, неупередженість та змагальність при розгляді справи в суді. Галузі права, що регулюють судовий розгляд, називаються *процесуальними*. При цьому для різних ситуацій застосовуються різні процедури. Так, розгляд справ про злочини регламентується *Кримінальним процесуальним кодексом України*. Судовий розгляд

цивільно-правових спорів врегульовано *Цивільним процесуальним кодексом України*. Порядок проведення судових процесів між суб'єктами господарської діяльності регулюється *Господарським процесуальним кодексом України*. *Кодекс адміністративного судочинства України* регулює порядок судового розгляду справ, у яких однією зі сторін виступає держава.

Ми розглянемо два найбільш поширені типи процесів: *цивільний* та *кримінальний*.

2. Як у суді розглядаються цивільні справи

Цивільне судочинство розглядає справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин.

Такі справи можуть розглядатися в порядку різних *проваджень* (позовне, наказне, окреме), однак ми ознайомимося з одним найбільш поширеним із них — *позовним*.

У цивільному процесі беруть участь достатньо багато осіб. Їх роль, права та обов'язки при розгляді справи в суді визначаються їхнім *процесуальним статусом*.

Центральними учасниками цивільного процесу є *сторони*. У цивільному процесі їх дві: *позивач* та *відповідач*.

Позивачем є особа, яка звертається до суду з *позовом* до відповідача. Саме в позові викладається суть претензій позивача до відповідача (порушення, невизнання чи оспорювання прав, свобод чи інтересів позивача). Фактично головне завдання цивільного процесу — визначити, чи обґрунтовані претензії позивача до відповідача, і якщо так — вжити заходів щодо захисту, відновлення або визнання його прав. Натомість, *відповідач* — це особа, до якої звернено такий позов.

Крім сторін, у цивільному судочинстві беруть участь й інші учасники.

Треті особи — це учасники цивільного процесу, які хоча не є сторонами процесу, зацікавлені в результатах розгляду, адже він

впливає на їхні права та інтереси. Наприклад, у спорі щодо спадщини третьою стороною може бути банк-кредитор спадкодавця.

Учасниками процесу є також *представники* сторін та третіх осіб. *Представники* — це особи, уповноважені здійснювати процесуальні дії в інтересах та від імені учасників цивільного процесу (сторін, третіх осіб). За загальним правилом, представництво іншої особи в суді здійснює виключно *адвокат* (частина 3 статті 131² Конституції України). Разом із цим, законом можуть бути визначені *винятки* щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх (віком до 14 років) чи неповнолітніх (віком до 18 років) осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Крім цього, існує категорія учасників цивільного процесу, які не беруть безпосередньої участі у справі, виконуючи переважно допоміжні функції. До них належать: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу.

Секретар судового засідання здійснює *організаційно-технічне забезпечення* процесу. Зокрема, він провадить судові виклики й повідомлення; перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викли-

кано до суду, і доповідає про це головуючому; забезпечує фіксування судового засідання технічними засобами; веде журнал судового засідання; оформлює матеріали справи; виконує інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи.

Основна роль *судового розпорядника* полягає в *забезпеченні* дотримання особами, що перебувають у суді, *встановлених правил*, виконанні ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні.

Свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. Слід пам'ятати, що, відповідно до статті 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Крім цього, Цивільний процесуальний кодекс України встановлює перелік осіб, які *не можуть бути допитані як свідки*. Це:

- 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи лікуванні у психіатричному лікувальному закладі;
- 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем, — про такі відомості;
- 3) священнослужителі — про відомості, отримані ними на сповіді віруючих;
- 4) професійні судді, народні засідателі та присяжні — про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку.

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв — без згоди дипломатичного представника.

Експерт — це особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок із питань, які виникають при розгляді справи й стосуються сфери її (особи) спеціальних знань. Таке дослідження називається *експертизою*. Слід звернути увагу, що до експертів висуваються особливі вимоги. Вони викладені в Законі України «Про судову експертизу»; для того щоб брати участь у судовому засіданні як експерт,

особа має бути внесена до *Державного реєстру атестованих судових експертів*.

Перекладач залучається до судового засідання у випадку, якщо комусь з учасників процесу необхідний переклад. Крім цього, він може бути задіяний для спілкування з особами, які мають вади слуху або мовлення.

Спеціаліст — це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Слід відрізнити *спеціаліста* від *експерта*. Якщо експерт проводить експертне дослідження, результати якого надаються суду, то спеціаліст лише допомагає проводити процесуальні дії в межах своєї компетенції.

Особа, яка надає правову допомогу, — це фахівець у галузі права, який за законом може надавати правову допомогу.

Окремим суб'єктом цивільного процесу є *суд*. Цивільні справи в судах *першої інстанції* розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду. У судах *апеляційної* та *касаційної* інстанцій цивільні справи розглядаються колегією у складі не менше *трьох* суддів.

При розгляді справи суд може видавати кілька видів документів. *Ухвала суду* — це акт суду, яким справа по суті не вирішується, але якими оформляються певні процесуальні дії. Наприклад, суд може видати ухвалу про призначення експертизи (стаття 144 Цивільного процесуального кодексу України). *Рішення суду* — це акт суду, яким справа вирішується по суті.

Цивільне судочинство складається з кількох стадій.

Першою стадією є *відкриття провадження*. Підставою для нього є подання до суду *позовної заяви*. У позовній заяві викладається суть позову позивача до відповідача. Цивільний процесуальний кодекс України встановлює загальні вимоги до позовної заяви. Вона подається в письмовій формі та має містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником — їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;

- 3) зміст позовних вимог;
- 4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;
- 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;

- 6) зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
- 7) перелік документів, що додаються до заяви.

3. Як написати позовну заяву

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте ситуацію та допоможіть її учасниці скласти позовну заяву за наведеним зразком.

Олена М. (17 років) під час літніх канікул два місяці працювала кур'єром у видавництві «Світанок». За перший місяць роботи вона отримала заробітну плату вчасно, а за другий — ні. Коли дівчина звільнялася, бухгалтер видавництва попросила її трохи почекати

з отриманням заробітної плати, оскільки підприємство мало певні фінансові проблеми. Після звільнення минуло два місяці, а грошей Олена так і не отримала. Вона знову звернулася до бухгалтерії. Тепер їй пояснили, що всі гроші, які їй мало виплатити видавництво, вона отримала ще після першого місяця роботи. Олена вирішила звернутися до суду.

Зразок позовної заяви

До (назва суду)
Позивач: (ПІБ)
(домашня адреса)
Відповідач: (назва юридичної особи)
(адреса юридичної особи)
Код ЄДРПОУ (номер юридичної особи
в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України)
Розрахунковий рахунок
Ціна позову: _____ гривень.

ПОЗОВНА ЗАЯВА про стягнення заборгованості із заробітної плати

Із _____ 20__ року я перебував(ла) у трудових відносинах із (назва юридичної особи, далі — Відповідач), працюючи на посаді _____.

«___» _____ 20__ року я припинив(ла) трудові відносини з Відповідачем за домовленістю сторін згідно зі ст. 36 Кодексу законів про працю України, що підтверджується записом у моїй трудовій книжці.

У день мого звільнення сума боргу Відповідача із заробітної плати переді мною склала _____ гривень.

Оскільки Відповідач не розрахувався по заборгованості із заробітної плати, я вимушений(на) звернутися до суду для захисту своїх матеріальних прав.

На підставі вищевикладеного та керуючись ст. 115, 116 Кодексу законів про працю України, ст. 4, 149, 150, 152 Цивільно-процесуального кодексу України,

Прошу суд:

Стягнути з Відповідача на мою користь заборгованість із заробітної плати в розмірі _____ гривень.

Додатки:

- 1. Довідка про суму заборгованості із заробітної плати в Позивача.
- 2. Копія позовної заяви.
- 3. Копія трудової книжки.
- 4. Квитанція про сплату судового збору (державного мита).

Дата

Підпис (ПІБ)

На *другій стадії* справа готується до судового розгляду.

Центральною стадією цивільного процесу є *третьою стадією* — судовий розгляд справи. На цьому етапі справа розглядається на судовому засіданні, вирішується по суті та ухвалюється судові рішення. Учасники процесу викладають свою позицію та надають *докази* на її підтвердження.

Доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Судовий розгляд закінчується ухваленням рішення суду (в окремих випадках — постановленням *ухвали*).

Якщо сторони погоджуються зі змістом судового рішення, процес завершується *зверненням*.

Зала судового засідання

наявності рішення до виконання. Разом із цим у разі наявності заперечень сторони можуть *оскаржити* судові рішення. Рішення суду *першої інстанції*, що не набрало законної сили, оскаржується в порядку *апеляційного провадження*. Рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, рішення та ухвали апеляційного суду, затверджені за результатами апеляційного розгляду, можуть бути оскаржені в *касаційному порядку*.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Судовий розгляд справ здійснюється державною мовою. Особи, які беруть участь у справі та не володіють або недостатньо володіють українською мовою, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача.

Судові справи розглядаються в залах судових засідань, які мають відповідну нумерацію.

Під час судового розгляду справи судові засідання повністю фіксуються за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

Перед початком слухання секретар судового засідання або судовий розпорядник з'ясовує явку учасників судового процесу і запрошує їх до зали судового засідання.

Присутні в залі судового засідання мають дотримуватися порядку судового розгляду, який забезпечується головуючим суддею та судовим розпорядником.

Усі присутні в залі судового засідання при вході до нього судді мають підвестися.

Учасники судового процесу, а також інші особи, які перебувають у залі судового засідання, зобов'язані звертатися до судді (суду) словами «Ваша честь», «Високий суд» і виконувати розпорядження головуючого. Звернення одного учасника судового процесу до іншого починається словом «Шановний(а)».

Запитання до судді, суду з боку учасників процесу та присутніх у залі судового засідання не допускаються.

Учасники цивільного, адміністративного процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові записи, а також використовувати портативні аудіопристрої.

До осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, судом застосовуються процесуальні дії:

- головуєчий попереджає особу, яка порушує порядок у судовому засіданні або не виконує його розпоряджень, про неприпустимість неналежної поведінки при здійсненні судочинства;
- у разі повторного вчинення зазначених дій головуєчий має право вивести із зали будь-яку особу, яка порушує порядок у судовому засіданні;
- у разі видалення із зали учасника судового процесу, за відсутності якого справа розглядатися не може, суд має право перенести її розгляд, поклавши на винного всі витрати, пов'язані із зупиненням провадження.

Особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з матеріалами справи, знімати копії з документів, долучених до справи, отримувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях тощо.

4. Як у суді розглядаються кримінальні справи

Кримінальне провадження відкривається після виявлення слідчим або прокурором обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Такі обставини можуть міститися як у заявах чи повідомленнях громадян, так і в інформації, отриманій з інших джерел.

Як і в цивільному процесі, у кримінальному процесі існують різні групи учасників із власним процесуальним статусом.

Сторонами кримінального процесу є *сторона обвинувачення* та *сторона захисту*.

До сторони обвинувачення входять:

- *прокурор*;
- *слідчий, керівник органу досудового розслідування*;
- *оперативні підрозділи*.

Основним учасником кримінального процесу зі сторони захисту у кримінальному процесі є підозрюваний, обвинувачений.

Підозрюваним є особа, якій *повідомлено про підозру*, або особа, яка *затримана за підозрою* у вчиненні кримінального правопорушення.

Обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду.

В окремих випадках учасниками зі сторони захисту можуть бути *виправданий* та *засуджений*, а також особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (або вирішувалося питання про їх застосування); особа, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію).

Виправданим є обвинувачений, виправдувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Засудженим є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили. Крім зазначених вище осіб, учасниками кримінального процесу зі сторони захисту є *законний представник підозрюваного, обвинуваченого*, а також *захисник*.

Законний представник залучається до процесу у випадку, якщо підозрюваний або обвинувачений є неповнолітнім або особою, визнаною у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною.

Захисником є *адвокат*, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого,

виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про екстрадицію. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, обов'язковою умовою участі адвоката як захисника є його реєстрація в Єдиному реєстрі адвокатів України.

Окрему групу учасників кримінального провадження складають *потерпілий* і *представник потерпілого*. Потерпілим може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. До представника потерпілого висуваються ті самі вимоги, що й до захисника (адвокат, наявність у Єдиному реєстрі адвокатів України). Від імені юридичної особи, яка є потерпілим, може виступати її керівник або інша уповноважена особа.

У кримінальному процесі беруть участь й інші особи. Наприклад, учасниками кримінального процесу можуть бути *цивільний позивач* та *цивільний відповідач*. Особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди, може пред'явити цивільний позов у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, й отримати процесуальний статус цивільного позивача. З іншого боку, обвинувачений чи підозрюваний не обов'язково може бути цивільним відповідачем за таким позовом. Так, за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (наприклад транспортним засобом), за загальним правилом відповідає особа, яка ним володіє, незалежно від того, із чиєї вини була завдана така шкода. У випадку, якщо цивільний позивач є неповнолітнім або особою, визнаною у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до процесу залучається його *законний представник*.

Частина інших учасників кримінального провадження подібна за своєю роллю до учасників цивільного процесу.

Так, *секретар судового засідання* та *судовий розпорядник* відіграють у кримінальному провадженні ту саму роль, що й у цивільному.

Як і в цивільному процесі, у кримінальному провадженні беруть участь свідки. *Свідком*

є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для надання свідчень. На свідків у кримінальному провадженні також поширюються гарантії статті 63 Конституції України. Крім цього, як і Цивільний процесуальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України містить перелік осіб, які *не можуть бути допитані як свідки*. Це:

- 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні — про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;
- 2) адвокати — про відомості, які становлять адвокатську таємницю;
- 3) нотаріуси — про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;
- 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну й сімейну сторону життя особи — про відомості, які становлять лікарську таємницю;
- 5) священнослужителі — про відомості, отримані ними на сповіді віруючих;
- 6) журналісти — про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;
- 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні — про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали;
- 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, — про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні такої угоди;
- 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, — щодо дійсних даних про їх особи;
- 10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, — щодо цих даних.

Як і в цивільному провадженні, у кримінальному провадженні можуть залучатися *пекладач, експерт, спеціаліст*.

За загальним правилом, кримінальне провадження в судах першої інстанції здійснюється професійним суддею одноособово. Виняток становлять провадження щодо злочинів, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років (колегія із трьох суддів), та щодо злочинів, за які передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі (колегія із трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого — суд присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних). Кримінальне провадження в апеляційному та касаційному порядку здійснюється колегіально не менше ніж трьома суддями.

Стадії *кримінального провадження* суттєво відрізняються від стадій цивільного провадження.

Першою стадією є *досудове розслідування*. Воно розпочинається внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. На цій стадії кримінального процесу здійснюється комплекс процесуальних дій, спрямованих на встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, осіб, які його вчинили, тощо. Зроблені прокурором та слідчими висновки виступають версією обвинувачення, яка й підлягає доказуванню.

Слід звернути увагу, що, незважаючи на назву, суд бере активну участь у досудовому розслідуванні, здійснюючи судовий контроль у формі надання судових дозволів на застосування переважної більшості заходів забезпечення кримінального провадження, проведення частини слідчих (розшукових) дій, а також розгляду та вирішення скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора. Досудове розслідування закінчується однією з наведених дій:

- закриття кримінального провадження;
- звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- звернення до суду з обвинувальним актом;
- звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру;
- звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру.

У разі звернення до суду з обвинувальним актом статус *підозрюваного* змінюється на статус *обвинуваченого*.

Наступною стадією є *підготовче провадження*. У його межах вирішується питання про можливість розгляду матеріалів кримінального провадження по суті в судовому засіданні.

Центральною стадією кримінального провадження є *судовий розгляд*. Він складається з таких етапів:

- 1) підготовча частина;
- 2) власне судовий розгляд (з'ясування обставин та перевірка їх доказами);
- 3) судові дебати;
- 4) останнє слово обвинуваченого;
- 5) ухвалення та проголошення судового рішення.

За результатами судового розгляду може бути прийняте одне з таких рішень:

- вирок (обвинувальний або виправдувальний);

- ухвала про закриття кримінального провадження;
- ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів медичного характеру;
- ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів виховного характеру.

Як і у випадку із цивільним провадженням, рішення суду у кримінальному провадженні може бути оскаржене в *апеляційному* та *касаційному* порядку.

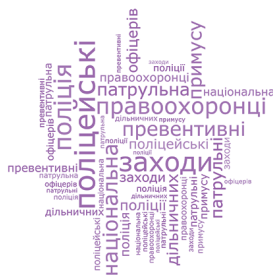
ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Спираючись на матеріал параграфа, змодельуйте проведення судового засідання в цивільній або кримінальній справі:

- Слухається справа про стягнення заборгованості в сумі 43 тис. гривень. Позивач: ПАТ КБ «Приватбанк», відповідач: Громадянка З.
- Слухається справа про крадіжку велосипеда та сільськогосподарського інвентаря (загальною сумою 24 тис. гривень) із приватного помешкання. Потерпілий: Ярослав Д., обвинувачений: Костянтин М.

ВИСНОВКИ

- Згідно з Конституцією, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.
- Особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати всі наявні в них докази чи повідомити про них суд до або під час попереднього судового засідання.
- Особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно дотримуватися своїх процесуальних прав і виконувати процесуальні обов'язки.
- Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається, як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі.
- Необхідно також довести обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі й щодо яких у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, виникає спір.
- Докази не можуть ґрунтуватися на припущеннях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть нормативно-правові акти, які врегульовують порядок розгляду справ у суді.
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Цивільний процес		
Кримінальний процес		

3. За наведеним у параграфі зразком спробуйте скласти позовну заяву про стягнення заборгованості з боржника (підставами для звернення до суду є статті 526, 625, 1049 Цивільного кодексу України).
4. **Проведіть міні-дослідження.** Знайдіть у мережі Інтернет приклади судових рішень та ухвал у цивільних справах. Які питання найчастіше розглядаються в цивільних судових справах? Проаналізуйте одну зі справ, визначивши предмет позову; фактичні обставини справи, встановлені судом; доказову базу, на яку він спирався; рішення, яке було ухвалене.

ДОДАТКИ

Термінологічний словник

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративне стягнення — правовий наслідок адміністративного правопорушення, міра відповідальності за скоєне. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі поваги до закону і права, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Галузь права — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та своїм особливим методом регулюють сферу суспільних відносин.

Громадянин — особа, яка належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею.

Громадянство — стійкий правовий зв'язок особи й держави, що виражається в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Громадянське суспільство — сукупність соціальних відносин та інститутів, що розвиваються в демократичному суспільстві незалежно від держави, здатні впливати на неї та забезпечують умови для самореалізації особистості.

Деліктоздатність — здатність нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

Держава — особлива форма організації суспільства, яка передбачає створення спеціального апарату управління, покликаного керувати суспільними процесами на певній території шляхом надання своїм вимогам загальнообов'язкового характеру, у тому числі за допомогою примусу.

Державний лад — система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими нормами й визначають особливості організації держави та її відносин з іншими учасниками суспільних відносин (окремими громадянами, трудовими колективами, громадськими організаціями, політичними партіями тощо).

Джерела права — встановлені державою або визнані нею офіційно документальні форми виявлення та закріплення норм права.

Дисциплінарна відповідальність — окрема форма юридичної відповідальності за порушення на підприємствах, в установах, організаціях правил внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу та виборного профспілкового органу на основі типових правил.

Дієздатність — здатність особи своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Договір — спільна дія осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Законність — правовий режим точного виконання всіма суб'єктами права чинних законів, за якого забезпечуються права й виконуються обов'язки людиною, державою та громадянським суспільством.

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Заповіт є різновидом одностороннього правочину.

Злочин — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, вчинене суб'єктом злочину.

Зміст правовідносин — права та обов'язки їх учасників, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

Зняття судимості — припинення судимості рішенням суду. Умовами зняття судимості є: відбуття особою покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; встановлення судом факту, що особа зразковою поведінкою або сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення; закінчення не менш як половини строку погашення судимості.

Конституційна скарга — це звернення до Конституційного Суду особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Конституційний обов'язок — закріплені в Конституції України вимоги до осіб діяти певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримуватися від вчинення певних дій) для забезпечення інтересів інших людей і громадян, суспільства, держави; недотримання ж цих вимог тягне за собою юридичну відповідальність.

Конституція — Основний Закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи й держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їхньої організації та компетенцію і таким чином установлює принципи регулювання суспільних відносин.

Матеріальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, яка накладається у випадку, коли внаслідок дій працівника було завдано матеріальної шкоди підприємству, установі, організації.

Місцеве самоврядування — право територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Норма права — обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

Об'єднана територіальна громада — це добровільне об'єднання суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст, здійснене на засадах конституційності та законності; економічної ефективності; державної підтримки; повсюдності місцевого самоврядування; прозорості та відкритості; відповідальності.

Об'єкт правовідносин — матеріальні або нематеріальні блага, із приводу яких виникають правовідносини.

Органи державної влади — організаційно відокремлені елементи механізму держави, які наділені визначеним законодавством обсягом повноважень із метою виконання функцій держави.

Погашення судимості — припинення судимості при настанні умов, передбачених законодавством. Такою умовою є, зокрема, нездійснення засудженою особою протягом визначеного строку нового злочину. При визначенні такого строку враховується суспільна небезпека вчиненого раніше злочину, виду призначеного за нього покарання, а також застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Покарання — захід примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Права людини — соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різних матеріальних

і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Право — система загальнообов'язкових норм (правил поведінки), які виражають загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, є регулятором суспільних відносин, визнаються та охороняються державою й забезпечуються всіма заходами державного впливу, у тому числі заходами примусу.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб. Право власності включає право володіння, користування та розпорядження майном.

Правова держава — тип держави, основними ознаками якої є верховенство права, поділ влади, високий рівень забезпеченості прав і свобод людини, юридична рівність громадянина й держави.

Правовідносини — врегульовані нормами права суспільні відносини, у ході яких їхні учасники реалізують свої суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Правоздатність — визнана державою загальна можливість мати передбачені законом права та обов'язки, здатність бути їх носієм.

Правопорушення — суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатної особи, що суперечить вимогам правових норм.

Правопорядок — заснована на праві та законності організація правового життя, що відображає фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом.

Правосвідомість — ідеї, уявлення, емоції і почуття, які виражають ставлення індивідів, групи, суспільства до чинного, колишнього та бажаного права, а також діяльності, пов'язаної з правом.

Правотворчість — форма владної діяльності держави, в окремих випадках — безпосередньо народу (наприклад шляхом проведення референдуму), спрямована на встановлення, зміну чи припинення норм права.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Публічна служба — професійна, політично нейтральна діяльність осіб на адміністративних посадах в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування.

Публічне адміністрування — діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах.

Робочий час — час, протягом якого працівник має виконувати свої трудові обов'язки згідно із чинним законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку й колективним, трудовим договором.

Система законодавства — взаємопов'язана і взаємодіюча сукупність усіх нормативно-правових актів, що мають чинність на території певної держави.

Система права — єдність усіх чинних юридичних норм певної держави, що характеризується розподілом за галузями та інститутами права.

Сім'я — первинний та основний осередок суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Спадкування — перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Споживач — фізична особа, яка купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Суб'єкти правовідносин — учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

Територіальний устрій — спосіб поділу держави на певні складові частини з метою найкращого управління суспільством.

Трудовий договір — угода між працівником, з одного боку, і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, з іншого, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, дотримуватися внутрішнього трудового розпорядку. У свою чергу, власник підприємства, організації, установи або уповноважений ним орган зобов'язується виплачувати працівнику заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи й передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Форма держави — порядок організації та функціонування державної влади в країні, який визначається формою правління, територіального устрою й державно-правового (політичного) режиму.

Форма політичного режиму — сукупність засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення.

Форма правління — організація верховної державної влади, яка передбачає порядок її утворення та діяльності, а також взаємозв'язок із населенням країни.

Цивільна дієздатність — здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права та нести цивільні обов'язки.

Час відпочинку — встановлений законодавством час, протягом якого працівники звільняються від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на власний розсуд.

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Юридична відповідальність — передбачені нормами права вид і міра державного примусу, що застосовуються до особи, яка визнана винною у вчиненні правопорушення.

Юридичний факт — конкретна життєва обставина, із якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Рекомендації щодо організації різних форм роботи

Робота в парах

Учні пропонується ознайомитися з текстом відповідного пункту параграфа, документа, висловлювання, описом ситуації тощо та підготуватися відповідати на запитання до нього. На виконання завдання (ознайомлення

з текстом та обговорення відповідей на запитання) відводиться 5–6 хвилин. Потім заслуховуються відповіді представників окремих пар. Краще, якщо представник однієї пари відповідатиме на одне запитання.

Робота в групах

У класі створюється кілька груп із п'яти-шести учнів. У кожній групі обирають лідера, доповідача, секретаря та «тайм-кіпера» — учня, який буде стежити за часом. Учитель визначає термін виконання роботи, дає вказівки щодо її організації:

- лідер групи зачитує текст завдання;
- у кожній групі заслуховуються пропозиції щодо його виконання;

- кожен учень по черзі висловлює свою думку, і вона має бути врахована;
- усі пропозиції фіксує секретар;
- доповідач готується представляти результати роботи групи.

Під час роботи груп учитель надає необхідну допомогу. Після закінчення часу, відведеного на виконання роботи, доповідач звітує перед класом про отримані результати.

Робота над проектом (проведення міні-дослідження)

Проект — сукупність певних дій, документів, текстів для створення реального об'єкта, предмета. Метод проектів завжди передбачає розв'язування певної проблеми. Результати виконаних проектів мають бути «відчутними». Так, якщо це теоретична проблема — то конкретне її вирішення; якщо практична — конкретний результат, готовий до впровадження, використання.

Робота над проектом включає такі етапи:

- I етап — організаційний (створення груп);
- II етап — пошуковий (збирання інформації);

III етап — аналітичний (аналіз та систематизація отриманої інформації);

IV етап — підсумковий (підготовка звітів);

V етап — презентаційний.

Отже, необхідно скласти план дослідження, розподілити обов'язки в спільній роботі (якщо дослідження здійснюється групою). Це і буде перший етап діяльності — організаційний.

Оскільки робота над проектом потребує певного часу, доцільно, порадившись з учителем, вибрати тему дослідження на початку вивчення розділу та презентувати результати роботи під час повторювально-узагальнювального уроку.

Радимо прочитати

1. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини. — К. : Алерта, 2013. — 368 с.
2. Компас : Посібник з освіти в області прав людини за участю молоді (<http://www.coe.int/uk/web/compass>).
3. Майбутнє Європейського суду з прав людини (Інтерлакенська, Ізмірська, Брайтонська декларації) : [зб.] / Нац. акад. прав. наук України, НДІ ін-т держ. буд-ва та місц.

самоврядування ; гол. ред. П. М. Рабінович. — Львів : Сполом, 2013. — 56 с. — (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія II, Коментарі прав та законодавства ; вип. 12).

4. Рішення Європейського суду з прав людини. — К. : Центр учб. л-ри, 2012. — 388 с.
5. Шкільний календар прав людини (http://ippo.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/shkilnyj_kalendar_prav_liudyny.pdf).

Корисні посилання

1. Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/>
2. Офіційний веб-портал Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua/>
3. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України: <http://www.kmu.gov.ua/>
4. Урядовий сайт для юних громадян: <http://children.kmu.gov.ua/government.html>
5. Конституційний Суд України: <http://www.csu.gov.ua/>
6. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
7. Судова влада України: <http://court.gov.ua/>
8. Міністерство юстиції України: <https://minjust.gov.ua/ua>
9. Міністерство внутрішніх справ України: <http://www.mvs.gov.ua/>
10. Міністерство освіти і науки України: <http://www.mon.gov.ua/>
11. Генеральна прокуратура України: <http://www.gp.gov.ua/>
12. Газета Верховної Ради України: «Голос України» <http://www.golos.com.ua/>
13. Газета центральних органів виконавчої влади України: «Урядовий кур'єр» <http://ukurier.gov.ua/uk/>
14. Центр політико-правових реформ: <http://pravo.org.ua/>
15. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи <http://khpg.org/>
16. Українська Гельсінська спілка з прав людини <http://helsinki.org.ua/>

Зміст

Передмова	3
Вступ	5
Право і закони в житті людини й суспільства	5
Розділ 1. Основи теорії держави	9
§ 1. Причини виникнення держави	10
§ 2. Ознаки держави	13
§ 3. Механізм держави	16
§ 4. Державний лад	19
§ 5. Правова держава і громадянське суспільство	23
§ 6. Практичне заняття. Характеристика державного ладу	25
Розділ 2. Основи теорії права	27
§ 7. Соціальні норми. Право	28
§ 8. Система права і система законодавства	33
§ 9. Правотворчість та систематизація нормативно-правових актів	37
§ 10. Практичне заняття. Соціальні норми в житті людей	41
Розділ 3. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність	43
§ 11. Правовідносини	44
§ 12. Правопорядок і законність	50
§ 13. Правопорушення	52
§ 14. Юридична відповідальність	55
§ 15. Практичне заняття. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння	59
Розділ 4. Основи конституційного права України	61
§ 16. Конституція — Основний Закон держави	62
§ 17. Людина, особа, громадянин	65
§ 18. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні	70
§ 19. Народовладдя в Україні	74
§ 20. Верховна Рада України та Президент України в системі органів державної влади	78
§ 21. Органи виконавчої та судової влади, місцеве самоврядування в Україні	84
§ 22. Практичне заняття. Європейський суд із прав людини	89
§ 23. Практичне заняття. Звернення громадян	92
Розділ 5. Основи цивільного права України	95
§ 24. Цивільне право України	96
§ 25. Правочин. Цивільно-правовий договір	101
§ 26. Право власності та інші речові права. Захист цивільних прав	103
§ 27. Цивільно-правова відповідальність	108
§ 28. Спадкування за законом і за заповітом	111
§ 29. Практичне заняття. Власність неповнолітніх	113
§ 30. Практичне заняття. Захист прав споживачів	115
Розділ 6. Основи сімейного і трудового права України	119
§ 31. Сімейне право України	120
§ 32. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей	124
§ 33. Практичне заняття. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування	127
§ 34. Трудове право України	129
§ 35. Праця, відпочинок і оплата	133
§ 36. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність	136
§ 37. Особливості здійснення та захисту трудових прав неповнолітніх	139
§ 38. Практичне заняття. Працевлаштування неповнолітніх	143
Розділ 7. Основи адміністративного і кримінального права України	145
§ 39. Адміністративне право України	146
§ 40. Адміністративні правопорушення	150
§ 41. Адміністративна відповідальність	152
§ 42. Практичне заняття. Найпоширеніші види адміністративних правопорушень, вчинюваних неповнолітніми	155
§ 43. Кримінальне право України	157
§ 44. Покарання та його види	163
§ 45. Практичне заняття. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх	167
Розділ 8. Якщо право — це професія	169
§ 46. Юристи в нашому житті	170
§ 47. Нова українська поліція	178
§ 48. Практичне заняття. Ігровий суд	180
Додатки	187
Термінологічний словник	187
Рекомендації щодо організації різних форм роботи	189
Радимо прочитати	190
Корисні посилання	190

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

СВЯТОКУМ Оксана Євгеніївна

СВЯТОКУМ Ігор Олегович

**«ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА»
підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*

Редактор *С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *А. В. Плisko*

Художнє оформлення *В. І. Труфен*

Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 03.07.2017. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 21,77.
Тираж 1887 прим. Зам. №2909.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «Місар +»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3461 від 14.04.2009 р.
Тел. +38(057)764-83-04. E-mail: kt@mitsar.com.ua